

ЎШГВАРДИЯ

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЎЗУВЧИЛАР
СОЮЗИНИНГ
ОРГАНИ

(66)
Июнь

Ойлик
адабий -
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган
Бош редактор:

Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Баходир ЖАЛОЛОВ,
Гулчеҳра ЖҲРАЕВА,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Олимжон ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари)
Улуғбек МУСАЕВ,
Фарҳод МУСАЖОНОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Урие ЭДЕМОВА,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Гаффор ҲОТАМОВ

Тошкент
«Ўш гвардия» нашриёти

Мундарижа

ЮЗМА-ЮЗ

Нуриддин МУҲИТДИНОВ. Мангу сабоқ 3

НАСР

Саломат ВАФОЕВА. Омонгул. Қисса 10
Темур ПУЛАТОВ. Торозий тошбақаси. Романнинг
охири 24

НАЗМ

Аъзам ХУДОЙБЕРДИЕВ 9
Жуманазар ЮСУПОВ 27
Нусрат КАРИМ 51
Ҳамрокул АСҚАР 69

ТАНИШУВ

Ойбек РАҲИМОВ. Шеърлар 8
Шамшод АБДУЛЛА. Шеърлар 23

«ЕШЛИК» САҲНАСИ

Абдулла ОРИПОВ. Ватанпарвар йигит фожиаси 52
Мақсуд ШАЙХЗОДА. Жалолиддин Мангуберди. Та-
рихий фожа 53

АДАБИИ ТАНҚИД

Риҳмон ҚУЧҚОРОВ. Тарих ҳақиқати 72

САНЪАТ

«Енгил ғалабага интилманг!». Рўзи Чориев билан
суҳбат 70

ЕЛПИҒИЧ

Норкул ХУСАИНОВ. Эсим курсин 79
Исмоил Оллоберганов. Ҳажвий шеърлар 80
ТОМОШАБОҒ 80

ЁШЛИК

(«Молодость»)
ежемесячный
литературно-художественный
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: **Х. ЛУТФУЛЛАЕВ**
Техник редактор: **Т. РАҲИМОВ**
Корректор: **Н. ТОЖИЕВА**

Адресимиз:
700117, Тошкент, ЧГСП, Қатортол
кўчаси, 60-уй

Т е л е ф о н л а р:
Бош редактор: — 78-94-05
Бош редактор ўринбосари — 78-49-83
Масъул секретарь — 78-97-07
Проза бўлими — 78-97-58—
Поэзия бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва
санъат бўлими — 78-17-47

Редакция ҳажми 12 босма листдан
ортиқ роман ва 8 босма листдан зиёд
қиссалар қўлёзмасини қабул қилмайди.
Бир босма листгача бўлган асарлар
авторларига қайтарилмайди. Редакция
ўз тавсиясига кўра амалга оширилган
таржима асарлар қўлёзмасинигина
қабул қилади.

Журналдан кўчириб босилганда
«Ёшлик»дан олинди», деб изоҳланиши
шарт.

Босмахонага 27.04.87 йилда туширилди.
Босишга 27.05.87 йилда рухсат берилди.
Р-13931. Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 лист.
Шартли босма листи 8,82.
Нашриёт ҳисоб листи 12,6.
Тиражи 333342 нусха.
Буюртма № 708.

Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти.

Ўзбекистон Компартияси Марказий
Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил
Байроқ ордени босмахонаси.

Тошкент
«Ёшлик», № 6, 1987.
«Ёш гвардия» нашриёти.

ҳаракат қилдим. Партия ва элдан кўрган яхши-гимни элнинг ўзига қайтариш лозим деб билдим. Мана энди ўз туғилиб ўсган юртимизга, қариндош-уруғ, ёр-биродарлар орасига, ўзимизни тарбиялаган партия ташкилотига тинч-омон қайтиб келганимдан гоёта хурсандман. Буюк қайта қуриш даврида Октябрь ва Ленин ғояларини амалга оширишда тажриба ва маслаҳатларим билан республика партия ташкилотига баҳоли қудрат ёрдам бераётганимдан бошим осмонда.

САВОЛ. Раҳбар ва халқ тарихий тушунчалари албатта бизнинг жамиятимизда барқарор узвийлик касб этди. Бу тушунчалар хусусида назарий ва амалий хулосаларингизни билишни истардик.

ЖАВОБ. Раҳбар ва халқ тушунчалари ҳақида гап кетганда аввало ёдга икки нарса келади. Бу шахсга сифиниш ва раҳбар шахсининг роли масаласидир. Улар қанчалик яқин сўзлар бўлмасин, тамомила икки хил маънони англатадилар. Шахсга сифиниш марксизм-ленинизм назариясида ҳам, амалда ҳам қораланади, илмга, ҳаётга хилоф ҳисобланади. Лекин шахсининг роли эса катта. Агар раҳбар ҳақиқатан катта шахс сифатида шаклланган бўлса, у халқнинг бахтидир. Одатда, бундай кишилар халқ ичидан етишиб чиқади ва партия тарбиясини олиб, халққа партияга юз карра қилиб қайтаради. Бизнинг партиямиз учун эса, халққа ғамхўрлик қилишдан, унинг фаровонлигини ўйлашдан олийроқ мақсад йўқ. Шунинг учун ҳам бизда партия ва халқ ажралмасдир, дейилади. Унинг кадрлари ҳам халқ орасидан чиққан кишилардир.

Мана шу масъулиятли қайта қуриш даврида партиямиз бу масалага алоҳида аҳамият бериб, уни КПСС Марказий Комитетининг 1987 йил январь Пленуми муҳокамасига киритгани бежиз эмас. Пленумда партиямиз Марказий Комитети Бош секретари ўртоқ Михаил Сергеевич Горбачев қилган докладнинг номига эътибор беринг: «Қайта қуриш ва партиянинг кадрлар сиёсати». Бугина эмас, агар доклад ва бутун музокараларга, Пленум қабул қилган қарорга эътибор берган бўлсангиз уларнинг ҳаммасидан қизил ипдай ўтган бир фикр бор. У ҳам бўлса, қайта қуриш ишида энг аввало кадрларга, уларнинг ишчанлиги ва ташаббускорлиги, халқ билан ҳамфикрлиги ва партия қўйган вазифаларни бажаришга сафарбар эта олишига ишончдир. Бизда халқ ишига ҳамisha камарбаста, раҳбарликнинг ленинча услубини сабр-тоқат билан эгаллаб, шу принципларга содиқ қоладиган кадрлар истаганча топилади.

Шу ўринда мен бир нарсани эсладим. Кадр учун доҳийларимиз Маркс, Ленин ғояларини ўрганиш ҳеч қачон кеч эмас экан, шахсан ўзим Москвага ишга ўтгандан кейин доҳийларимизнинг асарларига тез-тез мурожаат қилишга янада эҳтиёж сеза бошладим. Бу билангина қониқмай, чет эл сафарлари вақтида алоҳида вақт топиб, доҳийларимиз яшаган, эндиликда музейга айлантилган ҳамма жойларда бўлишга эришдим. Маркс билан Лениннинг чет эллардаги деярли ҳамма зиёратгоҳларидаги материаллар, уларнинг фаолиятлари билан танишдим. Уларни доҳий сифатидагина эмас, инсон сифатида ҳам билмай туриб яхши раҳбар бўлиш қийинлигини ўшанда англадим. Қани энди ҳозирги кадрларимиз ҳам доҳийларимиз фаолиятига имкони борича тез-тез мурожаат қилиб туришса. Адашишлар, қоқилишлар, ҳаддидан ошиб кетишлар, халқдан узилиб қолишлар ҳам бўлмас эди.

Оғизда ленинча иш услубини қарор топтириш

ҳақида гапирилаверса-ю, амалда бюрократларча иш тутилса, кўзбўямачилик, алдамчилик авж олса — бундан ёмони йўқ. Минбарлардан раҳбарликнинг ленинча принципларига оғишмай амал қилиш ҳақида сафсата сотилаверса-ю, амалда танқиддан ҳоли зона яратиб олинса, — ундан даҳшатлиси йўқ. Қайси шахс Ленин йўлидан чиқса, ўзига ҳам, ўзи раҳбарлик қилаётган ташкилотга ҳам яхши бўлмади, бу кингирликнинг ёмон зарари тегади. Мана шу олти-шинчи, етмишинчи йилларда рўй берган нуқсонлар, айниқса, Ўзбекистонда содир бўлган нохуш воқеалар республика собиқ раҳбарларининг Ленин йўлидан четга чиққанлари оқибатидир.

Энди савол туғилади. Хўш, бизнинг Маркс ва Ленинга бўлган муҳаббатимиз шахсга сифиниши ё буюк шахсларга ҳурматми? Албатта, чин юракдан бўлган ҳурматдир.

Ана шу ҳурмат чинакам бўлса, эътиқод даражасида бўлса, ундай раҳбарнинг иши ҳам ўнгидан келаверади, олға босаверади. Аксинча, оғизда бўлса-ю, юракда бўлмаса, ундай раҳбарнинг ҳолига вой.

Узоққа бормай республикамизни олайлик. Етмиш йил ичида қанчадан қанча раҳбарлар келиб кетди. Кимлар партия Марказий Комитети секретари, кимлар Олий Совет Президиуми раиси, яна бошқалар республика Министрлар Совети раиси, обком секретарлари бўлишди. Лекин ҳар қайсиси ҳар хил тарзда ўз ишига яқун ясади. Ким хизматига яраша элда обрў топди, ким қилмишига яраша халқнинг нафратига учради. Биз шу йиллар ичида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг бир қанча секретарларини кўрдик. Мен шулардан атиги иккитасининг тақдирига эътиборингизни қаратмоқчи эдим.

Улардан бири — Усмон Юсупов 13 йил Марказий Комитетга секретарлик қилиб, республикани катта галабаларга олиб келди. Айниқса уруш вақтидаги энг оғир кунларда республика меҳнаткашларини қийин ва тигиз вазифаларни бажаришга сафарбар эта олди. У халқ билан гаплаша биларди. Республиканиннг ўзига хос хусусиятларини ҳеч назардан қочирмас, шу билан бирга КПСС Марказий Комитетининг йўлини тўғри амалга оширишга сидқидилдан ҳаракат қилар эди. Энг муҳими, халққа суянади, ўз вақтида сафарбар этилган халқ нималарга қодирлигини ўз тажрибасидан жуда яхши биларди ва ундан мурувватини ҳеч аямасди. Тўғри, ўша йилларда ҳам анчамунча камчиликлар бўлган. Шу жумладан, Усмон ака ҳам хато ва камчиликларга йўл қўйган. Лекин бу унинг республика тараққиёти учун қилган меҳнатлари олдида мисқолчадир. У партиявий ишни тўғри йўлга қўйиб, меҳнаткашларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга эришгани, уларни катта бунёдкорлик ишларига олантира олгани аниқ. Ана шу чин юракдан қилган меҳнатлари эвазига ҳам у бутун халқ юрагида қолди. Иззати абадий.

Кейинчалик худди шу лавозимда 23 йил ишлаган Шароф Рашидов эса бутунлай бошқача тақдир топди. Шу фурсатда у талай-талай мукофотлар соҳиби бўлди. Неча мўътабар даргоҳларга сайлаб қўйилди. Бор кучи, иқтидори билан буюкликка интилди. Лекин бу обрўларнинг таги пуч эди, улар кўзбўямачилик, қўшиб ёзиш, ҳамду сано билан топилган эди. Оқибати эса нима бўлгани маълум. Раҳбарнинг обрўси фақат элга қилган ҳақиқий хизмати билан ўлчанади.

Тўғри, дастлабки йиллари у яхши ишлаган эди. Буни шахсан биламан, чунки бирга ишлаган эдик.

Лекин кейин мағрурланиб кетди. Мақтовталаб раҳбарга айланди. Қўзини ёғ босиб, партия ва давлатни алдаш йўлига ўтди. У энди минбарлардан ватанпарварлик, интернационализм ҳақида, Ленин гоёларига садоқат, ленинча иш услуби ҳақида қизғин нутқлар ирод этар эди-ю, амалда бошқача иш тутар эди, тескарисини қилар эди. Шундай шароитда у ўз атрофига бир қанча товламачи ва хушомадгўйларни йиғиб олди. Ҳозир аниқланган қўшиб ёзиш ва қўзбўямачиликларнинг илдиз оғиб кетишига йўл қўйиб берди. Бу иллат оддий меҳнаткашнинг тақдирига, шунингдек, республика экологик муҳитига ҳам қандай таъсир қилгани бугун ҳаммага маълум бўлаётир.

Мана шу икки шахс тақдири ўзининг ҳар икки жиҳати билан ҳам ҳозирги раҳбарларга, айниқса, Ўсиб келаётган ёшларга катта сабоқ бўлиши лозим. Бири нурли, иккинчиси аччиқ тақдири билан.

САВОЛ. Нуриддин Акрамович, Сиз ўтган 20 йил ичида республикамикоз бошидан кечирган салбий жараёнлар, уларнинг илдизлари ҳақида мухтасар бўлса-да, гапириб ўтдингиз. Энди ижозатингиз билан яна бир нарса ҳақида фикрингизни билмоқчи эдик. Сиз марказком секретарлигида пахтачилик билан бевосита шугуллангансиз, ўшанда пахтачилик соҳаси ривож таниб, республикамикоз биринчи марта 3 миллион тонналик маррадан ўтган эди.

Албатта, пахта ифтихоримиз, пахтачилик бундан кейин ҳам ривож топиши керак. Лекин қандай, ялпи ерларга пахта экиш йўли биланми ё гектаридан олиннадиган ҳосилни кўтарибми? Ахир, бу экин бир ерга бир неча ўн йиллаб экилиши, унинг республикада «монокультура»га айланиб қолиши ерни ҳам, деҳқонни ҳам толиқтириб қўймадимикан? Қачон амалда алмашлаб экишга ўтарканмиз?

Яна бир мулоҳаза: нега энди план бажарила қолсин, дея терим охирида 4-навли пахта учун тўланадиган ҳақни кўтарамиз-у, лекин саноат учун зарур бўлган 1-навга кам ҳақ тўлаймиз? Қачонгача тескари иш тутамиз? Ахир 1-навли пахтанинг ҳар килосига тўланадиган ҳақни кўтарса бўлади-ку. Бундан халққа ҳам, давлатга ҳам фойда-ку. Ундан ташқари, ташкилотлар ҳашар пайтида пахтага одам юбориб юрмай ўрнига субсидия бера қолса, яхши эмасми?

ЖАВОБ. Саволингиз ўринли. Совет этнографлари, тарихчилар, археологлар ва бошқа олимларнинг аниқлашича, Урта Осиёда пахта қарийб 4 минг йилдан бери экилади. Уша вақтлардаёқ пахтадан тола, мой ва бошқа маҳсулотлар ажратиб олишган. Лекин очиғини айтганда, ўлкамикозда пахтачилик инкилобдан кейин, совет давридагина чинакамига ривож топди. Боя айтганимиздек, 1956 йилдаёқ 3 миллион тонна пахта етиштиргандик. Лекин пахтачиликда катта тажриба ортирилганига, республикамикоздан кўплаб пахта усталари етишиб чиққанига қарамай, менинг назаримда, иккита нарсага етарли эътибор берилмаётганга ўхшайди. Фан тилида уларнинг бири «монокультура», иккинчиси «афтаркия» деб аталади.

Булар маъноси бутунлай бир-бирига қарама-қарши бўлса-да, иккови ҳам пахтачиликка, умуман қишлоқ хўжалигига зарар келтирадиган нарса. «Монокультура» деҳқончасига айтганда бошқа соҳаларни ташлаб қўйиб, фақат пахтани экавериш, пахтани суриштиравериш дегани. «Афтаркия» эса бунинг тескариси, хўжаликнинг ўзига керак бўлган экинларнингина

экишга берилиб кетишни билдиради. Бу қишлоқ хўжалигимизда кеча пайдо бўлган касаллик эмас, илгаридан келяпти.

Масалан, дастлаб пахтачиликка зўр берилган бўлса, асосий диққат — эътибор шу тармоққа қаратилган бўлса, қирқинчи йилларга келиб қишлоқ хўжалигида «афтаркия»га йўл қўйилди ва пахтачиликка анча зарар етказилди. Пахтачиликни ривожлантиришга ажратилган маблағлар ноҳўя харажат қилиб юборилди. Ана шу камчилик учун Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети секретари Усмон Юсупов билан республика Министрлар Советининг Раиси Абдужаббор Абдураҳмонов қаттиқ огоҳлантирилган. Бу яхшигина сабоқ бўлиши керак эди. Тўғри, маълум вақтгача шундай бўлди, пахтачилик қишлоқ хўжалиги комплексида бошқа соҳалар билан қўшиб олиб борилди. Лекин 60-, айниқса, 70-йилларга келиб, бу жиддий масала яна унутилди.

Биз дунёда пахта экадиган 70 мамлакат ичида энг яхши шароит ва имкониятга эгамиз. Лекин бунинг қадрига еттипмизми? Ҳамма гап мана шунда. Бизнинг шароитимизда, умуман олганда, қишлоқ хўжалиги тўрт факторга асосланади. Булар — одам, ер, сув, ҳаво. Шуларнинг ичида об-ҳавога таъсир қилишдан ожизмиз, имкони ҳам йўқ. Лекин қолган учала фактор ўз қўлимизда-ку. Улардан қанчалик тўғри, оқилона фойдалансак қишлоқ хўжалиги шунчалик гурқираб ўсверади.

Лекин минг афсуски, ҳамиша ҳам шундай бўлмапти. Кейинги 20 йил ичида бу соҳада катта хатоларга йўл қўйилди, оқибатда қишлоқ хўжалиги издан чиқиб, ўпирилишга келди. Эндиликда дарҳол шошилчқ чоралар кўрилмаса, қишлоқ хўжалиги илмий асосда қайтадан изга солинмаса, хавф бундан ҳам кучайиб кетиши турган гап.

Агар аччиқ ҳақиқатни рўй-рост айтадиган бўлсак, республикада илмий асосда алмашлаб экишга амал қилаётган хўжаликлар жуда кам қолган. Ўн беш, йигирма йиллаб бир ерга пахта устига пахта экилаверган. Ҳар қартага йилига ўттиз марталаб трактор кириб-чиқаверган. Бунинг оқибатида ернинг структураси бузилиб кетган. Чувалчанг ва энг керакли ҳашаротлар жуда кам қолган. Бир мунча жойларда тупроқ қотиб, берчлашиб кетган. Она ерга, ҳаммамизни боқадиган заминга бундай муносабат албатта яхшиликка олиб бормади-да.

Алмашлаб экишни жорий қилмай туриб, ернинг тупроқ структурасини яхшилаш амри маҳол. Пахтачиликда энг асосий йўл ҳар гектардан олиннадиган ҳосилдорликни ошириш ва унинг сифатини кўтариш бўлиши керак. Ва ниҳоят, пахтакор меҳнатини кадрлаш зарур. Бусиз қишлоқ хўжалигини изга тушириш ҳеч мумкин эмас.

Мен пахта экадиган жуда кўп мамлакатларда бўлганман. Яширишнинг кераги йўқ. Бизда пахтакор меҳнатининг ҳажми айрим мамлакатлардагидан бир неча баробар кўп. Шундай меҳнаткаш, ватанпарвар халқимиз ҳар қанча ҳурмат ва ғамхўрликка сазовордир.

Лекин яқинда академик М. Муҳаммаджонов билан Фарғона водийсини айланганимизда айрим деҳқонларнинг уйига кириб, туриш-турмушини кўриб, тўғриси анча маъюсланиб қолдик. Айниқса, пахтакорларнинг саломатлиги ҳақида етарли ғамхўрлик қилинмаётганга ўхшайди. Оқибатда

қишлоқда сариқ касали ва шунга ўхшаган бошқа касаллар кўпайган. Пахтакорнинг даромади ҳам мақтанарли эмас. Партия ва ҳукуматимиз пахтакордан ўз ғамхўрлигини ҳеч қачон аяган эмас. Фақат гап ана шу ғамхўрликдан ўз ўрнида тўғри фойдалана билишда. Ахир бу нарса пахтачиликни ривожлантиришнинг негизи-ку!..

САВОЛ. Орол тақдири ҳақида, бу экологик фожианинг илдиллари тўғрисида нима дея оласиз? Бу ҳам айрим раҳбарларнинг келажакни ўйламай шухрат кетидан қувганликлари оқибати эмасми?

ЖАВОБ. Очигини айтсак, Ўзбекистон яқин-яқинларгача дунёга ўз сув хўжалиги билан машҳур эди. Тан олиш керак, республикамиз деҳқонлари бу соҳада жуда катта тажриба тўплаганлар. Владимир Ильичнинг социализм қуришда суғоришнинг аҳамияти ҳақидаги доно кўрсатмасига амал қилиб, республикамизда совет даврида мисли кўрилмаган ирригация ва мелиорация ишлари амалга оширилди. Суғориладиган ерларнинг ҳажми бир қанча баробар ортди, ҳосилдорлик кўтарилди. Аммо етмишинчи йилларга келиб, бу соҳада ҳам ҳисоб-китоб ва расамади билан келажакни ўйлаб иш тутиш афтидан унутилди шекилли, жуда катта камчиликларга йўл қўйилди. Натижада ўлкадаги иккита катта ҳаёт дарёси — Амударё билан Сирдарё сувларидан хўжасизларча фойдаланила бошланди. Тўғри, Марказий Фарғона, Мирзачўл, Қарши, Қорақалпоқ чўлларини ўзлаштириб, янги экин майдонларига айлантириш борасида жуда катта ишлар қилинди. Бу улкан ғалаба. Аммо бу бунёдкорлик ишлари Орол денгизининг тақдири билан биргалликда комплекс тарзда ҳал қилинмади. Чўл ўзлаштиришда айрим жойларда ниҳоятда сифатсиз иш бажарилгани, план-схема-ларда ва лойиҳада мўлжалланган режалар тўла амалга оширилмагани оқибатида бир мунча ерларни шўр босиб кетди. Коллектор сувлари эса чўлга беҳуда оқизилаверди. Сувдан режасизларча фойдаланиш натижасида иккала дарёдан ҳам Оролга сув етиб бормай қолди. Лекин бу ҳеч кимни ташвишга солмади.

Аслида эса Орол ташвишланарли даражада қуриб бораётган, унинг суви 2 баравар камайиб кетган, Қорақалпоғистон ва Хоразм воҳаси, уларга ёндош Тошовуз области, Қозоғистон ерлари ҳамда Оренбург областининг бир қисмида иқлим ўзгариб, экинзорлар устига шўр босиб келаётган эди.

Агар ҳозирдаёқ фавқулодда зарур чоралар кўрилмаса, Орол асраб қолинмаса, табиат жуда қаттиқ ўч олиши тайин! Шу кетишда 2 мингинчи йилга бориб, 40 миллион йилдан бери 709 минг квадрат километр жойга ҳаёт ато этиб турган бу бебаҳо денгиз Ўзбойга ўхшаб, иккита кичик шўр кўлга айланиб қолади. У ҳолда бизни келгуси авлод кечирармикан? Асло.

Визда ҳар қатра сув ҳисобда бўлиши зарур деб ўйлайман, токи сувдан фойдаланиш режими қоғозда эмас, амалда бўлсин. Мен Испанияда бўлганимда кўрдим: у ерда сувдан фойдаланиш хусусида алоҳида парламент қонун мавжуд. Шу қонун бўйича мамлакатда ўн хил суғориш усули жорий этилган! Визда-чи? Икки-уч хилгина, холос. Ҳамма бало шундаки, бор тажрибалар ҳам етарли оммалаштирилмай, ҳаттоки унутилаёзган. Қандай уста сувчиларимиз, миробларимиз бўлар эди. Уларнинг бой тажрибаси наҳот ҳозир қўл келмаса? Келади. Фақат кунт керак, халқ тажрибасига суяна билиш керак. Мен яхши эслайман: элгинчи йиллар бошида

янгича суғориш йўлини тузган машҳур миروب Назарали Ниёзовни. Бу оддий ўзбек деҳқончининг ташаббусини Сталин ҳам қувватлаган эди. Кейин ўша вақтда бу суғориш усули ҳақида КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг махсус қарори чиқди. Назарали ота усули билан суғорилганда сувдан 96-98 процентгача фойдаланиш мумкин эди. Назарали Ниёзов буни амалда исботлаб, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони ва СССР Давлат мукофотига сазовор бўлган эди.

Хўш, нега энди шундай қимматли суғориш усуллари қайта жорий этиш мумкин эмас? Давр синовидан ўтган халқ тажрибасига суянмас эканмиз, илм-фан, техника янгиликларини дадил жорий этмас эканмиз, Аму билан Сирдарё сувини Орол учун тежаб бера олмаймиз. Бу ҳақда ҳамма қайғурадиган, ҳамма ўз гражданлик ҳиссасини қўшадиган пайт келди. Ана буям қайта қуришга киради.

САВОЛ. Турғунлик давридан қолаётган камчиликлардан қанчалик тез халос бўлсак, қайта қуриш ҳам шунчалик жадаллашган бўлур эди. Шу ўринда рекорд кетидан қувиш, машғалбозлик иллатларидан қутула олмаётганимиз, район ва область звеноларида идеология иши ҳалигача иккинчи даражали иш сифатида аёл кадрлар зиммасига ташлаб қўйилганига қандай қарайсиз? Атеистик тарбиядаги чалкашлик ва нокомпетентликка-чи?

ЖАВОБ. Шу саволингиз муносабати билан уч машғал теримчимизнинг тақдири ёдимга тушди. Бири Наманганлик Тожиҳон Асқарова бўлса, иккинчиси Чинозлик Турсуной Охунова ва ниҳоят, унинг синглиси Инобатхон. Булар пахта туфайли энг юқори обрўга эришдилар. Лекин тақдирлари-чи? Турлича бўлди. Бири элда ҳақиқий обрў топди, қолган иккитаси эса, обрўсини охириги вақтда совурди. Келинг, бир бошдан сўзлай: Тожиҳон 30-йилларда Наманганнинг Ғирвон қишлоғидан чиққан машҳур теримчи. У айниқса уруш вақтида эркаклар фронтда юрган кезларда пахта майдонида жонбозлик кўрсатди. Қунига 150—200 килограммлаб пахта терар эди. Урушдан кейин ҳам шундай ишлади. Уч марта СССР Олий Советига депутатликка сайланди. Ленин ордени билан мукофотланди. Лекин ўзи фахрланиб кетгани йўқ, область раҳбарлари ҳам уни бўлар-бўлмаста мақтаб, йиғиндан-йиғинга етаклаб, мағрурлантириб юборишгани йўқ. Ҳозир областда Тожиҳон Асқарова номида илғор теримчиларга бериладиган учта мукофот бор. Эл-юртнинг ҳурмати заррача камаймаган.

Иккинчи машғалимиз — Турсуной ҳам оддий деҳқон қизи эди. Мен 1950 йили уларнинг уйида бўлганман. Супада бўйра устида ўтириб, ҳол-аҳвол сўрашганмиз. Отаси поезд тагида қолиб вафот этган экан. Дала ишидан бошқа нарсани кўрмаган онаси ўшанда бизни атала билан меҳмон қилган эди. Кейин Турсуной янги чиққан терим машинасига меҳри тушиб, унда ишлашга ўқиди. Машинада пахта териби, шогирдлар тайёрлади. Турсунойчиликка асос солди. Шу ташаббуси, хизматлари орқасида СССР Олий Советига депутатликка, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети аъзолигига сайланди. Кейин икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлди. Ленин мукофотини олди. Республикадагина эмас, Иттифоқда ҳам катта обрў-эътиборга сазовор бўлди. Аммо ҳозирги аниқланган маълумотларга кўра, у ҳам бошқаларга қўшилиб, охириги йилларда қўшиб ёзиш, кўзбўямачиликларга қўл урган экан. Синглиси Инобат бўлса, йўл қўйган хотолари учун совхоз директорлигидан олинди, хазир бригадир бўлиб

ишлаяпти. Турсунойнинг эри Султон Шерматов кўп йилга кесилиб кетди.

Хўш, бу фожианинг сабаби қаерда, дерсиз. Аввало ўзларида, босар-тусарларини билмай кетганликларида, қандай одамларнинг фарзанди эканликларини унутиб қўйганларида. Қолаверса, бунда илгариги республика раҳбарларининг ҳам айби кам эмас. Шунинг муносабат билан бир воқеани айтиб ўтай. 1954 йилда Иттифоқимизда меҳмон бўлиб турган Эроннинг ўша вақтдаги шоҳаншоҳи Муҳаммадризо Паҳлавий рафиқаси Сурайё билан Тошкентга келди. Шунда Сурайё бир ўзига кийиш учун 30 сидра ҳар хил кўйлагу кийимбошлар, турли хил қимматбаҳо тақинчоғу зеби-зийнат билан келган. У ҳар куни уч марта кийимини ўзгартирар эди. Қоида бўйича улар учун расмий зиёфат уюштирдик ва шунда Сурайёнинг ёнида Турсуной ўтирган эди. Сурайё ҳар турли ясан-тусанда айтирар, лекин оддий атлас кўйлақда ўтирган қорамгаиз Турсуной табиий ҳусни-кўрки билан, меҳнаткаш халқ вакили экани билан алоҳида ажралиб турар эди.

Орадан 16 йил ўтиб, 1970 йили мен Москвада СССР Олий Советининг сессиясига борган Турсунойни учратдим танимай қолдим. У ҳайратланарли даражада ясаниб олган, тилла тақинчоқларга безаниб сессия залида ўтирар эди. Кейин билсам, бир ўзига бир неча сидра кийим билан Москвага келибди. Мен уни ўшанда қаттиқ койидим. У кўзига ёш олди-ю, аммо фик этмади. Кейин билсам, республика раҳбарлари унга обрўга яраша кийиниб юрисни маслаҳат беришган экан. Мана, ёмон маслаҳатнинг оқибати. Савол туғилади. Хўш, оддий бир механизатор шунча зебу зийнатни қаердан олди? Бу нарсалар онасидан мерос эмасди-ку? Уни топиш учун битта механизаторнинг даромади етмасди-ку? Нега кўра-била туриб ҳеч ким индамади, қалтис йўлдан қайтармади? Айрим раҳбарлар уни ёмон йўлдан қайтариш ўрнига устидан тушган шикоятларни ёпиб келдилар. Чунки Турсуной уларга мақнаиш учун, сохта шухрат топиш учун керак эди. Мажлису йиғинларда, Турсунойни ўзимиз кашф қилганмиз, деб керилиш учун керак эди. Халқ эса буларни кўриб-билиб турар ва ижирганар эди. Раҳбарлар бўлса ҳамон риёкорлик билан Турсунойнинг янги «ютуқ»лари ҳақида жар солар эдилар. Бунинг оқибати нимага олиб келганини мана бугун ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз. Ёлғоннинг умри қисқа деб шунга айтадилар. Бу аёлларимиз учун ҳам, уларни ибрат қилиб кўтарадиган партия ташкилотлари раҳбарлари учун ҳам сабоқ бўлиши керак.

Биз совет даврида хотин-қизларимиз ҳақиқий маънода озодликка эришгани билан, улар орасидан минглаб зукко ва ишчан, ҳалол ва покиза кадрлар етишиб чиққани билан ҳақли равишда фахрланамиз. Чунки бу тарихий ғалабадир. Энди хотин-қизлар фақат оилада тенг ҳуқуқлигина эмас, жамиятда муносиб мавқега ҳам эга. Улар ҳамма катта-кичик бунёдкорлик ишларида, жамиятни бошқаришда актив иштирок этмоқда. Лекин айрим жойларда ҳали ҳам эскича иш услубидан қутула олинмагани оқибатида хотин-қиз кадрлар билан ишлаш, уларни раҳбарлик ишларига кўтариш соҳасида баъзи камчиликларга йўл қўйилмоқда. Иқтидори ва имкониятини ҳисобга олмай хўжакўрсин учун раҳбарлик ишларига кўтариш фактлари ҳам йўқ эмас. Айрим жойларда эса идеология иши тортса-тортмаса, эпласа-эпламаса аёл кадрлар зиммасига ташлаб қўйилаётир. Партия

ташкilotлари идеология ишини чинакамига шу ишнинг билимдони бўлган, мафкураси тоза, ўзи ҳар жиҳатдан етук ва эътиқодли кишиларга топширмас эканлар, қайта қуриш даврининг ҳақиқатан катта вакифалари даражасида ишни олға бостириш қийин.

Энди атеистик тарбия соҳасидаги нокомпетентлик масаласига келсак, ўтган йилги бир нохуш воқеани эсламай иложимиз йўқ. Мен шахсан ўзим бултур республикага қайтиб, Наврўз байрами ўтказилмаганига ҳайрон қолдим. Айрим кишилар уни дин билан боғлаб, ўрнига янги Навбахор байрами ташкил этишни таклиф этибдилар. Бу мутлақо нотўғри-ку. Наврўзнинг исломга нима алоқаси бор экан, дедим мен. Ҳақиқатан ҳам ислом дини дунёга келганига энди 1400 йил, Урта Осиёда дин сифатида ёйилганига эса 1250 йил бўляпти. Наврўз байрамини эса халқимиз 3-4 минг йилдан бери ўтказади. Сабаби у баҳор байрами бўлиб, баҳорнинг бошланишини билдирган ва одатда далага деҳқонлар чиқиши, ерга уруғ қадаш олдидан умумхалқ сайли сифатида марннинг иккинчи ярмида (21 мартда) ўтказилган. Фалакда кундуз билан кеча тенглашган кун бу! Халқнинг нақадар донолигини шундан билса ҳам бўладики, ўша куни (фақат шу байрамда) кишлоқларда сума лақлар солиниб, дошқозонларда ҳалимлар пиширилган. Одамлар уларни тановул қилиб, ўзларини қилки шароитдан кўкламги янги ўсимликларни истеъмол қилишга тайёрлаганлар. Яна шу нарсани айтايки, тропик ва субтропик жойларда ва Африканинг жазирама чўлларида яшайдиган мусулмонлар Наврўз байрами қилмайдилар ва бунга ҳожат ҳам йўқ. Бизнинг иқлимимиз, меҳнат қилиш хусусиятларимиз ва бой имкониятларимиз Наврўзни талаб қилади ва у табиий равишда шу байрамни юзага чиқарган. Тўғри, бу байрамни ўтказарканмиз, даврлар ўтиб, йўл-йўлақай унга илашган эски диний урф-одатлар тақрорланишига ҳеч қачон йўл қўймаслигимиз керак, лекин шу билан бирга Наврўзни тамомила байрам сифатида инкор қилишга ҳаққимиз йўқ. Наврўз яшашга ҳақли. Чунки у меҳнаткаш халқ байрами.

САВОЛ. Бугунги ёшларнинг жамиятда тутган ўрни, уларнинг қайта қуриш жараёнидаги иштироки ҳақида фикрингиз?.. Уларга истакларингиз...

ЖАВОБ. Айрим дўстларимиз ҳозирги ёшлардан нолишгани-нолишган. Яхши ишлари, фазилатлари қолиб, нуқул камчиликлари ҳақида гапиришади. Ҳатто ҳозирги ёшлар ёмон йўлга кириб, бузилиб кетяпти, дейишади. Мен бу хулосага қўшила олмайман, ҳақиқатдан анча узоқ хулоса деб биламан. Тўғри, ёшлар ҳар хил қийинчиликлар ва йўқчиликларни, синфий кураш ва уруш даҳшатларини кўрмаганлар. Улар тўқчиликда ўсяптилар. Бунинг озми-кўпми таъсири бор. Лекин бунда болаларнинг айби нима?! Ўша қийинчиликларни улар кўрмаганидан фахрланишимиз керак эмасми?! Ахир ўзимиз шу болаларимизнинг тинчлиги учун фронтларда қон кечганмиз, биз кўрганини улар кўрмаслиги учун курашганмиз-ку. Мен кейинги йилларда Афғонистонда ўз интернационал бурчини ҳалол ўтаётган, Ноқоратупроқ ерларни ўзлаштираётган, БАМни қураётган ёшлар ичида бўлдим, уларнинг ватанпарварлигига, бунёдкор меҳнатдаги иштирокига шахсан шохид бўлдим. Ёшлар айрим кишилар ўйлаганчалик такасалтанг эмас, фақат уларни тушуна билиш, йўллаш билиш керак. Тажрибамизни улардан аямаслигимиз керак. Айниқса ҳозир кечаётган демократ-

Омонгул бундан олти йил илгари ўлиб кетган кишини эслади. Нимагадир эътироз билдирмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, бригадир гапиришга кўймади.

— Биламач, ҳаммасини биламан,— деди у.— Мен ҳам бешта бармоғимни оғзимга тиққанымча йўқ ҳали. Ишлар яхши бўлса пулни жарақлатиб олаверасизлар. Мен бригадир эканман, ошиғим олчи, деярвер. Мана партигага қабул қилдик, депутатсан, ҳадемай қаҳрамон бўласан!..

Ҳисобчи дик этиб ўрнидан туриб, шимининг орқасини қоқди-да: «Раис буна келяпти», деб шипшиди.

— Яхши, Омонгул, сен боравер. Анавиларга айт, чаққон-чаққон ишлашсин. Раис келяпти, дегин...

«Виллис» йўлни чангитиб келди-да, четга чиқиб тўхтади. Эшик қия очилгач, кўриндики, орқа ўриндиқда ўтирган кўзойнакли одам билан раис бир нимани гаплашяпти. Бригадир ва ҳисобчи узун-қисқа бўлиб ўша томонга юришди.

Омонгул эгатга тушиб, ишга киришди. Бошқалар алақачон дала адоғига етиб қолишибди. Хотин-халаж келинчакни биринчи бор кўраётгандай тикилади: нима гап экан?

Номигагина депутат эканлигидан ўкинди у. Қўлидан нима ҳам келар эди. Қайнонаси тергагани-тергаган. Мажлисга борса ҳам, келганини қайд эттиради-ю, изига қайтади. Энди шу... бригадирнинг ёқасидан олмаса бўлмайди. Юрагини тошдай эзиб ётган гапларни минбарга чиқиб рўй-рост айтади. Қачонгача. ахир...

Тул хотинни кўндиради. Бир муштипар аёлга нима дейди. Ҳисобчи ҳам тирик жон, ёзса ёзар эрингизни номига пул, дейдими? Ҳеч қачон!

Кетмоннинг силлиқ дастаси қўлида сирғалиб кетавергач, кафтига туфлаб қўйди. Пича чопиқ қилгач, қўлини соябон қилиб илгарилаб кетган дугоналарига қаради. Бошларига дока рўмол ташлаб олган аёллар у ер-бу ерда гўж-гўж бўлиб, уйларидан олиб келган нон-понни эрмак қилиб ўтиришар эди.

Дарё тарафдан ғир-ғир шабада эсади, тобора юқори ўрлаётган кўёш тафти зўраяди. Ана, йўлнинг нарёғида икки киши қамиш ўряпти, яъни йўл ёқасини тозалашяпти. Омонгул уларнинг меҳнатига ачинади — бугун ўрилгани билан икки кун ўтмай яна кўкаради-да. Э, бу қишлоқнинг йўли курсин, бирон ёшулли ўтар бўлса — элнинг шўри. Қамишлар ўрилади, йўлга сув сепилади. Кейин керак бўлса-бўлмаса, кўзга кўринарли масофада чопиқ қилган ким, пайкалга гўнг ташиган — ким. Қарабсизки, далада «меҳнат симфония»си янграйди. Газетчилар шундай деб ёзишди: «Дала ўртасида трактор гувиллайди, йўллар ҳавас қилгулик — сув сепилган, қамишларнинг боши қирқилган. Ёш-яланглар ғайрат камарини белга боғлаб фидокорлик билан ишлашмоқда. Уларга, баракалла, деҳқон ўғиллари, дегинг келади». Хуллас... «Шу йўлга тош ёки асфальт ётқизилса нима бўлар экан, деб ўйлади у, қишда тиззадан лой, ёзда чанг кўз очиргани қўймайди. Неча баҳор келиб кетди — шу ҳол: қамишлар кўкараверади. Раислар алмашаверади, лекин бу йўллар... Кўкламда колхозчиларга қўярда-қўймай уйларини оқлатишди, лекин ёмғир ўтмасин деб томларга шифер қоқиш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди. Қўшни колхозда газ бор, бизда-чи!...» Мотоциклда туғруқхонага кетаётиб йиқилган эр-хотин лоп этиб хаёлига келди. Ушанда бечора аёл йўлда туғиб кўяёзган эди. Омонгулнинг юраги увишиб кетди, жисмида бир вужуд, дунёда мен ҳам борман, деган каби қимирлаб қўйди...

Кун қайтди...

Буни қаранг-а, сўнги пайтларда эри хаёлига ҳам келмабди, янги меҳмон кутаётганини унга ёзиши керак

эди-ку. Тавба, ҳамма эр-хотин ҳам шундай яшармикан? Худди бегонадай — иккаласи икки олам, гўё осмон билан ер, гўё бири сув, бири — ўт. Эри қишлоқда бир шаллаки хотин билан уришиб, кесилиб кетди. Унинг ҳавойи ҳавасларини эсласа Омонгулнинг кулгиси келади. Унинг жини суймаган йўқ ердаги нарсаларни — бигиз пошналар қора туфлюю чарм плаш, пуф деса учиб кетадиган ҳарир либослар олиб келган бир пайтлар, у шуни кийганида дугоналари қиқирлашиб кулишган, «Омонгул, ўзиям капалакка ўхшаб кетибсан», дейишган. Қачонки у эгнига янги либос илса, эри тегишди: бунингга яна битта одам сиғади-ку, дейди. Шундай пайтларда қайнонаси ловуллаб кетади, Равшаной эса унинг кўзларига тик қараганча қўлини белига тираб кулади. Бир кун у онасига: «Шу келинингиз қоғоғарига ўхшайди-я. На иссиғи бор, на совуғи», деганини Омонгул ўз қулоғи билан эшитган. Равшанойга ўхшаб оқ халатларни кийиб соя-салқинда юрмаса, тирноғига пардоз қилмаса. Бирон жойга борар бўлса, «мен — докторман», деб янги, очилмаган ироқи совунга қўлини ювмаса!

Омонгулнинг юзини доғ босган, ўзиям куйди-пишди эмасми, ҳали ўчоққа, ҳали тандирга уннаб қоши тугул киприкларини ҳам куйдириб олган. Шунинг учунмикан, Равшаной уни хушламай, назарга илмагандай юради. Қайнукасини уйлантириш тадорикини кўра бошладию бу янада юзага чиқди. Равшаной: «Бунга ўзимга ўхшаган врач қизлардан олиб бермасам...» дейди, кўз очирмайди, нима эмиш — Омонгул тош асридан қолиб кетган эмиш, нима эмиш — қолюк эмиш у. «На биров билан муомилани билади, на юришни, на туришни», дейди. Бир йили ёзда — Равшаной унда студент эди — меҳмонга келган қизлар Ойдинкўлга чўмилишга боришди, шунда қайнукаси, Омонгул ҳам уларга беришди. Шаҳарлик қизларнинг чўмилганда киядиган либоси бор экан, Омонгул эса эски чит кўйлаги билан... Шу-шу бўлдию Равшаной, дугоналаримнинг олдида шарманда қилди деб ҳанузгача таъна қилади, Ойдинкўлда нима бор экан унга, дейди...

Тўй баҳона — беш-олти кун ишдан қоладиган бўлди у, аввал қариндошлар йиғилди — нонёпар бошланди, кейин бошқа расм-русмлар... Орзу-умиди ушалаётган чол-кампирнинг кўзларида қувонч.

Келинга хилма-хил кийимлар олинди. Равшанойнинг қистови билан ҳориждан келтирилган мебель харид қилинди. Ёқутдай ёнаётган духоба ёстиқларни, кўрпачушакларни кўриб, нимагадир Омонгулнинг йиғлагиси келди — юраги ўртанди. Тўйини эслаб кетди у. Куёв томон учта кўйлак, битта этик олгач, қайнонасининг: «Берсанг ҳам шу, бермасанг ҳам шу» дегани, қудағайлар жанжали, нимасини айтасиз. Отаси ўшанда: «Гап кўйлақда эмас, қизим, бахтинг ётмасин, бахтинг!», дея тўйга розилик билдиргани эсида. Шунда онаси куйганидан: «Бир тул хотинча қадри бўлмадимиз қизимнинг», деб қон йиғлаган, қадрига йиғлаган. Ёлғон бўлмасин, тўйдан кейин қайнонаси олдигина қизил пальто олиб берди. Э, гап кийимдами, йўқ, ор-номусда. Аслини олганда, Омонгул ҳам келин эди, бу ҳам келин. Бири биридан камми? Буни қарангки... Қани андиша? Омонгулнинг анжомларини бир пайтлар ошхона бўлган ҳовли этағидаги уйга кўчиришибди. Унинг хонасини эса оқлаб гул солдиришди, чўғдай ясағиғлик ҳозир. Келин-куёв ўйнаб-кулиб, яйраб юришсин деб остонасигача поёндоз солишди. Шу ишларнинг ҳамма-ҳаммасига Равшаной бош-қош бўлди.

Ўқимаган — гуноҳқорми? Нега уни менсишмайди, одам ўрнида кўришмайди. «Омонгул, сизлар бу ёққа кўчиб ўтақолинглар», деб бир оғиз айтишмади-я.

«Балки... ичиқоралик қиялсанми, а? Ҳали тушириб олинмаган келинга шунча хусуматинг борми, Омонгул? Қайнонангинг тили билан айтганда, икки юзи қип-қизил олмадай, кулганда тилло тишларининг сояси ақиқ лабларига тушиб турармиш. Бўйлари баланд, киприклар... Бўйинлари сутдай оқ эмиш!..»

Эҳ, Омонгул, Омонгул! Пешонанг шунчаюм шўр бўладими? Эринг — у ёқда! Узинг... аҳволинг бу!»

Омонгул шу кеча не маҳалгача тўлғониб ётди. Ҳаёли эрига кетди: байрамда бир энлик хат ёки табрикнома ҳам юбормади-я. У аллақандай ёт бир шаҳарда юрибди.

Омонгул телевизорда деярли ҳар оқшом кўради: шаҳардаги ўйлар бир баланд-эй, мундай қарайман десанг, дўппинг ерга тушади. Сочларини қирқтиришган барно қизлар, кўркам хиёбонларни тўлдириб ўтишади. Азалдан у музқаймоқни хуш кўради, курғур қишлоғида йўқ-да. Қизалоқлигида отаси билан район марказига боришган, шунда роса тўйганди у...

Мана шу эри билан тўйдан олдин учрашганлари эсида. Шунга қадар Омонгул ўзи билан ўзи эди, сирдош дугонаси ҳам йўқ эди. У на бировни севди, қишлоқнинг хўрозимиз деб кўрагига муштлаб юрган йигитларининг на биронтасига табассум қилди. Дугоналари дардларини айтишганда, бир атрофи тўқилган дастрўмолчани, йигитларининг суратларини кўрсатишганда, меҳмонга келиб кўрпа тагида тонгга довура пичир-пичир қилишганда у сукут сақлаган. Бундай суҳбатлардан, ножўя ишга қўл ураётган каби ҳадиксираган, ўзини четга олган.

Омонгул ўшанда даладан қайтаётган эди. Қишлоқда ойда-йилда бир кўринадиган — шаҳарда ишлайдиган йигит тутзордан чиқдию шаппа билагидан ушлади. Томдан тараша ташлагандай у: «Чол-камбир ухлагач чиқинг, мана шу тоннинг тагида кутаман», деди. Буни қаранг-а, ўшанда сиз сираб гапирган экан. Энди эса... Уша оқшом, рости, унинг ичига титроқ кирди. Одатда айвонда ётадиган қиз худди биров ўғирлаб кетадигандай, гарчи уй дим бўлса-да, ичкарига кириб ётди. Уйламай деса ҳам хаёли тутзордаги учрашувга кетаверди. Тонгга довура тўлғонди-да ўзи ҳам, юраклари уриб кетадими-эй. Дугоналарининг имо-ишораси, шўх кулгилари, тонггача пичир-пичир қилишларининг тагига етгандай бўлди. Кўнгли бир нимадан орзиқар, йигитнинг гапини ўйлаган сари вужуди ёниб кетарди. Севги деганлари шумикан!.. Сўнг тўй бўлди. Унинг кўрган-билганлари шу.

Чорбоғ ортида нимадир фангшиди. Қўшни уйнинг томида ўғри мушуклар уришиб, тапир-тупир тимдалашди. Омонгул ёстиқдан бошини кўтариб қулоқ тутди. Сўнг ўрнидан туриб ташқарига чиқди-да, чангақда осилиб турган челақдан бир чўмич сув олиб ичди. Ойдин кеча, атроф сутдай оппоқ. Қайдадир қурбақалар қуриллайди. Дов-дарахтлар қорайиб кўринади. Қайнонаси ётган пашшахона ёнидан оёқ учида ўтиб, боғ тарафга қараб юрди. Келинчак ҳомиласи каттарган сайин кечалари ухломас, одатича ҳар куни боғ атрофини бир марта айланиб келарди. Деворни ёнлаб оқадиган ариқ ўзанида битта кучукча фангшиб ўрмалайди. Майингина жунлари лойга беланган, тумшуги Омонгулнинг қўлига текканда, худди онасини топгандай иссиқ жон томон интилди. Кўзи эндигина очилган кучукча. Келинчак уни ёзги ошхонанинг ёнбошида ётган тўнканинг панасига қўйди. Битта идишга сут қуйиб кучукчанинг олдига сурди. Шунда пашшахонадан қайнонаси овоз берди:

— Ким? Ким у?!

— Менман, эна, мен...

— Қоронғида нима қилиб юрибсан туртиниб?

Омонгул ўрнига ҳорғин чўзилди. Кучукча фангшиб

бошлади. Қайнонасининг пашшахона ичидан қаргангани эшитилди. У кучукнинг овози қўшни ҳовлидан келяпти деб ўйлаган эди. Негадир шу тобда хаёлига муаллим Рўзматов келди. Эрталаб далага бораётган эди. Секин-аста юриб келаётган Рўзматовни узоқдан таниди. Бошида газетадан қилинган шапка. Муаллим Ваянган бува қабристон тарафда бир бева опаси билан яшайди. Уқишга киролмай юриб-юриб, саккиз йил деганда институтни битирди. Ҳозир қишлоқдаги тўлиқсиз ўрта мактабда тарихдан дарс беради. Ғалати одам. У тенгиларнинг кўпчилиги данғиллама уй қурган, остида — машина. Рўзматов эса шалағи чиққан велосипедини ҳамон ғилдиратгани-ғилдиратган. Қаерга борса, албатта, бир ғалва чиқаради. Яқинда ҳисобчи элга тўй берди. Қишлоқнинг катталари — тўйхонада — гумбаздай-гумбаздай бўлиб ёнбошлаб ётишган экан. Қайдандир Рўзматов келиб қолибди.

— Келинг, муаллим, келинг, — дебди ҳисобчи.

Рўзматов ўтириши билан ўйин-кулги тўхтаб, даврага ўз-ўзидан жимлик чўкибди.

— Бемавруд кеп қолдим шекилли... биз бунақа «баланд охурлардан еб» ўрганмаганмиз. Рухсат энди... ёзилиб ўтираверинг, — Рўзматов кўзғолибди.

— Ҳой, Рўзматўп ука, сенга биров кет дедими, кўкрагингдан итардикми ё, келганингдан кейин ўтиравермайсанми, дастурхон тўкин-чочин, еб-ич! — дебди бригадир.

— Бу кишим биз билан ўтиришни эп кўрмадилар-ов.

— Э, қизиқ экансиз-ку. Ўзи келди ёр-ёр, ўзи кетди, хи-иқ, ёр-ёр... — Кайфи ошган меҳмоннинг бу гаплари боис даврада кулги кўтарилибди.

Рўзматов индамай эшикка довура борибди-да, сўнг ҳисобчини чақирибди. Кейин унинг қулоғига — ҳаммага эшитиларли қилиб шипшибди:

— Бу ерда ўтирганлар кимлигини биласизми?

— Йўқ.

— Шайтон-ку ҳаммаси! Ёшуллиларнинг қиёфасига кириб келиб ўтиришибди. Уларни ҳайдаб юборинг! Йўқса бир балога гирифторм бўласиз!

Даврадагилар кўкариб-бўзариб кетишибди.

Э, айтаверсанг, бу Рўзматовнинг ишлари кўп. Қайда не бўлса аралашиб кетаверади. «Бу одам ундайдир, бундайдир, бугунми, эртами ишим тушар», деб ўйлаб ўтирмайди. Ичакузди латифаларни, қадимги халқ кўшиқларини кўп билади. Ана шундай одам у. Тарих деса жонидан кечиб юборади. Битта-яримта ўқувчиси дарсга келмай қолса пойи-пиёда юриб уйига боради. Бир ўқувчисининг сигири кўлда туғиб қолган экан. Рўзматов бузоқчани қишлоққа ўзи кўтариб келибди. Шу хаёллар билан Омонгулни уйку элитди.

Хонадонда кучук билан боғлиқ кўп машмашалар бўлиб ўтди. Вирус тарқатади, деб Равшаной бурун жийриб тепиб ўтади. Қайнонаси эса, ўлиб кетсин, урғочи экан-ку, энди уйни ит босадиган бўлди. Омонгул, йўқот бу қанжиқни, бўлмаса ўзим ариқча ташлаб юбораман, дейди. Сабр косаси тўлиб-тошган қайнонаси бир куни кучукни чорбоғнинг ортига иргитди. Кучук вангиллаб, ерга қапишиб ётаверди. Омонгул уни олиб анорнинг тагига яширди. Олдига идишда сув, нон қўйди.

Жавоб бер, амма, дунёда бахтиқаролар камми? Борку! Ахир, шулар элдан, қариндош-уруғларидан юз ўгириб яшаётгани йўқ-ку!

Сен қўлингга икки кунлик чақалоқ, йигирма беш чақирим йўлни яёв босиб Тошхөвүз вокзалига борганинда, фронтга жўнаётган Қадам почтаамиз билан хайрлашаётганинда қандай кунлар бошинга тушишини

билармидинг?! Минг лаънат урушга, аммажон, минг лаънат!

Тўй... Хоразм тўйларининг шавқи бошқача-ей! Тўй... «Фалончиникига тўйга!» Дейлик, «Юсуф сувчиникига — тўйга!» деб айтишса борми, бас-да, ёшу қари отланади. Айниқса, комсомол тўйига айтган ҳам боради, айтмаган ҳам; ҳеч ким бир чуқум ошни ўйлаб бормади, албатта. Томошага, ўйин-кулги қилгани боради эл. Ўйин-кулги деса Хоразм аҳлининг суяги йўқ. Тор чалинғач, доира садоси таралғач, даврага чиқиб ўйинга тушганни уриб ўтқиза олмайсан. Олимларнинг айтишича, ҳатто бешикда ётган бувакларимиз ҳам қандайдир куй маромида йиғлармиш. Шу оқшом ўйнаб-кулмаган қолмайди, шу тариқа келин-куёвнинг бўйнига «олахуржун»ни илишади.

**Олма пишганда галинг,
Тагига тушганда галинг.
Энса сочим жамалак
Белима тушганда галинг.
Галинг деб ҳам айтмийман,
Гетинг деб ҳам айтмийман.
Агар хаёл этсангиз,
Кўнгила тушганда галинг.**

Ўйлайвериб юрагим қон бўлди. Пешонам, пешонам дейсан. Унда не айб? Қадам поччам қайтмади... Отанг ўзи тенги одамга — кўйдек юввош тегирмончига яна сотди. Бир оғиз гап қайтармадинг, юзига тик қарамадинг. Оқибати нима бўлди? Бахтсиз бўлиб қолдинг аммажон, бахтсиз...

Югур-югур билан тўй ҳам ўтди. Янги тушган келин чиройликина экан. Оҳори тўкилмаган кийимларда ҳамма ҳам гўзал бўлади. Қайнисининг димоғи чоғ. Омонгулнинг уларга ҳаваси келади. Қайнона, келин, Равшаной учови уззукун тангадай қуёш нури тушмайдиган сўрида ўтиришади. Омонгул келинни кўриши билан нимагадир тўйда нон ёпганда куйган билаги эсига тушади. Кўзга хунук кўринмасин деб, саратонда узун енг кийиб юради. Келин Павлов деган олимнинг итларни операция қилганини икки юракли одамлар ҳақида гапириб беради. Равшаной тасдиқлайди. Қайнона буни гоҳ ҳайрат, гоҳ ҳаяжон билан тинглаб, келинга меҳри яна ҳам ортади. Унинг кўп гапиргани, ҳатто кўп кулгани ҳам ҳеч кимнинг кўзига кўринмайди. Сигир бўшалиб, бузоқ эмиб қўйса — Омонгул айбдор. Олабўйин экинтиникин пайҳон қилса — Омонгул гуноҳкор!

Омонгул далага кетатириб, бир воқеани эслади. Бултур ёзда қўшнилариининг ўғли анҳорга чўкиб кетган, бундан хабар топганлар ақлдан озар даражага етган эдилар. Шундаям Равшаной пинак бузмаган, ранги муз, муз эди, юраги ҳам тош бўлса керак, а?..

Юракёрагим сенсан, амма. Ушанда отанга чақирув қозоғи келди. «Урушга борсам тирик қайтмайман» деб бағрини захга бериб ётаверди. Сен бева эдинг, амма, Қадам поччамни вокзалда сўнгги бор кўрганинг рост, кузатганинг рост. Лекин... кейинги эрингнинг тупроғи ҳали совумай туриб, отанг сени ҳарбий комиссариатда ишлайдиган кимсага узатиб юборди. Кўнмаганингга қўймади. Ўзи урушга бормади қолди, амма. Икки юзи нақш олмадай жувонни ўзи тенги нокасга берди-я. Замон кўтараверди шуни, аммажон!..

Одам кўп ўйланаверса, асабийлашиб қолар экан. Эри охирги марта келганида Омонгулни жеркиб, қачон қарасам терлаб юрасан-а, деди. Кечаси тагин ижирға-

ниб: «Вой-бўй, ҳамма ёқдан тер иси келяпти-ку», деб ташқарига — олма тагидаги пашшахонага чиқиб ётди. Меҳмонга ўхшаб ойда-йилда бир келса-ю, тагин... Омонгул бевага ўхшаб нуқул ўкинар эмиш. Ундоқ эмиш, бундоқ эмиш. Бу кишимга бир оғиз гап камлик қилса, икки оғиз — кўплик... Айримларга ўхшаб қаҳри қаттиқ, ўт-олов бўлиб туғилмаганига ўкинди. Бир гал олиганида опаси айтган: «Қачон қарамай, бировдан сўкиш эшитиб юрасан. Сенда ҳам тил бор — забон бор. Гапир, етти туғиб бир қолганинг бўлсаям, мум тишламай гапир Амманга ўхшайсан сен, шалпайи-иб... Бир кун шунинг куни бошингга тушмаса гўрга эди...»

Омонгулнинг аммаси сўққабош, Туркменистоннинг чет қишлоқларидан бирида яшайди. Бир аммаси бор-эй: олтин десанг олтинга, кумуш десанг кумушга менгзагулик, кўрсангиз йигирма яшар қизнинг ҳусни бор. Ҳуснда беназир-у, боёқшининг манглайи қора.

Аммаси уйдан бош олиб чиқиб кетганида Омонгул ҳали ёш экан. Ушанда қариндошларининг барчаси йигилишибди. Кўзи ожиз энасининг, жоним болам, қўй тугунингни, бир кунингни кўрарсан, кетма, дея ёлворганларини аммаси эшитишни ҳам истамабди. Эрдан олиб эрга беришгач, шу кўргуликлардан қочиб қутулиш ниятида у қайгадир бош олиб кетмоқчи экан. Энаси, кетсанг, оқ қиламан, сўнгги сўзим шу, деб қиблага қараб қўл очибди. Шунда ҳам аммадан садо чиқмабди. Қўлида бор-йўғи — биттагина тугун, ҳаё-хуйт дебди-да, этагини бир силкиб чиқиб кетибди. Қадам почча асли туркменистонлик эди-да. Унинг бир опаси бор эди. Амма шуни қора тортиб йўл юрибди. Муродига етибди ҳам... Орадан уч йил ўтгач, онасининг қазосида — қишлоққа электр чироғи ўрнатилган кезлар эди — ўз оёғи билан уйга кириб келди. Шунда бирон ойча турди-ёв. Қадам поччанинг опаси вафот этгач, боёқши яна ёлғизланиб қолди. Қишлоққа келгудек бўлса, албатта Ваянган бувага чиқар, онасининг қабри атрофини тозалаб, соатлаб шу ерда ўтирар эди. Қамиш ва янтоқлар орасида кўринмай қолган отасининг қабрига қиё боқмас эди. Хуфтонга яқин ғамгин қиёфада уйга қайтарди.

Мавридини топиб қариндош-уруғлар уни ўртага олишди, кел, қўй энди шу гапларни, уйга қайт!.. Аммаси мотамсаро бош чайқади: «Йўқ, ўшанинг, яъни Қадамнинг чироғини ўчирмайман, ёлғиз ўғлимнинг хотирасини қилиб ўтирибман, ахир!..»

Ушанда у жаҳл билан кетди, энасининг бўзлашига ҳам қарамади. Сўнг эса қайтиш осон бўлмади. Аслида қишлоғининг ҳар битта бутасини, ҳар битта кўчасини соғинади. Шу соғинч билан яшайди. Аввал ёнида кишиси бор эди, шу таскин гўё тарози палласининг мувозанатини сақлаб турарди. Энди у ҳам дунёдан ўтди. Энди амманинг қишлоққа қайтгиси, қолган умрини уруғлари билан ўтказгиси, жиянларини ўпиб-ардоқлагиси келади. Лекин қисматидаги бахтиқаролик, у машўм кунлар ёдга тушаверади. Қишлоқда уни кўради, буни кўради, яраси очилаверади, дарди янгиланаверади... Дунёда ёлғизликдан ёмон нарса йўқ. Бугун эртани кутиб яшайсан. Тунлари деворда нимадир ўрмалаётгандай, шифтдан нимадир тушиб келаётгандай туюлади. Қишда тезроқ баҳор келақолса экан дейсан. Ёз ҳам ўтади... қилич яланғочлаб яна қиш келади. Ниманидир кутиб яшайсан, лекин у интиқ бўлганинг ҳеч келмайди. Балки бунга одамзоднинг умри ҳам етмас. Тун кунни туғаверади, умр шундай ўтиб кетади...

Уй — дала, дала — уй, ҳар куни шу сўқмоқдан боради-келади...

— Вой-бўй, ўртоқ депутат, ўйланавериб бурнингиз ерга тегай-тегай деб қолибди-ку! Учрашув жойимиз ҳар

доим йўл бўйи экан-да, — деди Рўзматов осмондан тушгандай ёнида пайдо бўлиб.

Омонгул чўчиб бош кўтарди.

— Шу... ўтган-кетган гаплар, — деди сўнг хиёл қизаринқираб. Саломлашгани кўлини узатаётиб, девқомат муаллим олдида бир қаричгина бўлиб турганидан уялиб кетди.

— Ҳамюртларга бир кўрсатиб қўйинг депутатлигингизни... Мени ўргатди деманг-у, рости, бурунгилар ё гап бил, ё иш, дейишган. Ҳозир гап билмасангиз, қийин, синглим. Сиз бировнинг кўнглига тегиб қўяманми, деб ҳеч қаттиқ гапирмайсиз-да. Яқинда мажлис бўлади. Сўз беришса тап тортмай чиқаверинг. Иккинчи участкага мактаб, битта магазин қуриб беришин... Ҳа, айтганча, ҳалиги... хат келяптими? Мажбурий хизмат ҳам... элдан узоқда, — дея чайналди Рўзматов.

— Айтаман ҳаммасини... Жим юришнинг фойдаси йўқ-ку! — деди Омонгул шошиб. Эри тўғрисида гап очилишини истамади.

— Одамларимиз қачон ўз ҳақ-ҳуқуқини таниб олишаркин? — дея гапида давом этди Рўзматов. — Рўзим тракторчининг ўгли никоҳдан ўтганида юз сўм беришибди. Энди ҳалиги бола уйлансанг яхши экан, ҳам хотинли бўласан, ҳам ҳукумат бува пул берар экан, деб қувониб юрганмиш. Ахир, қўл қўйганда қарамайсанми, юз сўмми-икки юзми... Сўнг имзо чекмайсанми? Қўшингиз Саодат кампирни айтинг. Эллик иккинчи йилда чиққан заёми бор экан. Почта мудирига, шуни кўриб бер, болам, дебди. Мудир-чи? Кампирнинг қўлига йигирма сўм бериб жўнатибди. Кўр бўлгур, бир бечоранинг олтимиш сўм пулини юлиб қоласанми, ахир?..

Омонгул унинг гапларини жимгина тинглаб борарди. Маънили-ю, чумчуқдай шохдан-шоҳга сакрайди. Одамларнинг камчилигини текширишдан бошқа иши йўқмикин? Ичиқора одам ҳаммадан нуқсон ахтаради ўзи. Йўғ-е, Рўзматов ундайлардан эмас. Муштдайлигидан меҳнатнинг тагида ўсган, фақат... — У тупроқ йўлдаги изларга тикилди. Ҳу нарида Ваянган бува қабристонини.

Бир пайтлар мана шу ерда улуғвор қалъа бўлган экан. Бир куни душман уни қамал қилибди. Орадан кунлар, ҳафталар ўтибди, ичкаридаги аҳвол оғирлашгандан оғирлашаверибди. Лекин душманга дарвозани очиб бериш ҳеч кимсанинг хаёлига келмабди. Ахйри, ҳафсаласи пир бўлган душман лашкарбошиси қамалнинг қирқинчи куни юртига жўнар бўлибди. Шу пайт у баногоҳ ўқ-ёйда отилган мактуб олибди. Ваянган шоҳ қизи битган бу номада қалъадаги озик-овқат атиги икки кунга етиши, сабрнинг таги сариқ олтинлиги қайд этилган экан. Қиз лашкарбошини узоқдан кўриб севиб қолган ва хиёнатга қўл урган экан. Ниҳоят, қалъа дарвозаси сотқинона очилибди. Бир кундаёқ гуллаган гўша ўрнида сукунат чўллаган вайрона пайдо бўлибди. Уша лашкарбоши хон қизининг сочидан отнинг думига боғлатибди-да, сайхонга қўйиб юборибди. Падарига, туғилган юртига вафо қилмагач, бир куни менинг кўзимга ҳам чўп солади-да, дебди. От судраб кетаётганда қизнинг оғзидан она сути келибди. Ваянган бува тупроқларининг оқлиги, оппоқлиги шундан. Қон эмган бу заминда гиёҳ битмас эмиш. Хиёнаткор қиз шундан буён кечалари қон йиғлаб изғир эмиш, қабрларга бош уриб тавба-тазарру қилар эмиш...

Шундайлар камми ҳаётда?

— Сапира момо нафақасини олганида почтачи битта лотерея ҳам қўшиб берган экан. Вақти-соати билан момо почтага борибди-да, мудирга лотереяни кўриб бер, болам, дебди. Бурноғи йилги гап бу. Мудир разм солса, момо «Жигули» ютиб турган эмиш.

Ишонмасиз? Уз оёғи билан келган ўлжа. Мудирни шайтон йўлдан оздирибди. «Момо, бекор овора бўпсиз, билетингизга ҳеч вақо чиқмади», дебди-да, лотереяни ғижимлаб бир четга ташлабди. Кампирни эшагига миндириб жўнатиб юборибди...

— Елғондир-ей! — деди Омонгул ишонқирамай.

— Ундай деманг! Мен билиб гапираман. Уша мудир бизнинг директор билан ҳамтовоқ. Кайф устида айтиб қўйибди, нокас.

— Унга нима етишмайди ўзи? — деди Омонгул. Рўзматов бир зум унга ажабланган каби тикилиб қолди.

— Ҳали ҳеч ким келмаганга ўхшайди, — деди Омонгул муаллимга қараб.

Рўзматов ўнг қўли билан велосипеднинг рулидан ушлаб бораётган эди. Кўзлари бир нуқтага қадалган. Бригадир ёнларидан мотоциклини патиллатиб ўтди-да, йўлни чангитганча сал нарида тўхтади. Похол шляпасини қўлига олиб офтобда ялтираётган бошини силади. Ҳузур қилиб керишганча буларни кутиб турди.

— Ҳа, ўртоқ Рўзматов, депутатимизнинг сиёсий онгини оширяпмисиз?

— Депутатнинг онги ўзига етарли. Сизга ёқадиган латифани айтиб келаётган эдим. Хўжа Насриддин эшагининг оғзига керосин тутганини.

— Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин экан-да, ҳа-ҳа-ҳа... — кулди бригадир.

— Клубда кулги кечаси бўлармиш. Тошкентдан артистлар келибди. Янгамларни бир яйратасиз энди!

— Менга анови... кўзойнаклиси ёқади, анови-чи?.. Кап-катта хотинга томошада нима бор? Болалар борса бошқа гап. Яна ким билади, ҳозиргилар оғзингдан чиқмай туриб ёқанга ёпиштиришади.

Бригадир Омонгулга бир қараб қўйди. Афтидан, ўзганинг ёнини олгунча, ўзингни билсанг-чи, нодон, ўз эринг бўлатуриб бировнинг этагидан ажралмайсан, номусларга ўлмайсан, деяётгандай бўлди.

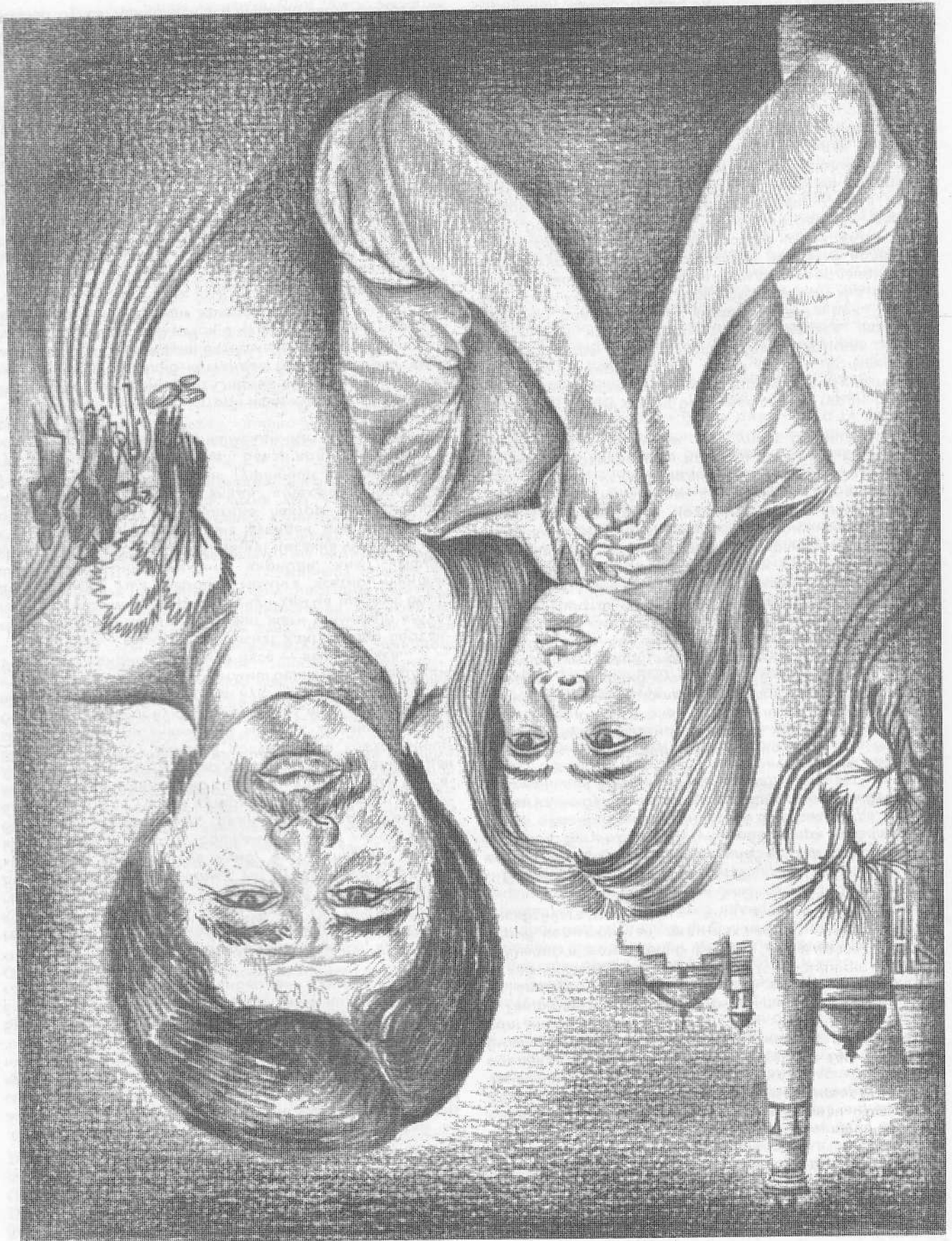
Омонгул далага йўл олди.

Оғир кунлар эди. Азалдан меҳр-шафқат нималигини билмайдиган отанг бошинга не савдоларни солмади. Ўзинг емасанг — емадинг, киймасанг — киймадинг, топганингни унинг кунига яратдинг. Умринг афсонага ўхшайди-я, амма. Урушнинг-ку оғир жароҳатлари битиб кетди, лекин...

Саратон офтоби ёндираман, дейди. Омонгул манг-лайидан тўхтовсиз қуюлаётган терни рўмолчасига артиб, кетмон дастасига суянганча оғир-оғир нафас олади. Тушликкача ҳали эрта. Узоқда кўм-кўк бўлиб кўринаётган қуюқ сояли гужумларга қараб хўрсиниб қўйди. Текис кўсақлаган гўзалар устидан эсаётган илиқ шамол оғзини қурибди юборди. Бу орада сув ҳам йўқ. Сув ташийдиган бола аллақачон кетмончилар сафига қўшилган. Одатда сув фақат гўза яганаси пайтида берилади. Омонгул онасининг кўп ишласанг осон туғасан, деганини эслаб, ишга тутинди.

Суюкли келиннинг сийлови битди. У кўч-кўронини йиғиштириб, эрини ҳам эргаштириб онасиникига равона бўлди. Қайнонаси сўппайиб қолаверди. «Мен қилган сарполарнинг ҳаммасини опкетди, устига-устига қолақ эмишман», деб дуч келган одамга ҳасратини айтарди. Гоҳ-гоҳ тиззасига уриб йиғлайди. Равшаноғи эса аввалгидан ҳам тунд бўлиб қолди. Эрталаб ишга боради, қайтиб келгач ҳеч кимга қорасини кўрсатмайди — ўйга кўмилиб ўтиргани-ўтирган.

Оҳ, аммажон, яратганининг қасди бор экан сенда. Эринг босар-тусарини билмай қолди. Сенинг устингга ҳам хотин олди — тақдирнинг қилчи синди бошингга.

Кечалари кўзингга уйқу келмай, ўзинг ҳам бир аҳволга тушиб қолдинг. На дардингни тинглайдиган, на суянадиган кишинг бор, лекин чидадинг, кўргиликка чидадинг, амма. Жонинг шунчалар қаттиқмиди ёки «Бошга тушганни кўз кўрар» деб ўйладингми, а?!

Мажлисда Омонгул иккинчи участкада мактаб ва магазин қуриш кераклигини айтди. Одамлар битта кир совун учун Қиличвойнинг қалъасидаги дўконга бориб келишади. Болалар қахратон қишда уч чақирим наридаги мактабга пойи-пиёда қатнайдилар, деди.

Бу гап залда ўтирган колхозчиларга маъқул тушди. Бригадир эса ажабланиб ҳисобчига тикилди-да: «Ука, бу ёғи энди нима бўлди» дегандай имо қилди. Ҳисобчи ғамгин бош чайқаб, минбардан тушиб келаётган Омонгулга қаради.

Мажлисдан сўнг раис Омонгулни чақириб, қани энди сендай фаол, колхоз ишига жон куйдирадиган хотин-қизларимиз кўп бўлса, деди. Энди, гап бундай, нима гапинг бўлса, ўзимга айт, яхшими? Элнинг олдида дардингни дастурхон қилма, уят бўлади. Бир қишлоқда яшаб, бир ариқдан сув ичиб, бетгачопарлик қилсак ярашмас. Бригадирми, бошқами, уларни менга қўйиб бер, ўзим гаплашаман, деди, ишонтирди. Раиснинг олдидан кўнгли тоғдай кўтарилиб чиқди. Лекин у мажлисда бор дардини тўкиб солмаган эди. Шундай бўлсада, хиёл енгил тортиди. Ҳар қалай, оёғи ерга текканидан бери далада. Шу маҳалга довури биров колхозчининг меҳнати оғир деганини кам эшитди. Даланинг ишида бозор йўқ, таътил йўқ, байрам йўқ. Сайру саёҳат деган нарсалар ҳақида бир оғиз гап йўқ. Фаррош дугонаси ҳар куни бир марта пол артиб, етмиш беш сўм моюна олади. У-чи? Бригадирнинг таъбига ёқса — яхши, йўқса...

Э-э, булар... Нимасини айтасиз! Ўзига қўйиб берсангиз, мажлисларда бригадирнинг жағи тинмайди: «Мў-табар колхозчи аёлларимиз учун ҳамма шароит бор», дейди. Қани ўша шароит? Номига ясатиб қўйилган шийпонми? Шийпонга ким кирибди, ким? «Ифлос қиласизлар» деб қўйишмайди-ку! Кесакка чўнқайиб нон ковшайсан, ариқнинг бўтана сувидан ичасан. Яқинда областдан келган хушрўйгина лектор аёл кийиниш маданияти ҳақида ваъз ўқиди. «Меҳмонга борганда ундоқ кийининг, кўйлакни туфлининг рангига қараб танланг, ишда бундоқ, уйда... Баъзи колхозчи аёлларимиз умуман ўзларига қарашмайди. Ҳатто атир селмайди».

Ўша аёл Омонгуллар қатори икки кун гўнг ташиша ўзи билар эди нима дейишни! Опамиз айтган атир ҳиди шу ташвишларга кўмилиб кетгандай бўлди. Бизнинг қишлоқ аёллари атир ҳидини ёқтирмайди. Ундан бўйнидаги бир шода қалампирмунчоқ ё қулоқ ортига қистирилган бир шоха гулнинг ҳиди азизроқ.

Йиллар қанотсиз учиб ўтдилар. Манглайнинг шўр экан, амма. Эрининг кирдикорлари очилди — икки қўлинг бир тепангда бўлиб яна уйингга қайтдинг. Онангнинг этакларига бош уриб йиғладинг. Боёқиш, сенинг аччиқ тақдиринг учун куявериб — кўр бўлиб қолган эди. Бу кунимдан ўлганим яхши, деб ўйладинг, аммо онангни кўзинг қиймади. Пешонангдаги қора ёзмишларнинг сабабкори бўлган отанг аллақачон у дунёга равона бўлган эди. Тагин бош олиб кетдинг, ҳеч ким сени тўхтатолмади. Энангнинг аламли айтимлари ҳам йўлдан қайтаролмади...

Омонгул тушликка келса Равшаной икки тандирлик ҳамир қориб қўйибди. Жазирама иссиқда тандирга бош суқишни бир тасаввур қилиб кўринг. Бунинг устига иккиқат бўлса. Қайнонаси эса айвонда «вой, белим»лаб

инграб ётибди. Равшаной кечқурун тўйга борар эмиш.

Қуёш тиккага келган эди. Омонгулнинг бошидан иссиқ ўтиб кетди. Кўнгли айниб, беҳузур бўлаверди. Юзлари қизиб, шу қадар исиб кетдики, оёқлари калишда ёниб бораётгандек туюлди.

Равшанойнинг чеҳраси тунд, қачини ушлаганча қудуқ ёнида машинасини юваётган йигитга хаёлчан қарайди. Ҳалитдан тўйга ўтиб кетаётган ёш-яланглари кўриб, ҳамирни ҳам унутади. Нималарнидир эслаб, кўзлари порлайди. Янги келин кўчиб кетгандан буён у онаси билан кам гаплашади. Онаси буни қизининг уйда ўтириб қолганига йўяди.

Тандирдаги оловнинг тафти ҳеч пасаймайди. Ҳозиргина ёпилган нонлар бирин-кетин жизиллаб қип-қизил бўлиб чиқаверади...

Омонгул нонни ёпиб бўлгач, қайнонасига, онамни кўриб келмоқчиман, деди-да, иккита нонни қўлтиғига қисиб йўлга тушди.

Сабр косанг жуда кеч тўлди, амма. Ўша оғир кунларда сен тугайли жон сақлаб қолган ака-сингилларингнинг бугун бағри бутун, набиралари тиззаларида. Сени ойда-йилда бир йўқлаб боришмаса-да, ўзинг билан ўзинг бўлиб яшайверасан. Энди дунёдан бенишон кетаман, дея бағринг куйгани қолди, амма.

Ваянган бува қабристонини. Омонгул шу тарафга тикилган кўйи: «Шаҳид бўлганлар хоҳ аёл бўлсин, хоҳ эркак, бари мард экан, деб ўйлади. Ахир қалъани душмандан ҳимоя қилатуриб ҳалок бўлишган-да. Номардлар эса, қочиб қутилишган. Бу тупроққа минглаб одамларнинг қони тўкилгани учун ҳам у рангини йўқотган, гиёҳ ҳам битмайди».

Омонгул «муҳаббат» сўзини айнан Рўзमतовнинг оғзидан эшитганиданми ёки бу гаплар шунчалар ғайритабиий туюлгани учунми, ўқитувчидан уялиб кетганди.

Келинчакнинг кўрган-билганлари кино лентаси каби кўз олдидан ўтаверди. Қирмизи шафақдаги булутларни у шох қизининг кўзларига ўхшатди. Қон йиғлай-йиғлай...

Кеча телевизорда нозиккина бир қиз: Ваянган шаҳридан галсин Авазим, деб қўшиқ айтди-я. Гўрўглининг тутинган ўғли Ваянган шаҳрида ҳам бўлган экан-да. Балки шоҳнинг қизи илк бор унга бўса берганди, олиб кет мени ботирим, деб унинг бўйнига осилгандир?!

Баногоҳ Омонгулнинг биқинида санчиқ турди. Қизлик уйига яқинлашгач, пича енгил тортиб қадамни тезлатди. Ҳовлига киргач, дили яйраб кетди... Болалиги шу ерда ўтган-да, ахир! Онаси айланиб-ўргилди ундан. Кейин, чой ичиб ўтириб, тикилиб қараса, назарида отасиям, онасиям жуда қартайиб қолгандек. Юраги зирқираб кетди унинг. Шу чоғ тўсатдан яна белида кучли оғриқ кўзгалди. Бир маромда такрорланди. Сўнг қаттиқ хуруж қилиб Омонгулнинг эси оғиб қолаёзди. Онаси сабзи тўғраётган эди, шошиб қолди. «Ҳали пича вақт бор эди-ку?» деди овози титраб ва дарҳол ошхонага кириб супрани ёйиб қўйди. Ҳамма хоналарнинг чироқларини ёқди. Сўнг Омонгулнинг қорнига сариёғ эритиб суртди, исириқ тутатди. Чолни машина топиб келишга жўнатди-да, эшикни ичкаридан тамбалаб қўйди. Қизимнинг кўзи ёриётганини ҳеч ким билмасин, дарди кўпаймасин, деб ўйлади.

Омонгул машинага чиқаётганда оғриқ яна зўрайди. Тугруқхонага қандай етиб борди, билмайди. Ичкарига олиб кирганларида кенг, ёруғ хона Омонгулга қоронғи зиндондек туюлди. Ўзича, бу ерни у азобнинг уяси деб атади. Тўлғоқ азоби... Омонгулнинг назарида, бу оғриқнинг адоғи йўқдай эди. Бутун вужуди азобда.

У ҳозир ҳеч нарсани истамас, фақат шу дарддан ҳалос бўлишни, қутулишни ўйларди. Кўзингни юмсанг ҳам, қулоғингни беркитсанг ҳам шу азоб вулқон янглиғ кўтарилиб келаверади, келаверади. Аммаси бир куни: «Бола жонингдан жон ажралгандек бўлиб туғилади. Шунинг учун унинг оёғига тикан кирса ҳам вужудинг зирқирайди. Оҳ чекасан, жонинг оғрийдими», деган эди.

Омонгулнинг тобора хира тортиб бораётган кўзлари ярқ этиб очилди... Фарзанд дунёга келди. Омонгул ҳам энди она бўлди. Ҳар окшом жажжи қўллари билан кўкрагини тимирскилайди. Сўнг унинг бутун вужудига гўдак иси ўтириб қолади...

Бола йиғламади... Икки кундан сўнг дунёдан ўтди. Чала туғилган экан. Келинчакнинг ҳуши бошидан учиб, ер билан осмон ўртасида муаллақ туриб қолгандай бўлди. Лекин кўзларидан бир томчи ҳам ёш чиқмади. Хотинлар: «Ҳали этагинг тўла бола-ку,» деб юатган бўлишди. Ана, азобхонада бирга дард чеккан аёлларнинг юзида бахт муҳрланиб қолган. Ҳар куни гўдакларини эмизишади, иссиқ бағирларига босиб ўтиришади.

Одамларда ҳусн бор — Омонгулда йўқ, одамларда буй-баст бор, бахт бор... Омонгулда ҳеч қайсиси йўқ. Фарзанд туғилишини нечоғли кутган эди. Шу ёлғиз илнинидан ҳам айрилди. Кўз олдидан оппоқ йўргаклар бир-бир ўтаверади, ўтаверади. Унгида ҳам, тушида ҳам, қулоғида мудом бувак йиғиси... Одам васвасага тушса ёмон бўлар экан. Ҳов, анави ўртада ётган чақалоқ Омонгулники эмасмикан? Докторлар уни... демак, алдашибди-да!

Зуҳро юлдузи ҳали кўкда эди. Бутун қишлоқ уйқуда. Ҳар ер-ҳар ерда дарахтлар орасидан чироқлар милтиллаб кўринади. Ой гоҳ булутлар қўйнига киради, гоҳ атрофни ёритади.

Гўдак боқувчи аёл даҳлизда хуррак отганча ухлаб ётибди. Туғруқхонага муваққат бир жимлик чўккан. Гўё бирор ҳодиса юз берадигандай... Келинчак эшикни очди-да, оппоқ йўргакларни кўриб, гўдак исидан боши айланди... Чақалоқни бағрига босганча мушукдай оҳиста юриб туғруқхонадан чиқди. Тиззалари қалтираб, оёқлари чалишиб кетаётгандай бўлди. Одамнинг ишими шу? Қарғишга қолмайдими? Яхшиси, орқага қайтгани маъқул. Омонгул туғруқхонага бурилди. Қоровул бува: «Ҳа, қизим, бемаҳалда нима қилиб юрибсан?» деб сўради. Омонгул индамади. Қишлоқнинг қаеридадир трактор патиллаб ўт олди, сигир чўзиб маъради. Омонгул бир чўчиб тушди, мияси равшан ишлай бошлади. Нима қилиб қўйди. Чақалоқнинг онаси келиб сочларимни юлмасми? Ўзи қанча азоб чекди? Буни ҳам биров шундай қийналиб тукқан. Чақалоқни жойига ётқизиб келаётиб, мураббия хотиннинг уйқусираганча тикилган нигоҳига кўзи тушди. Чақалоқ йўқолиб қолса, бу бечоранинг ҳоли не кечарди?

Омонгулнинг ўйламай қилган бу иши бир умр юрагида тугун бўлиб қолди. Ўйида ҳам уни кўнгилсизлик кутиб турган экан. Эри онасига: «Анови мен боргунча уйдан даф бўлсин, кўзимга кўринса ўлдираман, хароб қиламан!» деб хат ёзибди. Биров, Омонгул бузилиб кетди, деб ёмонлаган эмиш. Омонгул у одамга нима ёмонлик қилди? Айби нима, билмайди.

Онаси ҳўнг-ҳўнг йиғлаб, амманга ўхшайсан деган тилларим кесилсин. Қайнонанг сени ўқитувчи Рўзमतовнинг ўйнашига чиқариб ўтирибди. Қишлоғингдагилар эса, Омонгул жинни бўлиб қолибди, бировнинг чақалоғини ўғирлаб кетиб бораётганда қоровул ушлаб, йўлдан қайтарибди, дейишяпти. Қулоқларимга ишонмадим, қизим. Анови қўшнимиз, қизингиз тинч юрса бўлмайди-ми, раисга ундан каттароқлар осилганда қовурғаси синиб, қишлоқдан бош олиб кетишга мажбур бўлишган.

Депутатман деб бир қарич бўйи билан осмонга сакрайвермасин, дейди. Илоё, гапларинг оғзингдан чиқиб, ёқанга ёпишсин, дедим ичимда. Яхшига юрим йўқ, ёмонга ўлим! Ақли қисқа куёвинг бир оғиз гап эшитса бўлди, орқа-олдига қарамайди. Оқибатини ўйламайди. Қўл югуриги — ошга, тил югуриги — бошга, дейдилар. Онасига, Омонгул билан борганда ўзим гаплашаман, деб бир оғиз айтмайдими? Қайнонаси, бувакни қасддан — ўғлимдан кўрқиб ўлдирди, чунки бола бошқадан эди, деб юрган эмиш...

Омонгул бурчакда тахлаб қўйилган кўрпачаларнинг устига беҳол ўтирди. Кўзларини юмди: энди нима қилса экан?

Омонгул, рангинг сарғайиб сомон бўпти-ку, ишга чиқ, дардингни дала олади, дейишди хотинлар. Бригадир кўпдан бери Омонгулга қовоғини очмай юрарди. Бугун кулиб қаршилади: ке, қўй, шунинг кўнгли ярим, яхши гапирсам савоби ўзимга, дегандир-да.

— Бу ола ит сеникимми? Доим изингда. Ургатиб қўйгансанми? — деб кулди бригадир.

Бригадир ғалати одам эди. Лов этиб ёнади-ю, бир зумда ўчади. Кек сақламайди. Аслида одам шундай бўлиши керак, ўтар дунёда ўртаниб, ҳар нарсага изтироб чекаверсанг... Шу тобда бригадир Омонгулга астойдил ачинди. Ахир, бу қиз ҳам эл-юртга бир яхшилик қилай деб тиришади. Ҳамма гаплари тўғри-ю, лекин мен унга ён босолмайман. Мансаб ширин нарса-да. Қайга борсанг, бригадир бува, тўрга ўтинг, деб қўл қовуштириб туришади. Эй, тирикчилик-да... Бу ёқда раиснинг бураб қўйиши бор.

Бригадир раиснинг ҳаммаша оқ «Волга» миниб юрадиган, институтда сиртдан ўқийдиган ўғли ҳақида хаёл суриб кетди. Унга яратганининг ўзи бас келмаса, бандаси бас келолмайди, деб ўйлади. Ҳов бир йили Рўзमतов бошлабди: ука, бу мошин ҳеч эскирмас экан-да, номери ўша-ўша...

Эски номерни янги машинага тақиб олганини билатуриб, шундай деган-да, муаллими тушмагур! Жанжални ўзи сотиб олиб нима қиларкан? У ҳам Омонгулнинг худди ўзинаси. Шу қизни депутатликка сайлашмаса бўларкан. Бўш-баёв, соддагина эди. Энди ҳақ гапни айтаман деб...

...Олабўйин баҳорда болалади. Кучукларини қўни-қўшнилар талашиб олишди. Гафлатда қолганлар: «Янаги сафар кучук олиб қўймасангиз, хафа бўлаемиз», дейишди. Шу-шу Олабўйин эмчакларини селкиллаб Омонгулнинг изидан қолмайди. Ит ҳам одамни яхши-ёмонга ажратар экан. Омонгул отасиникига келгандан бери Олабўйин у ёққа қадам босмай қўйди.

Омонгул ҳали депутатликка сайланмай туриб, ортидан Омон сариқ деб бурун жийирадиганлар, энди Омонгул, ҳо, Омонгул, деб унга тинчлик беришмайди, мажлисда буни айт, раисга уни айт! Тушликда иссиқ овқат берамиз, дейишади-ю, аслида шимилдирик ҳам йўқ. Нега энди емаган сомсага пул тўлашимиз керак? Иссиқ овқат баҳона нуқул ойлигимиздан босиб қолишадди. Ишқилиб, арзчи беҳисоб. Эмишки, бригадирнинг келини номига ишласа-да, ҳаммадан кўп маош олармиш. Хуллас, дардини ёрадиган кўп, эл орасида — мажлис-пажлисида гапирадиган мард йўқ. Уларга қолса, Омонгул муттаҳамларни фош қилса, раҳбарларнинг айбини шартта-шартта юзига айтса. Эҳ, бу одамлар... Дугоналари ҳам Омонгулга ботир, ҳатто бригадирга бир оғиз тик гапиришолмайди. Раисга-ку юзланишдан чўчишади. «Буларнинг бўлган-тургани шу-да, — деб ўйлади Омонгул. — Майли, бригадирга ўзим бор гапни айтаман. Ахир, депутатман-ку мен».

Шундай бўлди ҳам. У ҳеч кутмаганда бригадир тутақиб, жаҳлданми кип-қизариб кетди.

— Индамасдан иш чиқар деб шунга айтади-да! Сени депутатликдан олиб ташламоқчи бўлганида, қўйинг, раис бува, одамзод текис йўлда ҳам қоқилаверади, деган, ёнингни олган мен! — Бригадир қўлидаги чивикни чанг босган этигига шарт-шурт урганча шахд билан ўрнидан турдию нари кетди. Атрофдагиларга кўзларини олайтириб ҳисобчи ҳам унга эргашди.

Уша куни Омонгул умрида илк бор ғам-ташвишни, қайнона зўғимию оқибатсиз эрни унутгандай бўлди. Ўзидан ўзи юраги тошиб, бировларга яхшилик қилгиси келаверди. Эртаси куни далага бораётиб ўша — Рўзमतовни учратиб қолди. Афтидан, Рўзमतов бир нимадан хафа, чимирилган кўйи ўй суриб келатган экан. Сўрашгач, ҳа, нима бўлди, деб сўради Омонгул.

— Э-э, сўраманг! Уқувчилар бу — терим балосидан қачон кутилишади, ҳайронман. Кеча раис дарсни бузиб, бешинчи синфга кирибди, денг. Папкаларни қолдирингда, ҳамманг далага жўнанг, дебди. Шу совуқда... эси бор одам болага пахта тердирадими? Бечора болалар кечга довури олов ёқиб исинамиз деб овора бўлишибди. Кап-катта одам уялмасдан муштдай болаларни теримга олиб чиққани бугун яна мактабга келди-я. Йўлини тўсиб чиқдим-да, «болаларни тинч қўйинг, раис бува, сиз тушунган одамсиз», дедим. Индамай ўтди. Бари бир, директорга, шу маҳмадонанинг танобини сал тортиб қўйинг, дебди.

— Уни ҳам юқоридан қисташади. Пахтани тезроқ йиғиб олиб тинчийлик, дейишади-да...

— Эҳ, Омонгул, Омангул, чаёни ҳам пахта билан ушлайсиз-да сиз. Кўнглингиз олдида дарё ҳам гапми, — Рўзमतов китобий гапларни гапиратуриб, кўзлари ёлқинланганча Омонгулга бир қаради. — Меҳнат одамни тоблайти, деймиз-у, аслида... Ҳаммаси бўладиган болалар. Утоқ, ягана ташвишларига кўмилиб қолмай, ўқишса, институтларга киришса, дейман-да. Э-э, нима-сини айтасиз, Омонгул...

Омонгулнинг қўлоғига гап кирмаётган эди, — онасининг айтганлари хаёлини банд этган. Гўё эмишни у Рўзमतовга... Сергак тортиб атрофига қаради. Утаётган-кетаётганнинг гўё биров билан иши йўқдай. Ана, икки қиз сал нарига бориб ўгирилишди-да, кулиб қўйишди.

— Майли, хайр, — деди у ўзини четга олиб.

Йўл-йўлакай ўйлади: «Нега бу одам ҳадеб менга гапираверади? У ёмон, бу ёмон. Ўзини кўрсатмоқчимми?.. Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирлаймайди».

Омонгул-ку шу пайтга довури эридан бошқанинг бундай юзига қарамаганди. Лекин элнинг оғзига элак тутиб бўладими?

У беш-олти қадам юрмасиданоқ Рўзमतовнинг:

— Омонгул, — дегани эшитилди.

Тўхтаб ўгирилди.

— Сиз ҳайрон бўларсиз, бу одам нега доим йўлнинг қоқ ўртасида мени тўхтайтиб гап сотади, деб. Сизга депутатлигингиз учун айтаётганим йўқ буни. Очиги... мен билган аёлларнинг энг маъсуми, энг самимийси бўлганингиз учун...

Омонгулнинг юзлари қизарди — уялиб кетди у. Шошиб атрофига қаради, сал нарида тол чивикни от қилиб миниб юрган болакайдан бошқа биров кимса кўринмайди. Рўзमतов унинг юрагига ўт солди, кейин кетди ўзи. Велосипеднинг ғийқиллаши анчага довури эшитилиб турди. Омонгул ғалати бўлиб, нимагадир эрини эслади. Бундоқ ўйлаб қараса ҳали ЗАГСга ҳам боришмаган экан. Бу ерларда никоҳ ўқитишса — бас, ЗАГСга қачон хоҳлашса ўшанда боришади. Фарзанд кўргач, гувоҳно-

ма олиш учун бориб, зарурат юзасидан ЗАГСдан ўтишади. Эри... Тавба, эрининг чеҳрасини ҳеч хаёлида тиклай олмади. Қандай эди — қарашлари, қошлари?... Эр бўлиб эркалаш тугул биров марта Омонгулим деганман-да. Мудом тажана, мудом нимадандир хафа, мудом қилдан қийиқ ахтаради. Рўзमतовнинг куюниб гапиришлари ўзига бирам ярашадики, Омонгул бундай муомалани ҳеч кўрмаганигами, ҳар гал фарқ терга ботади. Ўзининг сариқлигию паканалигини, ҳатто боши боғлиқлигини унутиб қўяди. Дил тортиб гаплашса нима айб? Кўнгли шунга истаса нима қилсин? Ахир, у ҳам ким биландир гаплашиши керак-ку? Кимгадир юрак ёрмоғи, дардини тўкиб солмоғи керак-ку! Бу одамлар тинч қўядими-йўқми? Еки ҳаммасига этагини бир силкиб... Нималар деяпсан Омонгул, ахир, Рўзमतов сенга: «Омонгул, эртага тўйимиз», дедими ё? Э, худойим-эй!..

Бирданига юраги сиқилиб кетди. Рўзгорнинг адоғи йўқ юмушлари, дала ишлари: қатқалоқ, ягана, чопиқ, терим... Қишга сомон ғамлаш, қайнонасининг турткилашлари — ҳамма-ҳаммаси жонига текканини, шулардан буткул безганини англади. Нега ўқимади у, нега онасининг кўнглига қаради? Шуларни ташлаб кетмай деди-да, эси! Синфдошлари Тошкенту Самарқанд, Бухоро, Хевага бориб, ўқишга кириб оламжаҳон севинч билан қайтишганида, Омонгул уларни дала четида кетмон дастасига суюнган кўйи маънос кутиб олган эди. Эҳ-ҳе, шундан бери ҳам қанча сувлар оқиб ўтди. Уша синфдошлари ҳозир ёруғ ва сокин кабинетларда...

Рўзमतов, сиз ҳақ-ҳуқуқингизни танимайсиз, деди. Рост гап шу. Умрида қишлоқдан нарини кўрмаган. Депутат бўлдим, энди бағримга шамол тегад деб ўйлаган эди, бу ёқда қайнонаси, эри... Бўлди, бас. Эри келгач, ажралишади. Бундай кўнглисиз турмушнинг нима кераги бор. Келаси йил ўқишга боради. Отаси ҳам, майли, деди-ку, ҳўкизни сотамиз, йўл харажатига ярар, деди-ку. Ўқийди, ишлайди ҳам.

Мени сенга ўхшатишади, амма! Манглайим шўрини сидириб ташлашга қарор қилдим, кетмаса териси билан кўчираман. Энди бошқача яшашим керак. Ахир одам дунёга бир марта келади, аммажон! Қайта қол, энди!..

Қайсидир байрамга бағишланган кечада Рўзमतов Омонгулга бир гап айтди. Мавридини топиб, сизни яхши кўраман, дегандай гап қилди. Биров келинчакнинг устидан муздек сув қуйиб юборгандай бўлди. Нима, бу менинг устимдан куляптими, деб ўйлади. Уйланса, эр кўрмаган қиз қурибдими? Лекин кўнглида муаллимга мойиллик туйиб, қизаринқиради. Гўё буни ҳамма билиб қолгандек атрофига хижолат тортиб қаради. Аммо йиғилганларнинг нигоҳи саҳнадаги ашулачи қизга қадалган эди.

**Галасиз, гетасиз,
Бир сўз айтмайсиз.
Ҳаммаси юракда
Армон эмасми!**

— Маълумот йиғиб юрибман, девдингиз. Тугатдингизми? — деб сўради Омонгул гапни буриб.

— Ҳали бир озгина иши бор, яқинда жўнатаман. Кейин бир кўрайин-чи. Фақат... Шу... марказга юборсамми, деб турибман.

— Қўл қўясизми?

— Нега қўймас эканман?

— Балки юбормасиз, а? Еган — еди, ичган — ичди, бари ўтиб кетди. Бечоранинг саккизта боласи бор, ахир.

— Ҳой, Омонгул, одамни ёқиб юборасиз-э! Қачон

кўнгилбўшлик касалидан қутуласиз ўзи? Қачон дўппини мундоқ ерга қўйиб бафуржа-а ўйлайсиз, а? Карим мўйлов эсингиздами, эсингиздами ўша шўрпешона? Йигирма йил шофёрлик қилди, кейин пахтачилик бригадасига ўтиб бир йил ишлади кетди... Унинг неча боласи бор, биласизми? Боёқишлар ҳозир ҳам далада қолиб кетган ғўзапояларни териб юришибди. Хўш, Карим мўйлов нима еган, нима йиққан эди? Манови раисни билмадим, ҳар қалай, ҳозирча уни «шамоллар» четлаб ўтиб турибди. Одамларнинг айтишича, онасининг боғида ертўлалар бор эмишми-ей, сандиқ-сандиқ нарсаларни босиб қўйган эмишми-ей.

Омонгул унга ич-ичидан ачинди. Раис билиб қолса нима қилар экан? «Оббо укам-ей, шу ёзғувчилигингни ҳалиям ташламабсан-да, майли, нима деймиз, танқид келажакнинг меваси» деб, бошини силамас. — Бу яқин атрофдаги почта қутисига ташламанг-а.

— Нега?!

— Шубҳали хатларни очиб кўришади. — Бир қопча хатни титкилаб ўтирган почта мудирини Омонгулнинг кўз олдидан ўтди.

Рўзматов унга меҳр билан қаради. Энди Омонгулга ҳам бари бир, тили узунлар ундоқ, бундоқ дейишса дейишаверсин, билганидан қолмайди. Боласи ўлди — қанча таъна-маломат қилишди. Эриникидан чиқиб кетди — тагин шу гап. Энди бари бир унга. Ётиб гапиришсин, туриб гапиришсин, энди у ҳам кўнгли тусаган ишни қилаверади. «Вой шарманда, эри бўлатуриб, уйланмаган йигитнинг бошини айлантирди-я», дейишар. Майли. Эҳтимол, Рўзматов унга уйланмас, лекин уни суйгани суйган... Онаси уни қайтармоқчи бўлди: «Одамлар сени айблади, болам. Бошида эри бор, жилпангламай ўлсин, дейишади. Бағрингда бўлма-саям, ҳар қалай, эринг бор!»

У хўп, деди-ю, лекин...

Э-э, умр деганлари шу бўлса, тўкила-тўкила қолган сочлари ҳам бевақт оқаради шекилли. Қандай қилсин? Кўнглига қарасинми ё...

Омонгулнинг эри уч кунга ижозат сўраб келган эди, бугун баногоҳ раис йўқлаб қолди.

— Ука, шу аёл сенинг хасминг бўлгани учун депутат қилгандим. Ҳали герой қилмоқчи ҳам эдим. Оёғимга кишан бўлди бу. Шу куздан қолдирмай номини ўчираман — рўйхатдан. Обрўни тўқди. «Депутат қилинг» деб этагимга осилиб юрганлар сон-мингга эди-ю, сен мард йигит бўлганинг учун... Юрта олдинга тушадиган одам йўқ эди-да, ука. Эшитдим, бир шапати урган экансан, ўзини ташлаб юборибди. Хомсан-да, хомсан... Шундай қил, кўзи очилсин, кўзи! Ҳа-а, пешонангда буям бор экан, начора. Ризқ-насибанг сочилган экан-да. Зарари йўқ. Икки-уч йил фир этади ўтади-кетади. Эр йигитнинг бошида минг хил савдо бўлади ўзи. Аммо хотининг... Укам ўрнида кўрар эдим сени, ичим ачиганидан айтяпман-да... У... ҳалиги... Рўзматов билан ҳингирлашармишми? Рўзматовни-ку бугун бўлмаса эртага мактабдан ҳайдатарман, кўчириб юборарман, лекин... Узи сенга на бўлди, белбоғинг бўшашиб қолдимми? Шапкангни бостириброқ кий, ука, шамол опқочиб кетмасин. Дўппидеккина қишлоқда гап тез тарқалади.

Эр хушёр тортди.

— Буёғини ўзимга қўйиб беринг, ака, — деди у.

— Хотинингга кучинг етмаса дўппи кийиб қишлоқда нима қилиб юрибсан?

Омонгулнинг эрига бу гап оғир ботди, ғазоби шу қадар жўш урдик, аламидан чиқмаса тинчиши маҳол эди.

Далага кассир келиб қолса, колхозчиларнинг байрами, деяверинг. Пулнинг дарагини эшитганлар ҳар ёқдан чопиб келаверишади. Бугун ҳамма оқ тутнинг тагига йиғилди. Кассир ёшгина, қорақош йигит. Ёнида бир сумка пул. Хотинлар пахтадан бўшаган этакларини ерга ташлаб ўтиришди. Омонгул ҳам бир чеккага чўққайди. Атрофдан янги узилган қовуннинг ҳиди анқийди. Давра олиб ўтирган қиз-жувонларнинг, хотинларнинг, ҳатто эркакларнинг юзлари офтобда пишиб қизарган, қўлла-ори тарс-тарс ёрилган эди... Қишлоқ одамлари тонг отмай туриб далага чиқишади, чунки эрталабки терим унумли, баракали бўлади.

Омонгул гоҳ-гоҳ Равшанойнинг шаҳарлик дугоналари билан чўмилишгани боришганини эслаб қолади. Ушанда эрининг ўртоғи қизларга каттакон тарвуз сўйиб берган. Битта шаҳарлик қиз тарвузни кўтаролмай ўтириб қолиб кулги бўлган. У ростакамига ёки йигитларнинг олдида нозланиб шундай қилдим, Омонгул тушунолмади. Эри бориб унинг қўлидан тортиб турғизди-да, тарвузни ўзи дастурхонга келтириб қўйди. Омонгул иккита челақда сув ташиганида, қоп-қанорлаб пахта кўтарганида ҳам бу кишим чурқ этмай қараб тураверарди. Балки ўшанда қизларга ўзини маданиятли одамдек кўрсатгиси келиб қолгандир. Яна ким билади, эрини ҳеч тушуниб бўлмайди. Омонгуллар бировнинг ёрдамисиз яшаб ўрганган. Ёнидаги қизларга қаранг, ўзи мушздай бўлатуриб, бир қоп пахта хирмонгача кўтариб боради. Улчатиб, тагин прицепга узатади. Ҳеч ким кўмаклашмайди. Улар учун қуёш — тарози, қуёш — соат. Кун ботганда даладан чиқишади. Сўнг бригадир тергаб қолади.

— Кеча қанча эди?

— Тўқсон уч.

— Бугун-чи?

— Тўқсон.

— Уч килони нима қилдинг, едингми?

Бригадир ўзи жавраб ўзи ҳорийди... Бир куни анави тул хотиннинг ўғли далада ухлаб қолибди шекилли, ўғридек писиб машина теримига ажратилган картага ўтибди. Қайсидир хушомадгўй ўша заҳотиёқ буни бригадирга етказган, кечқурун тарози ёнида қиёмат қойим бўлди. Бола қопни тарозига қўйиб, бурнини «шилқ» этказиб тортганча нафасини ростлаб ҳисобчига тикилди. Шунда тўсатдан бригадир унинг қулоғига ёпишди.

— Сенми махсус картадан пахта терадиган. Қулоғингни узиб олайми? Қани, ўлча бу кучукнинг пахтасини! Энди обориб хирмонга тўкинглар. Бир кило пахта ёзма! Уқитувчисининг ўзи гаплашсин.

Бригадир боланинг қулоғини жон-жаҳди билан тортса-да, ундан садо чиқмади. Аламидан қулоқ супрасини икки буклаб буради. Боланинг юзи аввал қизарди, сўнг боши осмонга сал кўтарилди-да, оғзи бир ёққа қийшай бошлади. Кўзидан икки томчи ёш сизиб чиқиб ёқасига тушди. Одамлар бир сергак тортишди-ю, ҳеч ким чурқ этмади... Ёнма-ён ҳангомалашиб юриб ишлаганинг яхши-ю, лекин кечагидан кам пахта териб тарози ёнида, одамлар олдида бригадирдан сўкиш эшитгани номус қиласан. Шунинг учун ўлиб-тирилганинга ҳам қарамай пахта тераверасан. Чеккан заҳматларинг бекорга кетмайди. Мана бугун пул беришади...

Ҳисобчи қўлида аллақандай қоғозларни ушлаганча гоҳ унинг, гоҳ бунинг ёнига ўтиради. Тул хотин қоғозга қўл қўйдию туйқусдан хўнграб йиғлаб юборди. Бригадир худди шуни кутиб тургандай икки ҳатлаб хотиннинг тепасида пайдо бўлди. Хотин пул сикимлаган қўллари қалтираганча кўзёшларини рўмолининг учига артди.

— Ҳа, нима бўлди? — деб дўқ урди бригадир. — Отанг ўлдими? Кимга аза очдинг? Ҳе, яхшиликни билмаган... Сендан бошқалар ҳам қўл қўйди-ку!...

Дала адоғидан қий-чув кўтариб келаётган ёшланглар бир зумда жимиб қолишди.

— Бир юз етмиш сўм-а, бошқа ойларда қирқ-эллик сўм беришарди. Яна шу... — деди хотин ҳиқиллаб.

— Тўйдирганнинг соқолини юларкан-да? Қани тур, тур ўринингдан! Раиснинг олдига борамиз. Колхознинг ерида ўтирсанг, сувини ичсанг. Ўзингга тегишлисини олган бўлсанг. Қоғоздаги билан нима ишинг бор? Бир юз етмиш сўмлик пахта тердингми, айт? Яхшилик тешиб чиқсин!..

Ҳамма жим бўлиб қолди. Узоқдан пахта тераётган машиналарнинг гувиллагани эшитиларди, холос.

Бошларига катта рўмол ўраб олган хотинлар ҳам, эгатга чордона қурганча ўтирган эркаклар ҳам уёқ-буёққа қараб, ҳеч нарсани кўрмаган, эшитмаган каби финг дейишмас эди. «Ҳей, ҳаромтомоқ бўғзингдан тешиб чиққур. Кўпникига олайган кўзларинг кўр бўлгур, ахир, бунинг гапи тўғри-ку! Улиб-тирилиб қилган меҳнатининг ҳақини сўрамасинми!» — дейишга қодир забон йўқ. Гўё буларнинг бари кар, сўқир эди. Вой-дод-ей! Буларни қўйинг, ҳатто ошини ошаган анави чол ҳам — нуруний қария ҳам ерга қараб ўтирибди-я. У нимасидан кўрқар экан? Бир оғиз: «Ҳой, нобакор, бу нима қилиқ?» деса бўлади-ку. Йўқ, садо йўқ. Ҳеч ким гапирмади, ҳатто чол ҳам. «Тобуткашлари қамайишини хоҳламади шекилли. Ортида қоладиган бола-чақасига зиён етказишни истамади. Бу ерда гап айланаверади, лекин бу куннинг эртаси бор, бу куннинг сўрови бор, раиснинг сўрови бор. Ҳамма шундан кўрқади.

Омонгулнинг юзларига қон тепди. Кейинги пайтларда у анча нозиклашиб қолган, сал гапга тутатиб кетар, ҳозир ҳам асаблари таранг тортилган эди.

Кўз олдига тул хотиннинг қурилишда томдан йиқилиб майиб бўлиб қолган тўнғич ўғли келди. Суяк билан гўшт орасида йиринг тўпналиб, ўша йигит бир ой касалхонада ётди. Аҳволи оғирлашавергач, шаҳардаги касалхонага жўнатишган. У ердагилар эса, вақтини ўтказиб келиб-сизлар, энди Тошкентга обормасангиз бўлмайди, дейишибди. Ун саккиз яшар йигит-а!.. Ҳозир кўрсангиз танимайсиз. Чўпдек озиб қолибди. Уни Тошкентдай жойга олиб боришининг ўзи бўладими? Шуларни ўйлаб йиғлаётгандир, бу бечора.

Бригадир нега ўзи опаси тенги одамни ҳақорат қилади, а? Бу аёлнинг ортида сўровчиси йўқ, ўзи бир бечора, деб шуйтдимикан? Нима бўлганда ҳам аёл кишини эл ичида қўлидан судраб, беобрў қилди. Нега инженернинг келинига тегмайди?

Мукофотлар — унга, қарғиш-пўписалар биз — бечораларга!

Омонгул бир қадам олға юрди, асабданми, тиззалари қалтираб кетди.

— Қани, битталаринг оғиз очиб кўр-чи! — дея ҳамон жаврарди бригадир. — Ким қўл қўймаса ишга чиқиб юрмасин! Кўч-кўронини йиғиштираверсин. Боғ-роғингга эртага бульдозер қиради. Ана, ўшанда кўраман ҳолингизни... Ҳа, сенга нима керак?

Бригадир оғзидан тупук сачратиб Омонгулга бўрилиб қаради.

— Одамлардан уялмадингизми — бир бечора хотиннинг қўлидан тортиб судрагани? Эртага мансабдан тушсангиз, биров сизга салом берармикан? Тўймаъракасига айтадимми? Агар мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда, ҳеч кимга бермасам ҳам шу хотинни сийлардим. Ейишга бир бурда нон тополмай қолсам-да, шуни йиғлатмас эдим.

Бригадир худди қанотли туя кўргандай ҳайратланди. Пешонасига тушган шляпасини қўлининг орқаси билан юқорига кўтариб қўйди. Ҳисобчи билан тез-тез кўз уриштириб олди-да:

— Ҳали сен ҳам гапиришни биласанми? Биз сенинг тилинг йўқ, деб ўйлабмиз! — деди.

Ҳисобчи ҳиринглаб кулди.

— Узинг бир пулга қиммат одамсан, — дея сўзида давом этди бригадир. — Гапинг ҳам бир пул! Одамлар саломини итига тўғраб берсин! Билдингми? Элатнинг оқсоқоллари турганда сенга гапиришни ким қўйибди. Депутатман, деб... Тупурдим сендай депутатга. Ол, Ҳа, нима қиласан, қўлингдан нима келади. Оёғингни осмондан келтираман Ҳали! Отанг тенги одамга ақл ўргатасан. Аввал сени колхоздан қувиш керак, талтайиб кетдинг. Ёшларнинг тарбиясини бузиб юрибсан! Эринг бўлатуриб бировлар билан ҳиринглашасан. Ҳе...

Омонгулнинг юзи лов-лов ёниб томирларигача қақшаб кетди. Кўзига ёш тўлиб, йиғилганлар қора доирага ўхшаб кўринди.

— Отам тенги бўлсангиз ҳам одаммас экансиз. Бировларнинг манглай тери билан топгани сизга буюрмасин! Тешиб чиқсин — ҳаммани қақшатиб олган пулингиз!..

Бригадир кўзларини олайтирди. Яна қўлининг орқаси билан шляпасини кўтариб қўйди. Гавдасига ярашмаган чақонлик билан бир ҳатлаб Омонгулнинг тепасида пайдо бўлди-да, бало-қазодай тикилди. Атрофдагилар кураш тушаётган полвонларга жой бўшатгандай орқага сурилишди. Кассир пул санашдан тўхтаб, уларга қаради. Бригадир қулочкашлаб Омонгулнинг чаккасига бир шапалоқ тортиди-да, оғзидан тупук сочганча:

— Уруғинг Маккадан келган бўлса ҳам, Ҳе... Қараб тур, Ҳали сени қон қустираман. Ювиқсиз. Айт қани, қўлингдан нима келади? — деди.

Келинчакнинг ёноғига олов қўниб ўтгандай бўлди. Уриб яхши қилди, деб ўйлади ёрилиб кетган қўллари билан юзини силаганча.

Ҳамма қоғозга қўл қўйди. Бригадир оладиганини олиб, берадиганини берди. Ҳеч ким нега бундай, деб сўрамади. Битта Омонгул ёмонотлиқ бўлиб қолаверди.

Раис Омонгулни ҳузурига чақирди. Ёмон гап айтмади. Эрингни ўзим йўлга соламан, деди. «Бригадирдан хафа бўлма сен! Ували-жували, биласан. Шу ёғини ўйлаб, шафқат қилдим, йўқса ўзим билар эдим. Нима бўлганда ҳам келгуси йил уни ишдан олиб ташлаймиз, синглим. Ёшларни кўтариш керак — сенга ўхшаган. Рости бутун умидимиз сендан!..»

Бир куни колхозга комиссия келибди дея дув-дув гап тарқалди. Битта кўзойнак таққан, озгин, қилтириқ одам билан иккита шляпали киши колхоз клубида бир ҳафта қоғозга кўмилиб ўтиришди. Сўнг колхозчиларни чақиртиришди.

«Кўзингга қараб гапир, Омонгул, сенга ўзи бир бало бўлибди. Ҳаммамиз бир элатнинг боласимиз...» Йўл-йўлакай бригадир унга нималар демади. Шунча гапи, таваллоси зое кетди-е. Тафтишчилар олдида Омонгулнинг ўзини эркин тутишиёқ бригадирни шошириб қўйди. Кейин... унинг оғзидан чиққан гапларни эшитгач, ранги бўздай оқариб кетди. Раис эса гўё ҳеч нарса бўлмагандай, графиндаги муздай сувдан пиёлага қўйиб, симирди. Сўнг ёнида ўтирган кўзойнакли кишига ўғрилиб, бир нималарни шипшиб қўйди.

Э, бу Омонгул. Бир юрагини бўшатди-да. Хотинларнинг ҳасратини тафтишчиларга оқизмай-томизмай етказди ҳисоб. Улар-ку кўп нарсаларни дафтарларига ёзиб олишди-я, лекин... Бу раис қурғур... пинак бузмади-да.

Шу пайт бир гала аёлни эргаштириб ҳисобчи кириб келди. Бригадир уларга қараб бир ўкрайган эди, ҳаммаси тисланишди. Тафтишчилар тул хотинни чақир-ришгандагина раиснинг безовта қимирлаб қўйганини Омонгул пайқади.

— Опа, мана бу ведомостга қўл қўйган экансиз, хўш, шу пулни олгач, имзо чекдингизми ё?..

Хотин талмовсираб қолди. Бир нима демоқчи бўлиб оғзини очди-ю, лекин...

— Тортинманг, гапираверинг, — деди кулиб раис, — булар бегона эмас, ўзимизнинг укаларимиз...

— О... олдим, — деди хотин ғайритабиий овозда ва тезгина раисга бир қараб қўйди.

Бошқа аёллар ҳам саволларга шу тариқа жавоб қилишди. Омонгул ўзини сувга чўкиб кетаётгандай ҳис қилди, юраги гул-гул ура бошлади.

— Уртоқ Шомуродова, яхши эмас, депутат экансиз. Бировларга тўхмат қилиб, пахтакорларнинг қимматли вақтини олгандан кўра фойдали иш билан шуғуллансангиз бўлмайдими, — деди ўртада ўтирган тафтишчи чағир кўзларини унга ўқдай қадаб.

Омонгул тумонат олдида ер билан битта бўлди. Бир гал қайнонаси ёмон қаргаган эди, нимагадир шуни эслади ҳозир. Биров урса ҳам, сўкса ҳам индамас эди у. Дардини ичига ютарди. Ушанда даладан кеч қайтди, қайнонаси уни-буни баҳона қилиб чарчагунча қарғади. Омонгул миқ этмади, шунда у, манман кўкрагинини тош боссин, деди. Шу гап юрагида тугун бўлиб қолди...

У бошини кўтарди, сўнг беихтиёр қўлларини олдинга чўзди-да, букчайиб турган тул хотинга имдод тилаб термилди ва эшитилар-эшитилмас овозда: «Опа?!» деди. Тул хотин унга қарамади. «Опа, ахир?...» Унинг кўзлари ёшга тўлди.

Аёллар бирпасда нега ўзгариб қолди? Нега?

Раиснинг уларга ё пулни олдим деб айтасизлар, ё кўчиб кетасизлар, дея пўписа қилганини билмас эди у.

Омонгул, ахир шу хотиннинг кўнгли чўкмасин деб кеча унинг ёнини олган, тарсаки еган эмасмиди!

Район марказида иш билан ушланиб қолган Рўзматов колхоз идораси олдига етиб келганида, битта эски мотоциклдан бошқа ҳеч зоғ кўринмас эди.

Кираверишда фарқ терга боғанча чой ичиб ўтирган қоровул, кун бўйи уни кутиб тургандек енгидан ушлаб стулга ўтказди-да, бир пиёла чой узатди.

— Нима гаплар бўлди? Аттанг, кечикиб қолдим-а! — деди муаллим ҳафсаласи пир бўлиб.

— Жуда кўп одам келди, — деди қоровул оғзидаги бир чақмоқ қандни ҳузурланиб шимганча. — Аммо депутат қизнинг чатоғи чиқди-да. Эри ҳам келган экан, ёмон бўлди.

— Эри, дейсизми?

— Ҳа, анови мотоцикл ўшаники-да.

Қоровул мажлисдаги гапларни бир бошдан, оқизмай-томизмай Рўзматовга айтиб берди. Муаллим ташқарига чиққанда мотоцикл жойида йўқ эди.

Рўзматов нима учундир тўппа-тўғри Омонгулларни-кига боришга қарор қилиб ўша ёққа қараб юрди. Йўлда ёнидан битта мотоцикл шитоб билан ўтиб кетди-да, темир йўл томонга бурилди. Рўзматовга мотоцикл танишдек туюлди. Омонгулнинг эри эмасмиди, деб ўйлади. Кажавасидаги нима эди? Юраги ҳаприқиб изига қайтди. Темирийўл тарафга ҳаллослаб чопиб кетди.

Келинчак рутубатли ҳаводан чуқур нафас олди. Бебурд оломон, кечки аёз, қовоғи солиқ осмон баттар кайфиятини тушириб юборди.

— Йўл бўлсин энди, Омон сариқ? Эҳ, ўз қадрини

билмаган нодон! — деди ортидан келган ҳисобчи.

Омонгул унга ҳайрон бўлиб тикилди. Ҳисобчи бош чайкаганча кўздан йўқолди.

Келинчак ғира-шира қоронғиликда йўлдан кетиб бораркан, аммасининг баҳорда қишлоққа буткул кўчиб келишини эслаб кўнгли бир оз ёришди. Бари бир ҳақ жойида қарор топади. Эртами-кечми...

«Одамларда инсоф қолмаяпти ўзи». Яна кўз олдида ўша манзара намоён бўлди: тафтишчи унга юзланиб: «Бировларга тўхмат қилиб пахтакорларнинг қимматли вақтини олгандан кўра фойдали иш билан шуғуллансангиз бўлмайдими», деяётгандай бўлди.

Лой ёпишган калишини судраб энди теракзорга етганида кимдир орқадан номини атаб чақиргандек туюлди. Таниш эди бу овоз, юраги гупиллаб уриб кетди. Эри-ёв. У қаёқдан пайдо бўлди экан шу тобда?! Йиллар Омонгулга эрининг қандайлигини кўрсатди... Омонгул эрини бирон марта ҳам қўмсамади, соғинмади.

Шунча вақт бирга яшаб, сира икки суймади-да шу касни. Нега унга теғди ўзи? Ота-онасининг, бола-чақали бўлгач, ҳаммаси изга тушиб кетади, деганларига ишониб...

Аввал бошда хаёлинг қаёқда эди Омонгул? Сен ҳам одаммансан, мустақил фикринг борми ўзи? Уфф, яна ўша иккиланишлар... Йўқ, энди у бошқача одамга айланади.

Омонгул қадамини тезлатди. Негадир юраги увишиб кетди. Ноғохон оғир ва қаттиқ бир нарса келиб бошига урилди-да, бор бўйи билан лойга гурсиллаб қулади. Яқин ўртада қандайдир ит ғингишиб, вангиллади. Наҳот Ваянган бувада яна бир қабр пайдо бўлса? Қабристоннинг оппоқ қордай жимирлаб ётган шўр тупроғини тасаввур қилгандек келинчак бир тўлғонди... Уни қайгадир судраб кетишди. Сўнг мотоциклнинг кажавасига ортишди. Гўё ҳаммаси тушида бўлаётгандек... Рўзматов мажлисга келмади. Эҳ, Рўзматов... Уни бугун қанчалар кутди!

Омонгул ҳаммасини сезар, фақат кўзларини очишга ҳоли келмай унсизгина ётар эди. Ана, поезд пишқириб ўтяпти, ғилдиракларнинг тарақа-туруқи эшитилиб турибди. Назарида, темир йўлнинг ёнгинасига келишди. Ана, уни муздай совуқ, тошдай қаттиқ нарсанинг, чамаси, темир изнинг устига ётқишиди. Нима қилмоқчи ўзи бу одамлар? Бир ёстиққа бош қўйган эрининг ишими шу? Омонгул уларга нима ёмонлик қилди? Гуноҳи нима, ахир?

Ана, гулдурос солиб яна поезд келаётир...

Энди... ёруғ дунёга бир нафаслик меҳмон бўлган жағарбандининг ёнига қўйишади-да. «Мана, мен ҳам келдим болам», дейди-да у. Эҳтимол, орадан минг йиллар ўтгач, бир силкиниб у ерни ёриб чиқади. Эҳтимол, шунда еру кўкни ларзага солиб отлар чопар...

Поезд гулдурос солиб яқинлашади, темир излар зир титрайди. Қани энди ёнбошига ағдарила олса, майда тошларга қўшилиб сирғалиб пастга энармиди. Кўргуликдан қутулиб қолармиди. Яшаш қанчалар яхши.

Темир излар даҳшат солиб баттар титрайди...

Омонгулнинг юзига иссиқ бир нафас урилгандай бўлди. Қўйлагини йиртилар даражада тортқилай бошлайди. Яна судраяпти. Бехосдан жарга қулагандай юмалаб кетди...

Зовур қирғоғида ётган Омонгулнинг атрофида бир ит ғингишиб айланади. Бу она ит — Олабўйин эканлигини у билмас эди.

Поезд гулдурос солиб ўтиб кетди.

Чироқлари ёниб-ўчаётган семафорни кўзлаб бир одам елиб келарди, кўксини аччиқ изғиринга тутганча елиб келарди!..

Кейин иккаласи базм куришади, туйгунча еб-ичишади. Кундузги киборона, сипо ҳикоялардан зериккан тошбақа ҳам шундай пайтлари сурбетларча андишасиз, дағал, маст бўлиб қолади. Хуллас, шу билан таскин топади-да.

Кечкурунги овқат маҳали, дўстона вазиятда тошбақа ҳикоясини яна, лекин энди анча қисқа қилиб айтиб беради, айтаётганида Торозийнинг бирон-бир қилиғи ё ҳаракатидан — унинг бармоққа соқолнинг учини ўраш ёки беҳтиёр қалин қолларидан тук суғуриб, бу тукни узоқ томоша қилиб туриш одатидан кулади. Майра билан алоқалари тўғрисида, Фаррухнинг шалоқ одатлари ҳақида сўзлайди, хотинсиз сўққабаш яшаётган оқсоқолга раҳми келади, хуллас, ўзини эхтиросу туйғуларнинг ҳукмига буткул қўйиб беради.

Бенишоннинг ҳолис, қуруқ тафсилотлардангина иборат ҳикояси ўзини таҳқирлайдиган даражада очик-ошқора бўла, лекин кайф-сафо авжига минган оқшомга келиб, шуурдан бутунлай ўчиб кетар эди. Бундай пайтлари у ўзини Обидтойдан устун ҳис қиларди.

Обидтой хўмрайиб олганча ўтираверадиган, тошбақанинг гапини бўлиб қўймайдиган, унга ора-чора саволлар ташламайдиган Торозийнинг бутунлай акси эди — анча-мунча хушчақчақ, бўлар-бўлмасга тошбақанинг гапини маъқуллаб туради, хоҳлаб кулади. Таҳсинлар ўқийди, ҳайратдан киприкларини юмиб олади, ҳар дақиқада ҳикоячига соғлик тилаб қадах кўтаради...

— Сиз ажойиб одамсиз, — дея Обидтой туйғулари жўшиб кетганда, Бенишонни қучоқлаб олади. Сўнгра ярми тошбақага ярми одамга ўхшаган бу антиқа махлуққа узоқ қараб қолади. — Яна одам қиёфасига қайтганингиздан кейин сиз билан бирга кетаман. Иккаламиз истаганча кайфимизни суриб юраверамиз! Фақат, қозиликни ташланг энди. Қозилик сизни шу кўйга солган... — дейди-да, тошбақанинг қорнидаги тукларга юзини босиб, хўнграб юборади.

— Келишдик, биродарим, энди осойишта яшайман, — дея жавоб қилади тошбақа овози титраб. Сўнгра, сал ёнламасига туриб, думининг учу билан Обидтойнинг юзини силаб кўяди. Шунақа енгил, шунақа эркалатиб силайдик, Обидтойнинг ўрнида мушук бўлганда хуриллаб ўхлаб қолиши турган гап эди...

Хўжрага Торозий билан Армон кириб келишди. Бу пайтда тошбақа бўйинини ишқалай-ишқалай ҳамон улфатига қараб вайсар эди. Лекин Торозийнинг қайсар табиатлигини билгандан улар жой-жойларига ўтиришлари билан:

— Бугун мен сизларга, жаноблар, танамда дум ўсиб чиқаётганини пайқамасимдан олдинги воқеаларни, мазам қоча бошлаганининг илк аломатларини айтиб бераман, — дея гап бошлади сал кўтаринки, асабий оҳангда.

Аммо Торозий уни тўхтатиб, калаванинг учини йўқотмасликни, бинобарин, ҳикояни кеча узилиб қолган жойидан давом эттиришни сўради. Кеча узилиб қолган жой эса бундай эди: Бенишон бир нарсани мурданнинг кўлидан суғуриб олди, уни уйга келтирди...

Қани энди Бенишон у нарсани ушлаб-ушлаб, айлантириб ҳар томондан кўриб чиқа қолса, ишга алоқадор муҳим далил-исботлар топа қолса, Оқсоқол унинг орқасидан оҳиста хонага кирди, лекин Бенишон тамоман топилдиқ билан банд эканини кўриб, халақит бергиси келмай, яна ўшандай оҳиста юриб чиқиб кетди.

Улар энди ўзаро ҳамжиҳатлик билан иш кўришга келишиб олган бўлишса ҳам, назокат ила тарбия кўрган чол ўйладики, ҳали икковининг ўртасида кўринмас бир чизиқ бор, бу чизиқни босиб ўтадиган бўлса, албатта тергов сири бузилади.

Чолнинг кирганини Бенишон пайқайди, лекин ўгирилиб қарашга кечикди: чол аллақачон чиқиб кетган эди.

«Нимага қайтиб кетди? Ахир, қачон у мени нозиклик билан, ҳеч мажбур этмай ўзига қулай йўлдан бошлаб кетади, деб кутиб ўтирган эдим-ку», дея ўйлади Бенишон, сўнгра оқсоқолни чақирди.

Чол ҳар эҳтимолга қарши эшикнинг тагида пойлаб турган экан, дарров кирди.

— Ердамнингизга муҳтожман. — Бенишон тўғриси айтиб қўя қолди. Оғирлигини чамалаётгандек ҳалиги нарсани қариянинг нақ бурни тагида айлантириб турарди. — Сиз нима дейсиз: ичидагига зиён етказмасдан устидан туз қопламасини қандай ажратиб олсам булади? Куракчанинг фойдаси йўқ...

— Рост айтасиз. — Оқсоқол туз қопламасини тирноғи билан

чўқилади, кейин туз донасини тишлаб кўрди-да, афтини буриштирди. — Аррача опкелайин, битта кертик кесамизу ичида нима борлигини кўрасиз-қўясиз... Ичида ростданам нимадир бор, галати товуш чиқараётганига қулоқ солиб кўринг-а...

Бенишон топилмани қулоғига олиб борди, оқсоқол эса бу орада аррачага чиқиб келди.

— Ха, қалай? — деб сўради у, фойдали меҳнатни анчадан бери соғиниб қолгандек ҳаяжон ичида қўлларини ишқалаб.

— Ҳақиқатан нимадир гувиляапти... Аррачани менга беринг-да, бир фотиҳа ўқиб юборинг...

Чол қисқагина дуо ўқиди, шундан кейин Бенишон, кимнингдир муқаддас дунёсига кириб бораётгандай тантанали равишда, лекин эҳтиёткорлик билан арралай бошлади. Туз увоклашиб хонтахта устига сочлар, оқсоқол ҳовучига тўлаб, ичидан қимматбаҳо бир нарса ахтаргандай зарраларини узоқ томоша қилиб турар эди. Кейин ҳаммасини дерзадан ташқарига сочиб юборди; у ўзича типирчилаб қолган, муҳим юмуш ишониб топшириб қўйилган ёш болага ўхшар эди.

Кертик очилдию арра нимадир қаттиқ нарсага тегиб гичирлай бошлади, — «нимадир» қисирлаб кетди.

— Ана, — деди оқсоқол шивирлаб. Шундай шивирладик, худди Бенишонга эмас, бир четга — гўё эшик орқасида кимдир турибдию терговни ҳам ўша кўринмас одам олиб бораётгандай, ўша ёққа қараб айтди.

Туз қобиқ иккига бўлиниб, Бенишон уларни эҳтиёткорлик билан бир-бирдан ажратди: хонтахтага икки бармоқ қалинлигидаги қамишпош тушди. Аниқроғи, чекувчилар наша тортадаги чилимга ўхшаш узун қамиш пояси эди у.

— Нашаванднинг изига тушдикми, дейман-ов, — деди Бенишон хоҳлаб. У-ку ҳазил қилиб айтди, лекин бу гапига одамлар кейинчалик осилиб олишни ҳаёлига ҳам келтирмади...

Оқсоқол бир лаҳза хаёлга чўмиб, хонтахта устида ётган қамишни Бенишондан олдин кўлга олди-да, ҳаяжон ичида унга кўз югуртириб чиқди.

— Сиз ҳақсиз, шекилли. Буни қаранг, ичида яна битта найча бор, тошдан ясалганга ўхшайди. Энг тубида эса, қурум доғлари... — Оқсоқол бирдан хушёр тортиб, ҳаяжонини яшириш учун кафтини оғзига босди. — Узр, ўзимнинг хулосаларимни сизга тиқиштирмақчимасман. Яхшиси, мен кетақолай...

Бенишон чолга синчиклаб кўз ташлади-да, кулимсираб қўйди.

— Мунча доим муғомбирлик қиласиз? Ахир, ҳаммасини келишиб олдиқ-ку... Сизнинг мулоҳазаларингиз нималари биландир анча пишиқ, маънили бўлиб кўринади менга... Айрим пайтлари ўзимдан ҳам кўпроқ сизга ишониб кетаман... — Хуллас, Бенишон, бу яшинтопалоқ ўйини энди бас қилайлик, тергов ишларидан нима истаётган бўлсангиз, очик-ойдин айтиб қўяқолинг, демоқчи бўлди.

Бироқ оқсоқол, ҳали ҳам фақат ҳақиқат излаётган одамга ўхшаб кўрингиси келиб, ўзини бир галати тутди.

— Йўқ, яхшиси чиқиб кетаман, — деди у тўнғиллаб. — Озгина мизгиб олай, чарчадим... Узр...

Эшик ёпилди. Бенишон оқсоқолнинг кетидан бир муддат қараб қолди. Кейин қамиш ичидаги тош найчани пайпаслади, кўрди: тош найчадан ўткир куйинди хиди келарди.

Бенишон найчани эҳтиёткорлик билан суғурди: ундаги аломатлардан кўриниб турардики, қачонлардир бу найчанинг оғзидан гоҳ ўчиб, гоҳ қайта алангаланиб оловнинг тили чиқиб турган...

Арраланган икки бўлак туз қобиқни, қамишни ва тош найчани Бенишон хонтахтага алоҳида-алоҳида қўйиб чиқиб, ташвишманд қиёфада ўтирар, буларнинг нима эканини англаб етгиси, унча-мунча хулосалар чиқаргиси келар эди.

Лекин анчагача уларни мазмунан бир-бирига боғлай олмади — тош найчани қамиш билан, туз қобиқни бургут билан. Гарчи... бургутнинг нима алоқаси бор буларга? Ахир, у алақачон эйтибдордан қолган-ку?.. Фақат нашаванд тўғрисидаги ўринсиз ҳазилгина, ундан қутулишга ҳарчанд уринмасин, миясида нуқул ўралашиб юрарди. Бу тахмин ҳаёлига шу қадар ўрнашиб олган эдики, зора таскин топсам, деб Бенишон унга ишониб қўяқолишни ҳам мўлжаллади. Мабодо бўлак далил-исботлар бўлмаса, қурум босган тош найчанинг ўзи ҳали ҳеч нарсани ойдинлаштирмайди — буни Бенишон тушунади, лекин унинг нашаванд тўғрисидаги тахминдан бошқа тахмини йўқ.

да. Боз устига, иситма аралаш шуурида бу тахмин сезиларли шараплар, ҳатто яхлит манзара бўлиб юз кўрсата бошлади.

«Ким мени терговни ёмон олиб бординг деб айблайдми? — деб сўрарди Бенишон ўзидан. — Мурда адир ўпирилгандан кейин топилди, демак қотиллик анча эски. У бу қишлоқда ўлдирилмаган бўлиши ҳам мумкин. Ахир, оқсоқол қоянинг бир вақтлар улкан туз палахсаси бўлганини, бу ерларда денгиз бўлган маҳаллар келиб қолганини айтиб берди-ку... Ким билади, эҳтимол қотиллик неча-неча ўн йиллар, ҳатто юз йиллар илгари содир бўлгандир — туз кафанининг ичида жасад абадий сақланиши мумкин, ахир. Қотиллик бошқа жойда ёки ҳатто бўлак мамлакатда содир этилганини ким ҳам рад қилади? Ҳа, қояга парчинлаб ташланган бу мурда чет эллик зимми¹ лардан! Модомики у чет эллик экан, ўзининг мамлакатни қонунларига биноан текширилиши лозим. Ҳа!»

Бу баҳона Бенишонни шу қадар тўлқинлантириб юбордики, оқсоқолга тергов ишларини тўхтатганини айтмоқ учун хонтахта олдидан дик этиб туриб кетди. Лекин, эшикка қараб юрган жойида, ўйга ботиб тўхтади.

«Албатта, мурданинг чет эллик эканини оқсоқол илгари ҳам биларди. Лекин... унда нимага мени терговга чақирди? Демак, қандайдир фойда чиқаришни кўзлаяпти. Қандай фойда? Айёрлик ё муғомбирлик қилмай кўяқолсин. Агар чолга... тавба, нимага керак у? Обрў учун, ёвузликни бекитиш учун ҳеч бир ишдан... Мурдани нақ иблисининг ўзгинаси экан деб овоза қилишга ҳам тайёрман...

Бенишон ўй-хаёл оғушида найчалару қамишга тикилганча, яна қайтиб жойига ўтирди. Бирдан кеска қозининг гапларини эслади. Кўпни кўрган қози ишини унга топшираётди айтган эдики, жиноятчиларни тез-тез ҳаммининг кўзи ўнгиди, улар ўғирлаган ёки йўқотиб юбормоқчи бўлган нарсаларни бошлари узра тутқизиб қўйиб ҳам жазолаб туришади: Оломон кўрсин учун...

Бир подачи совлиқ қўй ўғирламоқчи бўлгани учун иккаласини бир қилиб, бўйнигача қумга кўмиб ташлаган — каллаларига ердан чиқиб турган. Подачи оғзига келганини қайтармай совлиқни сукаверган, қўй эса жон жаҳди билан маърайверган, то иккаласининг ҳам кўзини бургут ўйиб кетмагунча шу аҳволда тураверишган.

Бошқа бир қишлоқда ниҳоят сипоҳликка бормаслик учун оёғининг бармоғини кесиб ташламоқчи бўлган одамни, бўйнига болтани осиб, дарахтга боғлаб қўйишган.

«Булар-ку, майли, лекин наҳот, наша чеккани учун одамни қояга занжирлаб ташлаш керак? — деб ўйларди Бенишон. — Агар у биринчи марта қўлга тушган бўлса, бўйнига жарима солинади, ашаддий нашавандни эса икки йилга зиндонбанд қилиб жўнатишади. Шу ярамас нарсани чекиш орқасида ақл-дароқни ўтмаслаштириш — ўз ишидан, мажбуриятдан, ниҳоят, оила олдиди, ўзининг давлати олдидаги бурчидан онгли равишда бўйин товлашдир... Нашавандлик, табиийки, ҳаётдан норозиликни билдиради. Демак нашавандлар онгли тарзда ўз жонига қасд қилувчилардир... — Шундай эпчиллик билан бир фикрни иккинчисига боғлаб, қинғир-қийшиқ, мурраккаб йўлдан эмас, тўғри, энг қисқа йўлдан юриб Бенишон охир-оқибат мана бундай фикрга ҳам келди: — Нашаванд яна бир жиноятга қўл уриб, бирон нарса ўғирлаган ҳам бўлса-чи?! Дейлик, оловни? Тош найчага яшириб олиб қочган. Шунинг учун ҳам қурум босган-да уни... Олов — худонинг неъматиди, у ўғирланмайди. Бу одам эса нимагадир найчининг ичига яшириб олган... Балки ўт қўйиб юборишни хаёл қилгандир? Йўқ, бу пишмаган хулосага ўхшайди. Яна бир марта мурдани текшириб чиқиш лозим... Ҳолбуки, унинг айбдор эканини исботлаш менин... аниқроғи, оқсоқолнинг манфаатига... Лекин нашавандга қарши лоақал икки-учта далил йиғиш керак. Майли, арзимас бўлса ҳам...»

Шуларни хаёлдан кечириб Бенишон тезда кийинди, найчани олди-да, хонани тарк этди. Ошхонада соқолини бир текис қайчилаб ўтирган оқсоқол ўрндан туриб, қўлидаги қайчини чеккага қўйди. Икки қўлоғи Бенишонда, ёрдамга шай бўлиб қараб турарди, лекин Бенишон уни овоза қилгиси келмади.

— Камина мурданинг чет эллик эканини аниқладим, — деди у. — Қотиллик сизнинг қишлоғингизда содир бўлмаган, хотирингизни жам қилаверинг... бошқа жойда ва... жуда қадимда рўй берганга ўхшайди...

— Ҳа, мен ҳам шундай ўйлаган эдим, — деди оқсоқол

жилмайиб. Лекин, илтимос, бу тўғрида ҳозирча ҳеч кимга айтмай туринг... Ҳатто Майрага ҳам. Билиб қолишса сизни чақирганимни ҳамма кулги қилади. Ахир, одил қозиларимиз жиноятнинг эски ё янгилигидан, қаерда содир этилганидан қатъий назар ҳақиқат қилиб бериш лозим-ку, шундай эмасми?

— Тўғри. Мана шунинг учун ҳам яна бир марта адирга чиқиб келсам, деган эдим. Сиз қолаверинг...

— Менинг ҳам боргим бор эди-ю... — дея минғирлаб қўйди чол ҳар эҳтимолга қарши. Бу билан у Бенишонга ёрдам беришга шай эканини яна бир марта уқтирди гўё.

— Чарчаб қоласиз... ахир, баландлик-ку?

— Бундай қиламиз: соқолимни кузаб бўламани орқангиздан чиқиб бораман...

— Қоронғи тушмасдан қайтиб келсам, деган эдим...

— Унда, эҳтиёт шарт, сизни адирнинг этагига кутиб туришимга ижозат беринг, — деди қария ошхонага қайтиб, соқолининг теварагига қайчини шиқ-шиқлатаркан.

Бенишон маъқуллаб бош силкиди, лекин чол келишиб олишганига амин ҳолда, ундан нигоҳини узган эди: кўрмади. Бенишон совуқдан жунжикиб-майдонни кесиб ўтди-да, томлар тагидан чиқаётган минғир-минғирларга эътибор қилмасдан тепага чиқиб олди. Фақат бир марта — одамлар найча тўғрисида сўз очаётгандек туюлганда, Бенишон тўхтади. Чиндан ҳам, кимдир: «Ундан найчани ҳам олиб қўйишни унуттимиз», деб қолди. Бунга жавобан бошқалар эътироз билдиришди: «Мунақа найчадан юзтасиям унинг қарзларини қопламайди...»

Авалгаги Бенишонга гап найчани ўзидан олиб қўйиш ҳақида бораётгандек туюлди — шундай қилинганда, бу ҳаддан ташқари қўполлик бўлар, бунинг учун у мушриқларни шафқатсизлик билан жазолаши муқаррар эди.

Бироқ, қанақа қарз тўғрисида гапиришяпти, қандай қилиб чет эллик одам улардан қарз олиши мумкин, деб ўйлаб қолди. Бемаънилик! Бир ҳисобда... дарвоқе, келгинди савдогар бўлиши ҳам мумкин, бу ерга пичок ёки қилич, ҳар хил темир-терсак келтиргандир, аммо мушриқлар уни бошлаб тузлаган бўлсалар, бозори касод бўлиб, камига яна қарзга ботгандир. Бу жумбоқлар Бенишонни қийнаб юборди ва у асосий нарсадан чалғимаслик учун энди бу ҳақда ўйламасликка аҳд қилди. Керак бўлса, сўрайди, одамлар қайси қарзларни назарда тутишётганини оқсоқол тушунтириб беради...

Бенишон қирга чиққач, ўзини арқон билан боғлай бошлади. Бу сафар у мурданинг ёнига осонгина, ҳеч бир ҳаяжонсиз тушди. Қорнига тиззасини тирар-тирамас сездик, жасадни қоплаган туз қатлами яна ҳам қалинлашибди.

Қоядан учиб тушган бўлақлар, чамаси, нуқул буғланиб турса керакки, туз қуюни юқорига кўтарилаётди мурдани яна бир қатлам қоплаб олган эди. Маълум бир вақт ўтиб шўрлик мурда, агар у қоядан ажратиб олинмаса, буткул туз қобғининг ичида қолиб, қояга бирлашиб кетади, қир эса ўпирилмасдан олдин қандай бўлса, ўшандй шаклга киради. Кули жала ё зилзилдан кейин яна ёрилади ва, мабодо қишлоқ аҳли унинг жасадини ерга қўмиб, устига қумдан дўн қилиб қўймаса, абадий шу ҳол такрорланаверади — мурда гоҳ кўздан йўқолади, гоҳ тагин пайдо бўлади.

Лекин буларнинг ҳеч бири Бенишонни ҳаяжонга солмади, у мурданинг қўлига қамиш найчани қандай суқиб қўйсам экан, деб бош қотирарди.

Кечагина Бенишон қамишни суғурган тешик аллақачон сезиларли даражада торайибди, натижада анчагина энкайишга тўғри келди. Эҳтиётсизлик билан ҳаракатланиб, белида шундай бир оғриқни сездик, бунақа оғриқни илгарилари ҳеч қачон ҳис қилмаган эди. Шу пайтача уни ими-жимиди, аста-секинлик билан ичдан кемириб келган касаллик туйқус чимиллаган оғриқ бериб ўзини намоён қилди-қўйди гўё...

— Оғриқ бир тўхтаса, бир яна безовта қилар эди, — деди тошбақа. — Мана бу ердан бошланарди. — У туриб, думини кўрсатди. — Кейин белдан то бўйингача ўрмалаб борарди-да, кўзларимда ёш ғилтиллатиб, ғойиб бўларди...

Бу гапларни эшитиб Торозий ғайришуурий тарзда бирдан томоғини пайпаслаб қўйди ва афтини буриштирди. Гўё тошбақа айтиб берган оғриқ унга ўтдию у бу оғриқни зўрға бостирди, ичига ютиб юборди... Торозийнинг кўз илғамас бу ҳаракати барибир тошбақанинг назаридан четда қолмади ва у олимнинг бир лаҳзалик ҳолатидан фойдаланиб, нафасини ростлаб олиш учун жиндақ гапдан тўхтади.

¹ Зимми — ғайридин (арабча).

Нафақат Торозий тошбақани ўрганаётгани, айна чоқда тошбақа ҳам унинг кулгили одатларию ҳаракатларини илғаб юргани ва Обидтойни хурсанд қилиш учун унга масҳараомуз гақлид қилганлари тўғрисида биз аллақачон айтиб ўтдик. Бироқ кун ўтган сайин, табиий ички ўзгаришлар боисиданми ё сайёралар қуёшга рўпара келиб қолганда, айниқса ой ўтган паллалар ундаги инсонлик ҳайвонликдан устун кела бошлагани учунми, тошбақа нафақат Торозийнинг буткул ташки жиҳатларини пайқаб борарди, айна чоқда фаҳми яна ҳам нозиклашиб, ўткирлашиб тез-тез унинг турмушини ҳам ўйлаб кетарди. Албатта, унинг ўйга ботишини бизнинг — одамларнинг ўйлашидек маънода тушунмаслик керак, чунки биз ўйлаганимизда одатда, узоқ ва тиришқоқлик билан ўйлаймиз, ўйлаётган одамимиздан ожизликлар ва иллатлар ахтарамиз, унга нисбатан ичкиқоралик қиламиз, тошбақа эса онда-сонда, кўпинча узуқ-юлуқ ўйларди... мясида фикр шунчаки милт этди-ю, ҳали шаклланмай турибоқ унутилади...

Хизматкорлар хўжайинларининг ҳаётига оид барча икки-чикирни билиши ҳаммага аён. Обидтой ҳам бундан истисно эмас — Торозий тўғрисида Армондан эшитганларини, ўзи пойлаб эшитиб олганларини тошбақага айтиб берарди.

— Девонадай, ҳамма ёқдан қувилгани-қувилган. Қаерга бормасин — бегона; одамга эликмайди. Кўринишидан хотиржам, худди ҳеч кимни бир чақога ҳам олмайдигандай... аммо ундай эмас! Исёнкор... юраги ҳам доим қанақадир гаш! Нимани ахтаряпти бу дунёдан? Ҳузурига келганларни оллоҳ қандай қабул қилиши тўғрисида бир сафсата тўқибди. — Шундай деб Обидтой бармоқларини чаккасига яқинроқ келтириб, «сал унақароқ» дегандай қимирлатиб қўйди. — Тасаввур қиляпсизми? Бунинг учун... унинг қўлини кесиб ташлашмоқчийди, тилини сугуриб олишмоқчийди. Майлийти, баттар бўлсин! Ахир, ўзингиз кўринг: одамларни, ҳайвонларни, қушларни оллоҳ мана шу биз кўриб турган қиёфада яратганки, яратилгандан бери ўзгармасдан шу қиёфада яшаб келяпти-да бари... Бу кишим бўлсалар; бир ишга бел боғлабдилар. Қайсар, совуқ... Кўрқаманки, мабодо оллоҳнинг ишига аралашшига ва нимадир қилишга муваффақ бўлса... бунинг кўзидан йироқроқ юрган маъкул. Бу даҳжол мени, — дея Обидтой кўксига муштлади, — шунчаки эрмак учун ҳам илонга айлантириб қўяди... Кейин арқондай узун-ун қилиб қоронғи, зах уяга судрайди... Эҳтимол, жонига теккан хотинини ҳам ёлдор бўрига айлантириб қўймоқчи бўлгандир, у шўрлик эса даҳшатга тушиб, болаларини йиғиштирган-да, эрни ташлаб қочиб қолган...

— Ие, ҳали у уйланганми? Тавба, сираям хаёлимга келмабди, — дея иршайди тошбақа. Лекин шу заҳоти кўнгли юмшаб, Торозийга ачиниб кетди.

Миясида яна узуқ-юлуқ чиқиқлар каби фикр айлана бошлади: «Нимани ахтаряпти? Сўққабош... Нима безовта қиляпти? Уни бўлак-бўлакларга нима ажратиб ташляпти?... Шу тошбақанинг ақли товукликдан ўткир эмасдир, лекин Торозий, туршидан дуппа-дуруст одамга ўхшагани билан, нақадар бахтсиз эканини ҳатто шу махлуқ ҳам тушунар эди.

Бизнинг тошбақашуносимиз эса ҳамон шафқатсиз эди, тошбақани сира ҳол-жонига қўймасди, нега деганда, Бенишоннинг танасида кўчиб юрадиган оғриқ тўғрисидаги гапни эшитган заҳоти, ҳикоя муҳим жойига келди-ёв, деб хаёл қилди...

Хийлагина давом этган галдаги оғриқ хуружи бошлангунча Бенишон найчани мурданинг қўлига суқиб қўйишга улгурди. Синчиклаб қараб бир нарсага пайқайди: найча мурданинг мушти орасига у бечора занжирлаб ташлангандан кейин зўрлаб суқиб қўйилган. Шўрликнинг шунчаки занжирбанд этилиши қотилларни қониқтирмаган кўринади, яна ҳам шармандасини чиқариш, бадном қилиш учун ноини манави найчани ўйлаб топширган.

Бенишон қотилликнинг бундай нозикликларини зийраклик билан илғаётгандек мамнун тураркан, пастдан бетиним чиқиб ётган туз буғи тагин найчани қоплаб олди ва энди уни қайтиб сугуриб бўлмади қолди. Эсиз, куракчани бекорга ташлаб келибди, оқсоқол қайта-қайта тутқазган эди-я.

Яна дарди кўзгалаётганини Бенишон бирдан сезиб қолди: унга энди бу ерда қиладиган иш йўқ, тез майдонга қайтиб тушаверса бўларди. Арқонни оёғидан энди ечган эди ҳамки, бутун вужудига аввалгиларидан кучли, тоқат қилиб бўлмайдиган оғриқ кирди.

Ёмон бир қайфиятда Бенишон қирдан тушиб келди. Оқсоқол уни пастда қуйиб турган экан.

— Сизга нима бўлди? — дея ташвишланиб сўради. — Рангингиз оқ...

Бенишон мазаси қочганини яширди, негаки, одамлар унинг касал бўлиб қолганини билса, кулги қилиши мумкин. Шу боис у оқсоқолни шоша-пиша тинчлантира бошлади:

— Чарчадим шунчаки. Мурданинг олдига бугун жуда кийналиб тушдим. Лекин муҳим бир нарсага тагига етдим. Энди икки кунлардан кейин шаҳарга қайтаверсам ҳам бўлади...

— Йўғ-э, мунча шошилини? Мен сизни қўйиб юбормайман, — деди оқсоқол Бенишонни дўстона кўлтиқлаб. — Шундай чигал кидан кейин бу ерларда дам олмасдан кетсангиз... Зўр бир шикоргоҳимиз ҳам бор. Жудаям яқин, кўл бўйида. Овбоп қушлар тиқилиб ётибди. Қамишзорда эса — йўлбарслар. Йўқ, йўқ. Лозим бўлса, қолишингизга руҳсат ахир, улуғларингизга нома битайин. Каминанинг сўққабошлигимни, мулло кишилар билан суҳбатни нақадар соғинганими биллиганидан ҳам улар илтимосимни рад этишолмайди. Шўрлик имомнинг аҳволини ақалли бир маротаба ҳис қилишар, ахир?..

— Албатта, ҳис қилишади, — деди Бенишон фаромуш бир аҳволда: у хозир дарди шу ердаёқ хуруж қилиб қолишидан хавотирланаётган эди.

Бенишон ўзининг ҳар бир ҳаракатига ўзи зингил солиб ичкарига шошилди. Чолга эса узричи айтди:

— Сал мизгиб олсам... нима дейсиз? Бирор соатдан кейин сизга улосаларимни айтиб берардим.

— Бош устига, — деб типирчилаб қолди чол, Бенишоннинг ўрни-жойини текисларкан. — Майрага тайинлаб қўяман, уйғонгунингизча бирор мазали таом тайёрлаб туради...

Лекин, табиийки, Бенишон ухлай олмади: танасида рўй бераётган «ҳодиса»лар уни ваҳимага солаётган эди. Агар олдиниға оғриқ белда қирдаги эҳтиётсизлиги туфайли тургандек туюлган бўлса, хозир унга аён эдики, аҳвол анча жиддий.

Оғриқ эса тобора тез-тез азоб берадиган бўлиб қолди. Бундай чоқлари ичида нимадир ўзгараётгандек бўлади: узилади, ўралиб-буралади, тугунлар тугилиб таранг тортилади.

Оғриқ унинг борлигини чулгаркан, вужудидан совуқ тер чиқариб юборар, уни ақлга сиғмайдиган бир галати ҳаракатлар қилишга, тиришиб-типирчилашга мажбур этар эди... У ўзини идора қилолмай қолган эди, беихтиёр қорни билан қаттиқ ўринга қапишиб (одатда тошбақа мана шунақа бемаъни ҳолатда ётади), қўлу оёқларини орқага силтаб отаверди...

Қанча қийинчилик билан ниҳоят сал-пал тинчлани ва кўрпага бурқаниб, белини уқаламоқчи бўлди, аммо қўли думбадан то кураккача чўзилиб кетган узун шиша тегиб, даҳшатга тушди...

— Дарвоқе, — деди тошбақа, — камина орқамда думғазасифат калтагина ўсимта билан туғилганман. Ҳали ҳам эсимда: мени чўмилтираётиб отам ўша ўсимтани чертиб-чертиб кулиб қўярди, «думли болам-а», деб эркалатарди.

Бенишон ётган жойида болаликдаги лақабини эслаб, кўнгли анча хотиржам торти ва қирда тойиб кетганим учун думғазам шикаст еди, шиш эса қирдан маддалаб бутун танамга тарқалган, деб ўйлади...

«Уч-тўрт кун турмай ётаман-да, кейин бу лаънати кишлоқдан кетаман!» деб хаёлдан ўтказди Бенишон. Сўнгоа энди чолнинг ёқимтойлик ҳамда садоқат билан хизмат қила бошлагани, тезроқ соғайиб кетинг, дея дуолар ўқиб парвариллашни кўз ўнгига келтириб, бошидан кечган кўнгилисизликларни миядан қувишга уринди.

— Терговни қойилмақом қилиб тугаллаганимга эса, сира шубҳаланмасдим, — деди тошбақа. — Энди оқсоқолнинг айёрони режасини билиб олишгина қолган эди. Касалими эса, у билан очикчасига гаплашиб олганимиздан кейин айтаман, деб қўйдим. Иккала томоннинг рози-ризалиги билан, дегандай...

Бироқ Бенишон аҳволининг баттар ёмонлашиб қолишидан хавотирда эди, сўнгги марта қирга чиққанида рўй берган воқеаларни айтиб бермоқчи бўлиб, оқсоқолни чақирди.

Чол ҳар доимгидай эшик орқаларида ғимир-ғимир қилиб юрган кўринади, Бенишон чақирган заҳоти остонада пайдо бўлди ва:

— Дастурхонга марҳамат қилсинлар, — деди ҳазил аралаш икки букилиб.

— Дарров-а? — Бенишон қутилмаган бу хабардан афтини

аламли буриштирди. Оғриқдан эмас. Шунчаки оқсоқол унинг хаёлини бузиб юборган эди.

— Дастурхонга димлама күй гўшти тортилган. Ҳиди шундай ёқимлики... хуллас, амирбоп таом. — Оқсоқол гапирмасди, куйларди гўё.

Бенишон ўзини босиб туролмади ва бирдан катта кулаб тушгудек бўлиб қаҳ-қаҳ уриб юборди. Йиқилганида, ҳайрат ичида қотган чолнинг кўзи ўнгиде, беихтиёр яна тошбақаникига ўхшаган ҳаракатларни қилармиди...

Бир пайт Майранинг:

— Дастурхон тайёр! — деган товуши янгради. Бенишон билан оқсоқол беўхос бир аллозда қотиб қолишди.

Дастлаб чол ўзига келди. У ўз-ўзидан хушчақчақ бўлиб қолган эди... Сўнг Бенишонни эшик томонга итара бошлади. Бенишон эса, ишқилиб оқсоқол касал белимга тегиб кетмасинда, деб хавотирланиб, қўрқув ичида ҳадеб ундоғига-бундоғига айланарди.

Ниҳоят, дастурхон олдига ўтирди; чолнинг хурсандлиги давом этсин учун қўшилишиб илжаря, Майрага кўзини қисиб қўяр эди.

— Бўлди энди, дада! — Майра отасига таънаомуз қараган эди, чол бир-икки йўталиб қўйди-да, у ҳам ўтирди ва жиддий тортиб қолди.

— Қандай маза қилдиг-а! — деди сўнгра.

Бенишон овқат ея бошлади. Оқсоқол эса фавқуллода шод-хуррамликдан кейин ҳануз ўзига келолмас эди. Азбаройи суҳбат тўхтаб қолмасин деб гапга аралашган одамдек, Бенишон шунчаки бир оҳангда сўз бошлади:

— Буни қаранки, қамиш пояси тўғрисидаги мулоҳазаларимиз тўғри чиқди, — деди гўштни майдалаётди. — У одам ҳозир манави дастурхонимиз теварагида бўлса, нима қилардийкан?! Тасаввур этипман: чайчасини нашага тўлдириб; бизни ҳам қистарди, чексаларинг таомнинг мазалигини туйиш ҳисси яна ҳам ўткирлашади, деб ишонтириб кўрарди. Табиийки, биз рад қилган бўлардик, лекин у одамнинг нафратини кўзгатиб сурбетлик билан найчасини бурнимизнинг тагига тиқиштираверарди, ялинарди, хоҳолаб куларди. — Майранинг ҳайрон қараб қолганини кўриб, Бенишон тушунтирди: — Мен, Майра, занжирбанд мурда ҳақида гапир-япман...

— Ҳа, ошга тушган пашша бўларди-да лекин, — деб оқсоқол Бенишоннинг гапини маъқуллади. Сўнг гўштни оғзига солди.

— Наша? — деб юборди Майра соддадилларча. — Ўзини эшитганман, лекин сира чекиб кўрмаганман...

Чол меҳрибонлик билан унинг қўлини силаб қўйди, сўнг тагин вужуди қулоққа айлиниб Бенишонга қаради.

— Нашани ахлоқсиз одамлар, жиноятчилар ва ўз жонига суиқасд қилганлар чекади. Гуноҳларини шу йўл билан унутмоқчи бўлишади. Ахир, гуноҳнинг азоби ҳам борда. Бошқалар эса, теварақлариде нималар бўляпти — умуман тушунишмайди... ҳаётдан чўчишади, шунинг учун беҳуш бўлгилари келади... — Бенишоннинг кўзлари чарақлаб кетди. — Ростини айтсам, бу ашаддий кашанда ҳозир шу ерда бўлганда ҳам майлиди. Саволларимга жавоб беролмай қандай питирлаганларини, айёрлик қилганларини кўрардиларинг. Лекин мен исботу далиллар билан деворга қапиштириб ташлардим. Нимага найчанга олов солиб олдинг, уни қаёққа олиб кетаётган эдинг, деб сўрардим. Қамиш поясининг ичига тош найчани яшириш учун одам унча ақлли бўлиши шарт эмас. Ана энди тасаввур қилинг: бу ҳазрат юриб боряптилар — зўр кийинган, жазманининг олдинда келаётгандай андак бепарво; яширинмайди, пусмайди, аксинча, одимлари эмин-эркин; қўлда қамиш пояси, масҳарабозларга ўхшаб ўннга-чапга пилдиратиб ўйнайди, ичидаги олов билан эса иши йўқ; қамига хуштак чалади. Биронта қоровул-поровулни кўрди дегунча, қамишини ҳассага ўхшатиб таяниб олади-да, дарров чўлоққа айланади: қамишнинг ичида эса, олов... Қаерга, нимага олиб кетяпти? — Бенишон бирдан хитоб қилиб юборди вужудида аста-секин оғриқ тураётганини сезиб, лекин шу заҳоти афти бужмайиб кетди ва жойига қайтиб ўтирди.

Ўзининг бужмайганини сезиб қолмасинлар деб Бенишон шоша-пиша товоқ устига энгашиди-да, бир бўлак гўштни ямламаёқ ютиб юборди. Сўнг гўё ҳеч нарса бўлгани йўқ демоқчидек, жилмайди. Лекин туйқус хаёлига бир фикр келди: ўзи билан занжирбанд мурда ўртасида ўхшашликлар

йўқмикан? Ахир, иккаласига ҳам жазо тариқасида азоб-уқубат юборилган... тўғри, кашандага қаттиқ азоб, Бенишонга — мундайроғи, лекин барибир азоб-да... Шунинг учун ҳам мурда тўғрисида бундай ярамас гапларни гапириш эҳтимол лозим эмасдир? Яхшиси, у ҳақда чол ўйласин, ахир, бундан шу оқсоқол манфаатдор-да...

Оғриқнинг яна бир хуружини чидаб ўтказди-да, Бенишон бошини кўтариб, хотиржам ўтирган оқсоқолга қаради.

— Сизнингча, оловни у қаёққа олиб кетаётган эди?

— Менимча... — дея тўнғиллади оқсоқол, лекин гапининг давомини ичига ютди. Елкаларини қисиб қўйди, холос.

Бу майнавозчиликлар Бенишоннинг сал бўлмаса ғазабини кўзатиб юборай дерди. «Ниятингизни ниҳоят очиқ айтармикансиз деб мурда тўғрисида қаёқдаги сафсаталарни сотиб ўтирибман-а!» деб бакиргиси ҳам келди. Аммо ғазабини босиб бемаъни ўйинни хушмуомалалик билан давом эттирди:

— Бунчалик хотиржам-бепарволигини қаранг, қамишпояни ўйлаб боришдан, бирон ерга ўт қўйиб юбориш нияти борга ўйлаб туюлмаяптими сизга? Уйиними, омборними, жун тойлариними, ниҳоят...

— Тўппа-тўғри! Акс ҳолда уни занжирбанд этмаган бўлишарди, — деди оқсоқол секин ва тортинчоқлик билан йўталиб қўйди — мулоҳазаларининг қатъий ҳукм эмаслигига, хоҳлаган пайтда улардан воз кечиши мумкинлигига ишора эди бу.

— Ёки аксинча бўлиши ҳам мумкин: совқотган биронтасини иситмоқчидир, бемор ётган уйда олов ёқмоқчидир? Ёки болаларининг қўлини иситиш учундир? — деди Бенишон хулосаларининг ўткир, чигал эканини ўқдириб.

— Ростини айтсам, нима дейишни ҳам билмай қолдим. — Оқсоқол очиқ гаплашишдан яна ўзини четга олмоқчи бўлган эди, Бенишон унга, жавобдан қочманг, дегандек далдакорона бош силкитиб қўйди. — Мақсади эзгу бўлса, оловни нимага яширади? — деди оқсоқол ўзича ўйлаётгандек оҳангда. — Олов худодан. Худо оловни яратдики, ким юпун, оч бўлса, олиб исинсин, маза қилсин деб. Яшириш лозим бўлмаган, бошқалар очиқчасига олиб юрган нарсани яшириб юрганнинг ўзи ёвуз ниятидан далолат эмасми? — Шу жойда чол бирдан ҳушёр тортиди: — Узр, балки қамина бўлмағур гапларни айтаётгандирман?

— Йўқ, мутлақо тўғри. Яна бир мулоҳаза: қарздор бўлгани учунми ёки, айтайлик, гуноҳ иш қилиб қўйгани учунми унга оловдан фойдаланишга рухсат берилмаган бўлса-чи? Сизнинг хаёлингизга бундай фикр келмадимки? Тушунинг, мен бу гапларни бошқа мамлакат қонунларини назарда тутиб гапир-япман. Ахир, мурда чет эллик-ку. Эҳтимолки, оловдан очиқчасига фойдаланишни тақиқлайдиган мамлакатлар ҳам бордир. Занжирланган бу кишининг болалари эса касал, ночор аҳволда — ана ўшаларнинг жонини ўйлаб шўрлик шундай таваккалига иш тутган...

— Унинг чет эллик эканига ишончингиз комилми? — дея ҳайрон сўради оқсоқол ва тезда қовоғини уюб олди. Сўнгра анча-мунча кескин оҳангда давом этди: — Барибир у жиноят қилган, чунки ҳукми қақнинг тақиқига риоя этмаган. Ҳатто болалари касал бўлган тақдирда ҳам оловни ўғирлаш — гуноҳ! Қолаверса, унинг болалари борми, йўқми — қаёқдан била-қолдингиз? Мабодо, сиз айтгандай, қарзи бўлса... уни тўлаб қўйиш ўрнига ўғрилиққа қўл урган. Шунинг ўзиёқ олий жазога лойиқ!

Чолнинг овози қаҳрли ва совуққон эди. Бенишон бошини қуйи эгиб жилмайди: ниҳоят, оқсоқол қозининг асл ниятини тушунган, муғомбирлиқни бас қилган эди.

— Лекин унчалик қаттиқ жазога эмас, тўғрими? — деб сўради Бенишон.

Оқсоқол юзидеги терни сидирди.

— Дунёвий қонун олдида ҳам, ҳақ таоло олдида ҳам у қаттиқ жазога лойиқ иш қилган. Бунинг устига, узоқ йиллардан бери наша чекканини эътиборга олмас... Одамлар унинг ишини роса муҳокама қилиб қояга парчинлаб ташлашган бўлса, худо жазосига бургутни юборган. Ҳар хил бемаъни нарсаларга ўч бўлган қуш заҳарни ҳам ҳазм қилиб юборади — буни ўзингиз кўрдингиз...

— Ҳа, наша, — деб такрорлади Бенишон. — Мен бўлсам, бургут нимага ҳадеб қирнинг устида ўралашиб қолдйкан, деб юрибман. Ҳақиқатан ҳам қуш ҳар хил чириндиларга ўч-ку...

— Мен бир нарсага ҳайрон эдим, — деди тошбақа, — нимага оқсоқол мурдага бу қадар шафқатсиз? Ахир, одатда

руҳонийлар ҳақ таолонинг раҳмдиллигига, шафқатлилигига ва бошқа фазилатларига сунган ҳолда одамзоднинг гуноҳини юмшатишга ҳаракат қилишадими... Лекин оқсоқол нафақат жиноятчи, аини чоқда мушриқ тўғрисида гапирётган эди — шунин билганимдан сўнг ҳаммаси ойдинлашди. Лекин бу масалага кейин келамиз, жаноблар! — дея хитоб қилди у думини сийпалаб ўтираркан...

Биз ҳам, азиз ўқувчим, сабр-қаноатли бўлайлик ва Бенишон дастурхон тепасида нималар деганини охиригача эшитиб олайлик. Кейин Бенишон ўрнидан турайтиб мўйловини силаркан, оқсоқол билан Майрага қарата бундай деган эди:

— Шундай қилиб, мурданинг айбдор эканини биз исботлаб бердик. Бу ахлоқсиз, ашаддий нашаванд одам олов ўғирлаб бирон ерга ўт қўйиб юборишга ҳаракат қилган ёки аллақачон ўт қўйиб юборгандир ҳам. Оқибат ўзининг мамлакати қонунарига биноан қўлида найча билан бирга қояга парчинлаб ташланган. Мана шу найча бизга муҳим ашёвий далил бўлди! Қозини калонга худди шундай деб etkазаман... Энди, меҳмон-дўстликларингдан фойдаланиб, бир неча кун шу ерда қоламан — бир ҳордиқ чиқарай... ё эҳтимол йўлбарс овига чиқиб кўрарман...³

— Қандай яхши! — дея хитоб қилишди ота билан қиз бир овоздан.

Бенишон ўзига томон узатилган қўлларни сиқиб-сиқиб қўйди-ю, кутилмаганда босиб кела бошлаган оғриқни энгиш учун, шоша-пиша қайтиб ўтирди.

Заиф бир ишора қилиб, Майрадан товоғига яна гўшт солиб беришини сўради.

Оқсоқол бўлса, олдидаги товоқ устига мук тушганча, ҳамон пишилар, уф тортар, ўтирган жойида типирчилаб, йўталиб-йўталиб қўяр эди.

— Қирга чиққанимизда дарров шамоллаб қолибсиз, шекилли, — деди Бенишон ҳамдардлик билан.

— Шунақага ўхшайди, — деб жавоб қилди чол ғамга ботиб. Кейин Бенишонга яқинроқ сурилди, бироқ Бенишон оғриқ бураб юборишидан чўчиб, чолдан тегиб кетмасликни сўраётгандек ғайришўруй бир ҳаракат қилиб қўйди.

— Менга озгина ёрдам бериб юбора олмайсизми? — деди оқсоқол. Бу гапни у худди ўзининг илтимосига ўзи унга аҳамият бермаётгандек бир тарзда айтди. — Мана шу айбномаларингизни қавмимга ҳам билдириб қўйсангиз, деган эдим. Бўяб-бежамасдан, қандоқ бўлса — шундоғича...

— Албатта майли-ку-я, лекин уларга бу гапларнинг нима кераги бор? Сезишимча, қавмингизнинг ҳеч нарса билан иши йўқ...

— Ҳар хил уйдирма, миш-мишу ғийбатларга чек қўйиш учун керак-да барибир. Сизни ўзимга дўстдек кўриб, ўғилдек кўриб илтимос қиламан... Сизнинг хулосаларингиз уларни умрларида лоақал бир маротаба ўйлашга — гуноҳ нима ва у қандай жазоланади, шафқат нима ва у одамни қандай тинчлатириди фазилатларини қандай кўтаради — шулар устида бош қотиришга мажбур этган бўларди. — Чолнинг овозида илтижо оҳанглари устивор эди.

— Шу агар сизнинг ваъз-тарғибларингизга кўмак берса, мен томларга чиқишга тайёрман...

— Бу Майрага ҳам далда бўлади. — Чол яна қизининг қўлини сийпалаб қўйди.

— Э, унга Майранинг нима алоқаси бор? — Бенишонда ҳам Майрани эркалатишга кучли хоҳиш уйғонди. Қиз бепарво-эркин ўтирар, шу ўтириши билан Бенишонга, истасангиз отамнинг илтимосини рад қилаверинг, мен ҳимояга муҳтож эмасман, деяётгандек бўлар эди.

— Қавминг миш-миш гапларига кўра, шу ишга Майра ҳам аралашган. Энди қизимнинг номусини тиклаб бериш учун...

— Майра? Мурда билан Майранинг ўртасида қандай гап бўлиши мумкин? — Бенишон хавотирланиб қизга қаради. У бўлса ҳатто қилт этмади, қўлини хонтахта узра узала ташлаганча, жим ўтирaverди. Қўли шундай узун ташланган эдики, учи Бенишоннинг кўкрагига тегай-тегай деб турарди.

— Ғийбатчилар, иккаласининг ўртасида нимадир бор, шунинг учун отаси у йигитни жазолаган-да, деб миш-миш тарқатишган. — Оқсоқол нам кўзларига сочиқни босди ва асаби чатоқ одамга ўхшаб елкасини учириб-учириб қўйди.

Бенишон анчагача нима деб ўйлашни ва бу бемаъниликни қандай ҳазм қилишни билмай турди. Ниҳоят, гап топилди.

— Эҳ, бечоралар, — деди у, — қоқларнинг орасида қан-

дай яшаб юрибсизлар? Ахир, буларга мантиқ нима деган гап? Тўғри фикрлаш билан бир пақирлик ишлари йўқ-ку! Кўп йиллар муқаддам қатл қилинган чет эллик билан Майрани бир-бирига боғлаш ёввойиликдан бошқа нарса эмас, бундан одамнинг кулгиси қистайди, холос! — дея хитоб қилди Бенишон. Хаёлида эса, қизнинг меҳр ҳамда ором кутиб ўзи томон узатилган иссиқ, оппоқ бармоқларини тортиқлашининг фурсати етганини ўйлади.

Бенишон қизнинг бармоқларини сиқиб қўйди, лекин буни оқсоқол сезмаганга олди, Майра эса бошини қуйи эгди. Бундан руҳан тетиклашган Бенишон фурсатни бой бермай (чунки унинг саломатлиги соат сайин ёмонлашиб бораётган эди) қишлоқ аҳлига ҳукмини эълон қилиш учун ўрнидан турди.

— Қани, кетдикми бўлмаса, — деди у чолга. Оқсоқол пилдираб, қавушини шипиллатиб, Бенишоннинг изидан юрди.

— Муҳими — уни худонинг ўзи жазолаганини таъкидланг, — деб илтимос қилди чол. — У оловга, бутга, санамларга сигинарди, олло таолони тан олмасди... «Оллоҳнинг қарами кенг, бардоши ҳам мустаҳкам, лекин бир урганда беш қўллаб уради», дея оқсоқол бирдан хониш қилиб юборди ва Бенишонга эшикни очиб бериш учун олдинга отилди.

Кучли шамол юзларига урилди. Бенишон совуқдан пана қилиш учун оғриқдан зирқираётган белига беихтиёр қўлини босди.

Атрофга қоронғилик чўккан, бироқ адир йўли ҳали ҳам кўриниб турар эди.

«Келишяпти...» Энди бир-икки томдан ўтар-ўтмасларидан шу гапни эшитишди. Нутқи барчага баробар эшитилсин учун Бенишон тўхтамасдан қишлоқнинг ўртасига қараб бораверди.

«Шошилишяпти, оқсоқол шўрлик зўрга нафас оляпти. Ҳозир бирон муҳим гапни эълон қилишадими», дейишарди одамлар пастандан. Ва бу аҳмоқона изоҳлар Бенишонни ҳар қачонгидан ҳам ортиқ ғазабини келтирарди. Келиб, айрим жойлари нураган, тирқишларидан похол кўриниб турган текис бир том устида шартта тўхтади-да:

— Қавмларингизга айтмоқчи бўлган гапларим шу ердан яхши эшитиладими?! — деди баланд овозда.

Оқсоқол бош силкиди:

— Ҳа. Бу ердан ҳатто шивир-шивир... чивиннинг зинғиллаши худонинг юовш қушчаси қумрининг чуғир-чуғири ҳам эшитилади, — деди у ва ўздан анча юксак унволи шахснинг — айтайлик, оятуллонинг ваъзини тинглашга, ҳар бир муборак сўзини эҳтирому ҳаяжон билан қулоғига қўйиб олишга шайдек қўлларини итоатқорона кўксига босди.

Бенишон жиддий тортиб, ўткир, лўнда, ишонарли ифодалар билан энди нутқини бошламоқчи эди, пастандан чиққан товуш унга халақат бериб қолди:

«Оқсоқолга айтиб қўйиш керак, ўтган кун қозини қандай лақиллатишни бизга ўргатгани келганида ҳассасини унутиб қолдириб кетибди...»

Бенишон у гапни эшитмаганга олиб қўя қолди. Чол бўлса елкасини қисди: бу валдирашларга ишонманг, дея илтижо қилди гўё.

— Хуллас, гап бундай: пухта олиб борилган тергов ишлари... — деб Бенишон энди гап бошлаган ҳам эдики белида туйқус қўзғалган оғриқдан афти бужмайиб кетди, — кўрсатдики... камина ул занжирбанд киши ўғрилиги ҳамда ахлоқсизлиги учун қатл қилинганини далилу исботи билан аниқладим. Бу ашаддий мушриқнинг олов ўғирлашидан муроди — гулханга, тевагадига иблислар жазавали зикр тушадиган гулханга сигинамоқчи бўлган... Одатда лойдан ясалган санам тимсоллари мана шунча оловда пиштилиди... Бу билан у ўзининг дилини булгади ҳам ҳар қандай бало-қазолардан асрагучи, чинакам дин саналмиш исломнинг қоидаларини бузди. Кимки бу қоидалога риоя этмас экан, мана шундай олий жазага дучор бўлиши муқаррар!..

Ёш қозимиз сўзини «Худонинг қарами кенг, бардоши ҳам мустаҳкам, лекин бир урганда беш қўллаб уради», деб тугалламоқчи эди, бироқ оқсоқолнинг ваҳима босган кўзларини кўриб қолиб, вазмин йўталиб қўйди, холос.

Бенишон қисқа сўзлади ва имомнинг кўнглидагидек оддий қилиб, тўппа-тўғрисида айтиб қўяқолди. Боз устига, ўзлари кўринмасдан тинглаб ётган мушриқларнинг юрагига фулгула солиб, ишонч билан гапирди. Аммо, кейин, қулоғини қанча динг қилиб турмасин, пастандан на бир товуш, на тавба-тазарру ва на мурдани қоралайдиган бирор калима — ҳеч қандай садо эшитилмади.

Сал вақт ўтиб минғир-минғир товуш эшитилди: бир аёл ўзига суйкалмачоқлик қилаётган қандайдир Дурди дегани койиётганга ўхшар эди. Лекин бирпасда бу овоз ҳам ширин хўрсиниқ билан шивирлаб чиқа бошлади: «Дурди... Дурдижон... Жоним Дурди...»

Оқсоқол Бенишонга шоша-пиша миннатдорона бош силкиди-да, тезроқ кетайлик дегандек, уни қўлтиқлаб олди.

— Нимага миқ этишмади? — деб ҳайрон бўларди Бенишон. Гапим ишонарсиз чиққан бўлса, оқсоқол бундан норози бўлдимикан, деган хавотирда эди у.

— Сизга шундай туюляпти, холос, — деди оқсоқол майин жилмайиб. — Улар ҳамиша жим туришади, лекин бу дегани гаплар ҳайф кетди дегани эмас. Улар жим ўйга ботишган — шуниси муҳим. Зўр бериб, ақлларини пешлаб ўйлашяпти. Бизга жавоби шу уларнинг, бундан ортиқ нима ҳам қилишин...

Оқсоқолнинг сўзларидан кейин Бенишон томлар устида енгил-енгил юриб кетди. Гарчи бу кўринмас одамларни қаттиқ ўйлатиб қўйган бўлса-да, энди уларнинг минғир-минғирларидан қутулганидан у мамнун эди. Лоқайдлик ва худосизлик гуноҳига ботганларнинг ҳузурига вақтида келиш, икки-уч оғиз даъват биланоқ уларни ўйлатиб қўйиш нақадар муҳим. Бенишон мана шундан кўтаринки кайфиятда эди. У бир лаҳзага ўзини сеҳрли ҳокимиятга эга қудратли одам ҳис этиб кетди. Аини чоқда оғриқ ҳар сонияда хуруж қилиб қолиши мумкинлигини ҳам унутмаган эди.

Майра ѳзидан ранг қочиб, паришон бир аҳволда уларни дарвоза тагида кутиб турган экан.

— Кўнглинг тинч бўлаверсин, қизим, номусинг тикланди, — деди оқсоқол унинг пешонасидан ўпаркан.

Бирдан Бенишон қичқириб юборди:

— Қани, овқатга! — Кейин, ич-ичида бошланган оғриқ яна қонни суюлтираётганини ҳис қилиб, тушкун бир кайфиятда қўшиб қўйди: — Озгина май топилганида дастурхонимиз бундан ҳам обод бўларди-да!

Ганғир-гунгурлашиб, хонтахта теварагига чўкишди, Майра эса май келтирди.

— Қош-қовоғингизни очиб юринг-э, ҳаммасини тинчитдим-ку! — деди Бенишон қизга. — Уйнаб-қулиб юринг-да. Афсуски, мен тез орада кетаман... Иш! Иш! Олдинда янги, бундан ҳам ғалати ва чалкаш ишлар турибди...

Бенишон май ичиб юрагининг чигилини ёзишни, ваҳимани енгилни ўйлаган эди, маст бўлгач, қаршисида оқсоқолнинг қипқизил, шодон юзини кўрди. Чол Бенишонни қучоқлади-да, томири тортишиб букланганга ўхшаш узун шаҳодат бармоғини юқорига кўтарди-да:

— Ишончим комилки, эртага уни яна занжирлаб қўйишади... Мана кўрасиз, деди.

Бенишон бирданига тушуниб етмади.

— Қанақа занжир?! — деди у ҳайрон. — Э-ҳа! Кимга керак энди у занжирлар?! Оғиллардаги итларни боғлаб кўяверишсин энди. Фарруҳ фирибгар менга қулоғию думларни кесик у ваҳший итларни гапириб берган... Дарвоқе, боёқиш ҳозир қаердайкин?

Оқсоқол қадаҳларга вино қуяркан:

— У энди ҳеч қачон бу ерларга келолмайди, — деб қўйди ўзича.

— Ё худо! Наҳот у шўрликни шунчалар қаттиқ ранжитган бўлсам! — дея хитоб қилди Бенишон ясама киноя билан.

Оқсоқол Майрага маъноли қараб олди, шундан кейингина маст башарасини Бенишонга яқин келтирди ва:

— Албатта, ахир уни сиз ҳозир қишлоқ олдида қораладингиз, — деди ишонч билан.

Бенишон, чол алаҳламаяптикан, деган ўйда ҳайрон, қошини чимирди. Кайфи ошиб, Фарруҳ тўғрисида ҳам, кишанбанд мурда тўғрисида ҳам кўнгли ҳеч нарса билишни истамай, қадаҳни кўтарди.

— Ичамиз... ичамиз...

Бироқ ичиб бўлганларидан сўнг оқсоқол яна гапини давом эттирди:

— Ҳали мурдани қораладингиз-ку, ўшанда сиз Фарруҳни ҳам жазодан фориг қилиб қўйдингиз. Фақат, мушриқлар сизни Фарруҳ ҳақида гапиряпти, ўшани қоралаяпти, деб ўйлашди. Мурда билан Фарруҳ иккаласиям буларнинг назаринг билан бир одам... Қандай тушунтирсам экан сизга?

Бенишон ҳорғин эснади.

— Лекин, ахир, Фарруҳни ҳайдаб юборганман-ку.

Оқсоқол унга раҳми келиб қаради-да:

— Чарчабсиз, — деди. — Бу мавзуни кейин қайтадан кўзга-маслик учун қисқагина қилиб айтиб бераман. Сўнг ётаверасиз... Хуллас, бундай бўлган: қир ёрилиб, мурда очилиб қолмасидан бир кун бурун Фарруҳ ўғрилиқ устида — бировнинг отини ўғирлаб, сотиб, пулини ичиб юбораётган пайтда қўлга тушди. Бир марта қилмаган-да бунақа ишларни. Камина хутба ўқиётганимда, одамнинг гашини келтириб, эснаб ўтирарди; энди кўзи очилиб келаётганларга дўқ-пўписа уриб тагин ансабларга сиғинтирган неча марта. Қисқаси, худонинг сўзига қулоқ осмасди. Одамлар ҳам унинг гапига киришарди, қўрқисарди-да ундан... Мен қачондан бери у қулоқсизни жазолашга ким қидираман, лекин нуқул ўртага Майра кўндаланг туриб олаверади; икковининг ўртасида қандайдир бир сир бормиди... — Чолнинг овози титраб кетди, лекин дарҳол ўзини қўлга олди. Майра эса ўрндан туриб, совуққон киёфада хонани тарқ этди. — Сиз менга ўғилдек бўлиб қолдингиз, шунинг учун айтяпман буларни, — деб қўшиб қўйди оқсоқол мажбуран қулимсираб. — Фарруҳ ўғрилиққа қўлга тушиб қолгач, одамлар унга жазо беришини талаб қила бошлашди... шу вақт қирнинг бир чети ўпирилиб тушди... Занжирбанд мурдани биринчи бўлиб Фарруҳ кўрибди — ўша пайтда у қир теварагида санқиб юрган-да. Шу заҳоти олдимга келиб пўписа қол бошлади, ҳар хил талаблар қўйди. Фарруҳ раҳматли сеҳргарнинг ўғли бўлади, шунинг учун ҳам бу занжирбанд мурданинг ким эканини дарров фаҳмлаб қолган. Мушриқларнинг тасавурича, қачонлардир бир жасур одам яшаб ўтган, ўша одам буларнинг ҳимоясига отланиб, нақ худога ҳам суиқасд қилган. Мен бўлсам худди шу худони уларга ҳамиша раҳмдил, шафқатли, аини чоқда қудратли, гуноҳдорларни аёвсиз жазолайди, деб келаман. Унга қарши бирон фикрни одамзод ҳатто хаёлидан ҳам ўтказмаслиги керак, дейман. Мана шундай пайтда, уларнинг эътиқоди бўйича бир мушриқ пайдо бўлсаю биродарлари учун нақ худонинг ўзидан олов ўғирласа... Ўғирлаб, хўрланган, совқотганларни иситса... Рост, худо уни мана шу гуноҳи учун қояга парчинлаб ташлаганини мушриқлар билишади, лекин олов аллақачон ўзларининг ўчоқларида гуриллаб ёниб ётибди, одамлар унга сиғинишмоқда. Оловнинг жилваларида занжирбанд мурданинг чеҳрасини кўраётгандай эътиқод билан сиғинишмоқда... Ўзининг ҳаётини қурбон қилиш эвазига у, мушриқларнинг кўзида, жафокашу илоҳий бир кишига айланган... Агар ҳозир қишлоқликлар унинг... майли ўлик, бутун жисми занжирланган, жигари илма-тешик ҳолда бўлсин, қайтиб келганини кўриб қолишса... қандай қиёмат-қойим бўлишини тасавур қиласизми?! Мўъжиза қайтиб келди! Мўъжиза! Улар бир қоп туздай бу бутга, бу ансабга сиғинган бўлишарди... билмайман-ов, унда нималар рўй беришини тасавур қилишдан қўрқаман... Шундай қилиб, ўғрилиги учун тайин этилган жазодан уни олиб қолмасам бўлмас эди. Фарруҳ қишлоқликларга бу мурданинг кимлигини айтиб бераман, деб пўписа қилди... «Мурдани қояда мендан бошқа ҳеч ким кўргани йўқ, лекин сиз имиллай-версангиз, бир соатдан кейин бутун қишлоқ қирда олов ёқиб, қурбонликлар бериб, сиғинишга тушишади», деди у. Илгарилари. қимматли биродарим, нимага улар сурув-сурув қўйни гулханга ҳайдаб, оловга қурбонлик қилишларининг маънисини билмасдим... Мушриқларнинг худоси олов ўғирлагани учун ҳам занжирбанд этиб ташланган, демак азоб чекапти, оловни эса ўзининг қавмини деб ўғирлаган. Фарруҳнинг гапларидан шу нарсани билдимки, худомиз чекаётган азобига рози бўлсин, деб бу лаънатилар ўлиб-тирилиб ётаркан. Умр бўйи мурданинг жигарини чўқилаётган бургутни эса қўйнинг илик қони билан рози қилишни ўйлашган. Қўй мушриқларнинг бори-йўғи — уларни едирадиган ҳам, кийдирадиган ҳам шу, яъни тирликнинг ўзи. Мана, қандай азиз нарсаларни беришади... Исломни қабул қилганлар эса, қўй боқмай қўйишган, ўрнига бегона ўлкаларга туз олиб бориб сотиш билан машғул бўлишади... Шундай қилиб, камина чала-чулпа фикрларини мақолага ўхшатиб айтадиган бўлсам, қўй — оловга сиғинадиганлар эътиқодининг, туз — мусулмон динининг тимсоли. Мана шунча! «Майли, — дедим Фарруҳга. Чунки у қаллоб айтган гапида туришини билардим-да. — Мен сени қирга жўнатаман, аммо-лекин беркиниб ол. Қишлоқликларга, ўғрилиқ қилгани учун муносиб жазосини бердим — уни қояга парчинлаб ташладим, деб айтаман. Шаҳардан қозини (яъни сизни, қадрли Бенишон) чақирганимдан ва у мен қўллаган

жазонинг қонуний эканини тасдиқдан ўтказганидан кейин эса, тўрт томонинг қибла — кетаверишинг мумкин...» Шунга келишиб олдиқ. Мен ҳаммага занжирбанд мурда от ўғриси — Фарруҳ деб айтдим. Қавмим ишонди... Занжирни эса унинг қарзи эвазига олишган, энди сиз уни қоралаганингиздан кейин қайтариб қўйишади...

— Занжирбанд худо билан от ўғриси, майхўр Фарруҳ иккаласини мушриқлар чиндан ҳам бир одам деб ўйлашяптими? — дея қарийб товуш чиқармай кулди Бенишон; бу гоъ антиқа ҳодисани теранроқ ўйлаб ҳам кўрмади.

— Ҳа. Лекин бу ҳали ҳаммаси эмас. Фарруҳга бу маънисиз ишни юклаганимда юрагимнинг тубида уни ҳам жазолашни тугиб қўйган эдим. Битта бургут учиб келади, бир уриб ўлдириб қўяқоламан, деб ўйласангиз-у, ўрнига шу захоти бошқаси, кейин учинчиси учиб келса ва бу ҳол чексиз давом этaversа, одам гарангисиб, охири ақлдан озиши ҳам мумкин. Мен унга жинни бўлиб ўлиш жазосини ўйлаб топдим. Жинни бўлиш эса, маълумки, олий илоҳий жазодир. Бир имом тариқасида унга шу жазони лойиқ кўрдим... Қаттиқ умид қиламанки, ҳозир қирда сиз келтирган айбномалар... Илоҳий жазони эслатиб сиз нафақат от ўғриси Фарруҳни, балки қулоқсиз Фарруҳ тимсолида умуман оловга сифинишни қораладингиз — шуниси муҳим... Энди таналарига ўйлаб қолишларига ишончим комил. Томчи тошни ёради... Бу менинг сўнгги умидим... Шунинг учун ҳам сизни қишлоққа чақирдимки, қози келса, кўрқанларидан ҳам чинакам дин йўлига ўтармикан булар, деб ўйлаган эдим... Мабодо бундан ҳам бир иш чиқмаса... ўттиз йил умримни шуларга бердим, — дея чол паршон минғирлаб қўйди. Бенишон унинг кўзлари намланганини кўрди.

Хонага секин Майра кириб келди, отасининг соқолидан ўпиб, уни юпата бошлади. Чол эса ҳамон бир гапни такрорлар эди:

— ...иш чиқмаса, камина бош олиб... саҳрога чиқиб кетаман... Эҳ, шўрлик қавмим-а...

— Қандай айёрлик билан унинг оёғини тушовлаб қўйганингизни энди тушундим. Бургутни ура олмасин, дегансиз-да... уролмай, охир-оқибат ақлдан озсин... ха-ха-ха! Кўрпага, кўрпага ётқизинглар мени, — деди Бенишон шивирлаб. У тошдай оғир миждаларини оҳиста юмаркан, хонтахта тагга кириб кетай деди.

Лекин сал ўтмай елкасида меҳрибон қўл тафтини, яна сал ўтиб эса, устига ташланган кўрпанинг иссини ҳам ҳис қилди. Ёстиқ боши тагидан юзиб кетди гўё ва у жилмайиб, Майранинг майин, оромбахш нигоҳи остида уйқуга кетди... уйқу ичида гоҳ аниқ-ойдин, гоҳ алаҳсираб муҳаббат тўғрисида ўйлай бошлади... балки ростдан ҳам, ростдан ҳам бирдан ҳуриликни уни қучоқлаб олар ҳозир... Бенишон ҳатто терлаб кетди...

Озгина мана шундай беҳушлиқдан инграниб уйғонганида унинг бутун вужуди совуқ, ёпишқоқ терга ботган эди. Танамдаги оғриқ найзасини санчиб уйғотиб юбормадиммикан, деб ҳушёр тортиди у. Йўқ, ёғочдек қотиб оғирлашиб қолганини демаса, бели оғримаётган эди. Демак, уйқусини кўрқув бузган.

Алаҳлаб, мастлик оғушида ётаркан, қулоғига жангир-жунгур садолар чалинди, орқасидан дупур-дупур оёқ товушлари келди, деразанинг нарёғида нимадир чийиллади, кимлардир хоҳолаб кулди: занжирларини шақир-шуқурлатиб ўйин тушарди гўё...

«Занжирбанд мурда-ку, — деган ўй Бенишоннинг миёсига урилиб, куйдириб ўтди. — Қоядан сакраб тушгану ҳаллослаб чопиб келган. Энди ана, ана, деразага ёпишиб олиб, башарасини бужмайтирапти...»

Ким экан, деб Бенишон ўрнидан сал кўтарилган ҳам эдики, у номаълум шарпа қамиш тўшамасини гичирлатиб, тўсини ёғочларни дупурлатиб, томма-том чопа кетди...

Майли, бу барча шайтоний тўс-тўполонлар ҳақиқатан ҳам бўлиб ўтди, дейлик, унда оқсоқол югуриб кириб келиши керак эди-ку... Аммо чол бир маромда ухлаб ётар, хуррак товуши шу хонагача эшитилар эди.

«Йўқ, у эмаскан, — деб Бенишон ўзини тинчлантиришга тушди. — Ахир, унинг занжирини ҳали қайтариб беришмаган-ку...»

VIII

Дастлабки вақтлар Торозий тошбақанинг уйдан ташқарига чиқишига рухсат бермай келди — бегоналар кўриб қолса, бу газанда тўғрисидаги миш-миш шаҳарга тарқалиб кетади, ана

ундан кейин қизиқувчилардан қутулиб бўлмай қолади, деб чўчир эди у.

Тошбақа эса, бўш вақтларда тўрт девор ичида нафаси қайтгудек ўтирарди, бун Обидтой сезиб юрибди, шунинг учун қасам ичиб айтдики, ҳеч бир бегона жон бу уйда нималар қилинаётганидан хабар топмайди, бу ёққа киришга журъати етмайди ҳам...

Торозий унинг илтижоларини инобатга олиб, ўртага битта шарт қўйиб, кўнди: Обидтой улфати билан фақат боғ ичида сайр қилиши мумкин, холос... Мана, иккинчиси, учинчиси кун Обидтой тошбақани сайрга олиб чиқиши эди.

Пойлоқчи бир дўнгликнинг чўққисига чиқиб олиб теваракни кузатар, боғда эса — тўсиқлар ичкарасида бу пайт тошбақа Обидтойнинг синглиси Хотун билан бирга дам олиб юрар эди. Мабодо бирор шарпа сезилса, тошбақа ўша заҳоти чакалақлар орасига кириб яшириниши, Обидтой эса у ёт кишини ушлаб қолиши керак — шунга келишиб олишган.

Хотун семиз, ўрта ёшлардаги кўримсизгина аёл эди. Турқи тошбақаникига ўхшаш, қўллари эса одамларникидақа бу антиқа махлуқни дастлаб кўрганида у даҳшатга тушган. Камига, гоҳ ўнг томонга, гоҳ чап томонга шох ташлаб юриши-чи... Кўрган замони Хотун қочмоқчи бўлган эди, уни Обидтой ушлаб қолди: яқин кунларда Бенишон инсоний қиёфага қайтади, мабодо сен умрингнинг охиригача қариқиз бўлиб қолишни истамасанг бу дилкаш йигитга ёқишнинг йўлини қил, деди қатъий...

Тошбақа ўриндиқда ўтирганча, думини шўх ликиллатиб, аёлни кутади, Хотуннинг иккиланаётганини кўриб тинимсиз ҳаяжонланади...

...Ташқаридан келаётган оёқ товушлари ва занжирнинг шақир-шуқури гоҳ анчагача тиниб қолар (бундай пайтларда Бенишон буларнинг барини мастлиги оқибатида қулоғига чалинган аслида йўқ нарсаларга йўғриди-да, кўнгли хотиржам тортиб, йўқликка қулагандек қаттиқ уйқуга кетарди), гоҳ том теласида яна шовқин-сурон кўтариб уни уйғотиб юборар эди. Бир марта бу занжирлар жуда яқинда — оқсоқол ётган ошхона билан ўзи ётган хонани ажратиб турган йўлакда жаранглаётгандай туюлиб, Бенишон даҳшатга тушди. Салчиб ўрнидан туриб бақирмоқчи, чолни чақирмоқчи бўлди, аммо, бунинг ўрнига, нимагадир беихтиёр белини пайпаслаб қўйди. Шиш сал кичрайган, тўғрироғи — белдан юқориси кичрайган, думгаздан белгача қисмида эса қаттиқ бир чизиқ аниқроқ билина бошлаганики, эртасигаёқ у нарса танадан ажралиб осилиб қолди... бу — дум эди!

Бироқ Бенишон бундан кўрқиб ўтирмади. Нимадан ҳам кўрқсин — бир-икки кундаёқ ҳаммаси ўтиб кетади, оқсоқолга касалини айтиб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ, айтса, раҳмдил чол унинг белини ушлаб кўришни истаб қолади, унда ярмигача туртиб чиққан думсифат бу ўсимтанинг болаликдан бери борлигини Бенишон тан олишга мажбур...

Албатта, отасининг «думли бола» тўғрисидаги гапларини айтиб, вазиятни юмшатса ҳам бўлади, лекин илоҳийлик нуқтаи назаридан имом буларни қандай қабул қилиши номаълум-да. Жазо деб ўйлаб қолмасмикан?

«Думли қози... Буларнинг олдида нима деган одам бўламан? — деб даҳшатга тушди Бенишон. — Кўриниб турибдики, оқсоқол илоннинг ёғини ялаган. Қишлоқликларни алдаш учун Фарруҳни занжирбанд мурда билан қойилмақом қилиб алиштириб қўйганини қаранг. Мен бўлсам, мушриқлар худосининг устидан кулиб, унга наша тўғрисида, кашанданинг найчаси ва бошқа беаъни нарсалар тўғрисида вайсаб ўтирибман... Ҳозир у... ана, яна шовқин... Е мен ақлдан озяпманми?»

Шу тариқа Бенишон ҳамма нарса ҳақида оз-оздан ўйлаб ётар, кўрпа ичида қимирлаб кетиш ҳам унга даҳшатли туюлар эди. Миёсида ҳаяжону иситма аралаш хаёлидан бир фикр лип этди: ҳозир қўлини қимирлатиб қўйса, бўлди — шу заҳоти устига занжирларни ташлашади...

Бенишон зўрға тонг оттирди. Тонги қумри сайрай бошлаши билан кескинлик юмшади, кўрқув ариди... Шунда у бир қарорга келди: мурда жойидами, йўқми эканини лоақал узоқдан кўриб қўйиш керак. Ҳозир товуш чиқармасдан, оқсоқолни безовта қилмай уйдан чиқади-да, бориб ўз кўзи билан кўриб, кўнгли тинчлайди, нонушта маҳалигача қайтиб келади.

У шу қадар қатъиятга тўлган, тундаги ваҳимлари устидан шу қадар кулгиси келган эдики, қирга чиқиб бораётиб белидаги оғриқни қарийб сезмай қўйди.

Ажабки, томма-том юриб бораётганида бирон кимсадан садо чиқмади. Эҳтимол, ҳозир мушриқлар ўзларининг туз ертўлаларида нонушта қилиб ўтиришгандир, лекин улардан ҳеч бири бу гал лом-мим демади. Фақат, чамаси, қандайдир бир болча унга эътибор берди-ёв: «Ана, пишак пусиб келопти... тагин сичқон айбдор...» деб чулдиради чўчук тилда. Бироқ аёл кишининг зардали овози болчанинг сўзини кесиб қўйди: «Овқатингни е! Қулоқ солиб бало борм! Думли пишакми, думи кесилганми — сенинг нима ишинг бор? У билан энди ҳеч кимнинг иши йўқ. Айтадиганини айтди...»

Мушук тўғрисидаги бу гапларни Бенишон ўзига алоқаси йўқдай қулогининг тагидан ўтказиб юборди, айни чоқда, мушриқлар унинг қадам товушларини эшитгандан кейин бекорга гап айлантормаётганларини ҳам ақлининг бир учи билан тушуниб турарди. Бу билан улар, афтидан Бенишонга айтмоқчи бўлишардики, тўғридан-тўғри сиз ҳақингизда гапирмаётган эсак-да, терговнинг тугаганини эълон қилган паллангиздан бошлаб сиз билан ишимиз бўлмайд қолган эсак-да, барибир дабдурустдан унутиб юбора олмаймиз сизни, шунинг учун ҳам мавҳум гапиряпмиз...

Бир неча томдан ўтиб у туйқус... ажабо, жуда таниш бир овозни эшитиб қолди. Эшитди-ю, ўз қулоқларига ишонмай, сесканиб кетди. Қадам товуши билан гапирмаётган одамни ҳикоясидан чалғитиб юбормаслик учун жойида тўхтаб, устини бир қават туз қоплаган қамишларга қулоғини қўйганча, томга ётиб олди. Пастдан эшитилаётган овоз хотиржам, ҳатто сал эринчоқ оҳангда эди. Одатда, оғзига қараб ўтирганлардан ўзининг устунлигини ҳис қилиб турган одам шундай оҳангда сўзлайди. Бу гапирмаётган одамнинг Фарруҳ эканига Бенишон ҳали ҳам ишонмас эди. Наҳотки? Оқсоқолнинг лафзига ишонадиган бўлсак, мушриқлар занжирбанд мурдани от ўғриси Фарруҳ деб ўйлаб, имом тайин этган жазодан хурсанд бўлишган. Наҳот энди уни яна қулбаларига киритишган?

— У Искандар Зулқарнайн эди, — деб ҳикоя қиларди Фарруҳ. — Қашшоқ, ҳеч нарчаси йўқ ота-боболаримизни кўриб у гоят ҳайратга тушган. Чунки ажодларимиз қабрларини дарвозаларининг рўпарасидан қазिशаркан, уни супуриб-сидириб, ўлганларнинг руҳи покларига тез-тез сиғиниб туришаркан. Емишлари эса — майсаю илдиш... Искандар ота-боболаримизнинг подшоҳига амирини юбориб, ҳузурига чорлатган. Аммо бизнинг подшоҳимиз (билиб қўйинглар, отам буларни но малардан, китоблардан ўқиб билиб олган): «Менинг унга ишим тушиб қолгани йўқ!» деган. Мана шу занжирбанд мурда ўша шох эди, жаноблар! Кейин Искандарнинг ўзи тавозе билан унинг олдига келиб: «Бу аҳволда қандай кун кўряпсизлар? Нимага суюнжасизлар? На олтинларинг ва на дунёнинг бўлак неъматлари бор?» дея сўраган. Бунга бизнинг занжирбанд подшоҳимиз шундай жавоб қилган: «Дунёнинг неъматларига тўйдим деганни ҳали кўрмадим!» — «Унда нимага сизлар қабри дарвозаларинг рўпарасидан қазасизлар?» — «Ҳамиша кўз ўнгимизда турсин учун, ўлимни ҳамиша ёдда сақлаб, келажак ҳаётни ҳам унутмаслик учун». — «Нега ўт-майса ейсизлар?» — «Чунки биз қоринларимиз қуртларнинг қабри бўлиб қолишни истамаймиз, ахир овқатнинг мазаси томоқдан нарига ўтмайди». Кейин бизнинг занжирбанд шоҳимиз битта калла чаноғини Искандарнинг олдига қўйган-да, «О Зулқарнайн, бу кимнинг калла суяги эканини биласанми?» деб сўраган. «Билмайман», деб жавоб қилган Искандар. «Бу калла суяги шоҳникидир, у шох қўл остидаги ғарибу бечораларни, етим-есирларни доим хафа қилган ва бутун умрини ўткинчи дунёнинг бойлигини йиғишга сарфлаган... Энди ўша шохнинг калласи мана, қай аҳволда...» Кейин бизнинг занжирбанд подшоҳимиз қўлини чўзиб, Искандарнинг қаршисига бошқа калла суягини қўйган: «Бунинг ким бўлганини биласанми?» — «Билмайман». — «Бу одам одил подшоҳлардан бўлган, мамлакати, халқини ўйлаб, қайғуриб яшаган. Мана унинг бош суяги. Рост, биз уни жаннат боғидан олдик, лекин барибир...» Шундай деб бизнинг занжирбанд подшоҳимиз қўлини Искандар Зулқарнайннинг бошига қўйган-да: «Бу каллалардан қай бири бўлишингни кўрсак эдик!» деган. Искандар йиғлаб юборган ва подшоҳимизни кўксига босиб: «Менга вазир бўласанми?», деб сўраган. «Асло! Асло!» дея ғитоб қилган бизнинг занжирбанд подшоҳимиз. «Нимага?» — «Чунки сенга бойлик ва ҳокимият керак, қимирлаган жон бор — бари сенга душман шунинг учун. Камина эса камбағалман, бориға барака қилиб яшайман,

бинобарин, улар менинг дўстларимдир. Мен озига шукр қиламан, менга шу ҳам етарли». Искандар подшоҳимизни кўксига босган-да, икки кўзининг ўртасидан ўпиб, келган жойига қайтиб кетган...

Бу гапларни Бенишон охиригача зўрға чидаб тинглади. Уни ҳайратга солган нарса воқеанинг ўзи эмас, Фарруҳнинг овозини эшитаётгани эди. Ахир, у аллақачон ер юзининг «Борса келмас» деб аталмиш биёбонларида тентиб юргандир, деб ўйлаган эди-да. Тез уйга қайтмоқчи бўлди, лекин кучли оғриқ хуруж қилиб қолдию бирданига туриб кета олмади. У ҳатто саҳарлаб бу ёққа нима сабабдан чиқиб келганини ҳам унутди, ҳозир бирдан-бир истаги — қайтиб бориб яна кўрпага ётиш эди.

Ҳайриятки чол унинг кирганини сезмади. Бенишон жим ўзининг хонасига ўтиб, ўрнига чўзилди ва шу заҳоти пинакка кетди, ҳушдан айрилгандек қотди-қолди.

Бир пайт боши тепасида эшитилган қандайдир шитирлаган товушдан уйғониб кетди, тепага қарайин деса, ҳеч ўгирилиб ололмасди. Чунки у яна тошбақага ўхшаб, қорнини катга қапиштириб ётган эди.

Ниҳоят ўнглашиб, тепасида турган оқсоқолга кўзи тушди: чол хозиргина дераза пардасини суриб қўйиб, энди шотидан тушиб келарди. Тепада турганча, Бенишоннинг ётишига диққат билан тикилиб қолган эди. Лекин нигоҳлари тўқнашиб, тезда орқага бир қадам ташлади.

— Ассалому алайкум, — деди. у зўраки жилмайиб. — Кечаси билан йўталиб чиқдингиз, шунга, шамоллаб қолманг деб пардани суриб қўйдим.

— Ҳа-я, шамоллаб қолдим шекилли, — деди Бенишон ёпишиб қолган лабларини зўрға очиб ва ясама йўталиб қўйди. Оқсоқол типирчилаб қолди:

— Э, ёмон бўлибди-ку! Майрага айтай, сут қайнатиб беради. Бенишон тезроқ унинг даф бўлишини истар эди.

— Майли, умрингиздан барака топинг...

«Наҳотки у оғриқдан тиришиб типирчилаганларимни кўрган бўлса?» деган ўйда Бенишон белини пайпаслади: типирчиллаганида тўни очилиб, думғазасини чол сезиб қолмаган бўлсин-да, ишқилиб — у шундан хавотирда эди.

Шу ерга келганда тошбақа озгина хотирага берилди:

— Эсимда, отам доим бўйининг тагига бахмалга ўралган тахтача қўйиб ухларди. Шунинг учун, агар олдиндан қаралса, эгилган боши деярли кўринмасди. Бўйнига бир бало қилган эди. Териси қуриб борармиди, доғ тушиб кетганмиди, ишқилиб, бировга кўрсатишдан қўрқарди. Бир марта... унда бола эдим... отам мени ҳам ўзи билан бирга ҳаммомга олиб борган, ўшанда у бўйнидан ёққага ўхшатиб тикилган аллақандай қора гилофларни ечмасдан чўмилганини кўрганман... Узр, жаноблар, — дея тошбақа кечирим сўради-да, оқсоқол Бенишонни хонада ёлғиз қолдириб ўзи ошхонага чиқиб кетган жойидан ҳикоясини давом эттирди.

Аслида-ку, Бенишоннинг сут ичгиси йўқ, лекин у оқсоқол аслида қаерим оғриётганини билиб қолмасин-да, деб хавотирда эди: майли, меҳмоним шунчаки шамоллабди, холос, деб ўйлайверсин.

Анча вақт ўтди, Майрадан эса дарак йўқ. Шунда Бенишон ўйладикки, қиз кирса-ю, у бундай ётаверса — одобдан эмас... Ўрнидан турди-да, эшикнинг нарийёғидан келаятган шовқинга қулоқ солиб, кийина бошлади.

У ёқда қандайдир шовқин бўлаётган эди, қаттиқ кулги овозлари ҳам эшитилади. Аввалига Бенишон қулоқларига ишонмади. Ахир, шундай ғамхўр, шундай одобли мезбонларнинг бу ғалати қилиқлари (айниқса меҳмонлари касал бўлиб ётганда) ҳеч бир қуюшқонга сиғмасди-да.

«Ёки энди, терговни тугатганимдан сўнг бошимга чиқиб олишмоқчимми? — дея алам билан ўйлади Бенишон. Лекин дарров ўзини юпантирди: — Йўғ-э, бунчаликка боришмас... Ахир, кечагина дастурхон тепасида, яна бир неча кунга шу ерда қолишимни эшитиб, қанчалар қувонишди! Ё у севинчлари ёлғондакаммиди? Ҳозир олдиларига чиқаман-да, ақалли тирноқнинг учидай ҳийлани сезиб қолсам, шартта кетиб юбораман!»

Шундай қарорга келиб, Бенишон аста эшикни очди ва даҳлизга мўралади. Шовқин-сурон ҳали ҳам тўхтамаган эди. Даҳлиздан оёқ учиди юриб бориб, Майранинг хонасига мўралади-да... ичкаридаги бемаъни манзарани кўриб, тахтадай қотиб қолди.

Оқсоқол эрта билан хонага кириб Бенишонни қандай аҳволда кўрган бўлса, ўшанга тақлид қилиб катга чўзилиб олибди. Майра унинг тепасида — шотида. Чол ҳолатини ўзгартириб, қўлларини ёйди. Буни кўриб Майра:

— Ургимчак! — деди кула-кула.

Оқсоқол ҳам тишсиз оғзини қийшайтириб, хохолаб кула бошлади, сўнг абжирлик билан оёқларини тагига тортиб олди-да, қалай, қойилмисан, дегандай юзини яна қизига қаратди.

— Эчкиэмар! — дея хитоб қилди энди Майра.

Бенишон ҳайратдан доғ қотиб қолган, юзи қилт этмасди. Бу томошани меҳмонлари «мириқиб» кўриб турганини ота билан қиз билиб қолишса, ноқулайликдан чиқиш учун ёлғон-яшиқ гаплар билан қутулмоқчи бўлишларини Бенишон тасаввур этиб, худ-бехуд аҳволда орқасига тисарилди.

— Бас қиламан энди, — деди у хонага кираркан, пичирлаб Бенишон ҳозир нима қиларини, кўрганларидан қандай хулоса чиқаришни билолмай, тагин, кўрпага бурканди.

«Қуйиб қўйгандай ўхшатди-я менга. — Кулиб юборишдан у ўзини базўр тийиб турарди. — Ургимчакни кўрсатаётиб ҳатто мендан ҳам ўтиб кетди... Узи-ку ҳар сўздан кейин «Э худо, бандам дегин», деб туради... Начора, айб ўзимда, кимнинг етовида юриш лозимлигини билишим керак эди... кўр ҳассасини бир марта йўқотади».

Сўнг оқсоқолнинг эчкиэмарга ўхшаб ётган ҳолатини эслаб, ўзини тийишга энди қурби етмай, қаҳ-қаҳа отиб юборди. Шу заҳоти қўлда бир пиёла сут билан хонага Майра отилиб кирди.

— Узр, сут айниб қолган экан, янгисини ахтариб қишлоққа бориб келдим, — деди у хижолат чекиб. Эшикнинг тирқишидан отасининг боши кўринди: у хонага кираркан, йўлакай сийрак сочларини силаб-силаб қўяр эди; Майра қайрилиб олди.

Албатта, Бенишоннинг кулгисини улар эшитишган, акс ҳолда иккаласи саросимада бараварига чопиб келишмасди.

— Аҳволингиз қалай? — деб сўради оқсоқол кўрқа-писа. Бенишон йўталиб қўйди.

— Раҳмат.

— Кимдир кулгандек бўлди... — Оқсоқол дераза ёнига бориб, ташқарига қаради:

— Кулган киши аёл эди-ёв, — дея жавоб қилди Бенишон ва аламдан юзларини шишириб, кўрпадан жуссасини сал кўтарди. У ҳам деразага қарамоқчи бўлди.

Оқсоқол эшитилмайдиган қилиб бир нималарни минғирлади, кейин эшик томонга кескин юрди.

— Ташқаридан келяпти. Ҳозир биламиз... — деди йўлакай.

Майра бўлса саросима ичида қолаверди. Бенишон жой тақлиф этгач, енгил ўрсиниб, курсининг бир четига ўтирди.

— Марҳамат, ичволнинг сутингизни, — дея қистади меҳрибон ҳамшираларга ўхшаб ва пиёлани Бенишоннинг лабларига яқин келтирди.

Бенишон судтан бир ҳўплади-да, ташвишларини унутиб тагин ўринга чўзилди.

— Ташқарида ким кулганини отангиз аниқлаштиргунча, иккаламиз Фарруҳ тўғрисида гаплашиб оламиз, — деди у ўйноқи бир оҳангда. Майра бу гапдан сесканиб кетди, шундан сўз очманг, илтимос, деяётгандек беихтиёр ғалати бир ҳаракат қилиб қўйди. Буларни Бенишон кўриб турарди. — Нимадан бунча ҳаяжонланяпсиз? — деди у ва гўё кучларни чамалаб кўрмоқчидек Майранинг қўлини сиқиб қўйди.

Қиз нафис лабларини намойишкорона қимтиган эди, юзи ёвузкор тусга кирди.

— Нимани билмоқчисиз?

— Урталарингда бирон гап бормиди?

— Йўқ. Одамлар тўқиб чиқарган у гапларни. Бу атрофларда биронта муносиб йигитнинг йўқлигидан фойдаланиб у менинг қўлимни сўрагани-сўраган...

— Э, ҳали шундайми?! — Бенишон ўйланиб, ҳатто бармоғининг учини тишлаб қолди. — Сурбет! Вазиятдан фойдаланиб, ўзига наф чиқармоқчи бўлибди-я! — Бенишон ўрнидан шартта туриб, қўлларини белга қўйганча, қаҳр-ғазаб оғушида хонанинг у ёқ-бу ёғига изғиши ҳам мумкин эди, бироқ дард хуруж қилиб қолишдан чўчиб, кўрпада ётган қўйи қолаверди.

«Чолин бутунлай ёлғиз қилиб қўйиб жазоласам-чи? Бу қадар хиёнаткорона, маккорона қилиқлари учун...» деб ўйлади Бенишон, сўнг ўзига синчков нигоҳ қадаб турган қизга тақлиф солди:

— Хоҳлайсизми, сизни шаҳарга олиб кетаман? Бу ерда ёш

умрингиз хазон бўлади. Э-э, буни ўзингиз ҳам билиб турибсиз-ку...

— У ёқда нима иш қиламан? — дея сўради қиз тезгина, лекин қўлини тортиб олди.

— Олдиндан бир нарса дейшим қийин... Емон бўлмайти ҳарҳолда.

Майра ўзини оғир ўйлаётган ва мана-мана кўнаётганга солиб турди, лекин бирдан меҳрибон фарзандлик ҳис-туйғулари жўшиб кетди:

— Отам касалванд... Уни ташлаб кетолмайман...

— Ҳеч нарса қилмайди. Сиз ўзингизни ҳам ўйлашингиз керак. Аёл зоти тез сўлади...

Қиз Бенишонга яна ҳам ёққиси келаётган каби сочларини текислади, аммо, қўллари тиззасида, хаёл оғушига чўмганча қаддини расо тутиб, ўтириб қолди. Бенишон унинг гўзал қоматини хотирасига абадий муҳрлаб қўйишни истагану қиз мана шу истакка биноан ўтирибди гўё.

— Жуда бўлмаса, сизни кейин келиб олиб кетсам ҳам бўлади. — Шундай деб Бенишон сутни бир кўтаришида ичиб юборди. Бу ҳаракати билан, бўлди, гап пишди, дегандек бўлди.

Шу пайт хонага ҳаяжонланган оқсоқол ҳаллослаб кириб келди ва Майрага бир нигоҳ ташлаб, яна деразанинг олдига чопиб борди.

— Кулги бўлиб туюлган шовқиннинг қаёқдан келаётганини билдим. Ҳов дарахтнинг осилиб қолган пўстлоғини кўр-япсизми... шамолда ўша пўстлоқ букилиб, худди кулаётгандек бўлапти экан...

— Буни мен ҳам билдим, — деди Бенишон. Лекин қандай қилиб бўлмасин ёлғончи, доғули чолнинг кўнглига ранж етказгиси келиб, қўшиб қўйди: — Аслида-ку... Узи ҳамма нарса бу қишлоқда бошқача. Шамол узок-узоклардан куч олиб, бир текис қумлар узра шиддат билан кела бошлайди, ўйлайсизки, бўрон ҳозир борлиқни ағдар-тўнтар қилиб юборади. Қарайсиз — йўқ! Бир-икки пишллайди, нола қилади — шу билан оллоҳи акбар! Еки, ана, Фарруҳни олсак... Сиз бу ерда ёти-иб ўйлайсиз: у касофат ҳозир қаерларда юрган экан, «Борса келмас» қумларида ташналикдан аллақачон озиб-тўзиб, яланғоч суягига қолгандир, бу суяк устида ҳойнаҳой бирор калхат ўй суриб ўтирган бўлса ҳам керак, дейсиз. Қаёқда! Бу пайтда у бемалол уйда нонушта қилиб ўтирган, ҳар хил чўпчакларни сўйлаб бераётган бўлади...

Фарруҳнинг номини эшитиб чол сал хижолатга тушди. Шу холос. Сўнгра, гапи ишончлироқ чиқиши учун, гапни тўғридан-тўғри саволга жавобдан эмас, Бенишонни койиётгандек бўлиб бошлади:

— Сахарданоқ ташқарига юпун чиқиб бекор қилдингиз, бекор... Орқангиздан қақирмоқчидим, улгурмадим... Ешлар ҳеч саломатлигининг қадрига етмайди-да. Шамоллаш — унча-мунча касаллик эмас, ишонинг. Бу бош ҳаммасини кўрган, ахир.

Чолнинг насиҳатида самимиликдан кўра муғомбирлик сезилиб турарди, шунинг учун Бенишон унинг гапини кесиб қўйди:

— Фарруҳ Искандар Зулқарнайн билан занжирбанд мурда ҳақида ҳикоя қилаётган эди...

— У Фарруҳмас, — деди чол майин жилмайиб, — ўлай агар... Аммо-лекин манзарани зўр таърифладингиз-да: калла суяги, унга қўнган калхат... Чиндан ҳам шундайми йўқми — аниқ айтолмайман... шуниси аниқки, у одам Дурди эди. Дурди лабини қимирлатмасдан гапира оладиганлардан... У қушларнинг овозини, бўриларнинг улишини худди ўзидай қилиб беради, бугина эмас, одамларнинг, айниқса марҳумларнинг овозига айнан ўхшатиб гапира олади.

— Нимага энди марҳумларнинг? Бу қанақа аҳмоқона ишқибозчилик? — Бенишон қарияга шубҳали бир қараб қўйиб, кулимсиради.

— Бу аҳмоқликмас... Бу — мушриқлар ҳаётининг бир қисми, холос. Улган одам уларни ташлаб кетганини, энди сира қайтиб келмаслигини мушриқлар ҳеч ақлларига сиғдириша олмайди. Уларга марҳумлар ҳаммаша ўзлари билан қоладигандек туюлади. Шунинг учун, ўлиб кетганлардан биронтасининг гапини эшитилари келиб қолганда, сўзамол Дурди ўша одамнинг овозида ҳикоялар айтади... Бугун Фарруҳ уларнинг тушига кирган бўлса керакки, дарров Дурдини давраларига чорлашган...

— Эҳтимол, — деди Бенишон ишонқирамайгина. — Лекин

хикояни қаранг! От ўғриси, майхўр Фарруҳнинг калласидан чиқадиган гапми шулар? Эмишки, Искандар анов занжирбанд мурдализга бойлик, обрў-этибор ваъда қилиб, ўзини вазириликка олмоқчи бўлади. Лекин у бу дунёнинг ўткинчи неъматларини рад этади. Умр бўйи янтоғу илдизлар еб кун кўришни истайди, ҳеч кимда ҳасад ва адоват уйғотмаслик учун камбағалликни маъқул кўради... Лекин, кечирасиз-у, бу ахир динимизнинг олий нияти-ку: мўминлик, қаноатлилик, ҳеч кимнинг жаҳлини чиқармасликка интилиш... Шундай экан, буларга Фарруҳнинг нима алоқаси бор? Ахир, у мушриқ-ку? Ҳалигиларни Фарруҳ худди эскидан чин мусулмон бўлиб келгандек руҳда сўзлади... гарчи, бошқа томондан қараганда, мушриқларнинг худоси бўлмиш занжирбанд мурдани тақводор, табаррук зоҳид қилиб қўйиш ҳам куфрликдир...

Чол Бенишоннинг ҳамма саволига аллақачон тайёр жавоблари бордек, уларни йиллар давомида пухталаб қўйгандек маънода жилмайди ва энди унинг тахминларини бел боғлаб рад эта бошлади:

— Ҳа, сиз ҳақсиз: уларнинг мулоҳазаларида чалкашлик олам-жаҳон, — деди у. — Бунга сабаб — улар ҳали адашиб юришибди, ҳақиқатни излашяпти... Фарруҳ тўғрисида эса камина бир гал сизга айтганман: у кўпроқ бизнинг динимизга мойил. Шунинг учун Дурди сўзамол унинг тилидан айрим ислом ақидалари тўғрисида сўзлаши мантиқли... Табиийки, занжирбанд мурдани ҳам сал бўлмаса исломнинг авлиёси қилиб кўрсатиш лозим бўлган: ахир, у ҳақда Фарруҳ гапиряптида... Қолаверса, мушриқлар Зулқарнайн билан занжирбанд мурданинг учрашуви тарихнинг ўнлаб турини билишади. Бир хикояда бари аксинча: Зулқарнайн — бизнинг авлиё, занжирбанд мурда эса — бўйсунмас мушриқ бўлиб келади. Зулқарнайн унинг далил-исботларига тан бериб кетади. Яна бошқа хикояда иккаласи ҳам жафокаш қилиб кўрсатилади, бунда, табиийки, уларнинг тили бир бўлади ва бир-бири билан кучоқлашиб, динимиз лашкарларига қарши жангга жўнаб кетишади... Хуллас, сўзамол кимнинг овозига тақлидан гапирётганига қараб Зулқарнайннинг занжирбанд мурда билан учрашуви сарғушталарининг маъноси ўзгараверади... Маъзур тутинг, сизни толиқтириб қўйдим, шекилли... Марҳамат қилиб дамингизни олинг... Ахир, ҳали йўлбарс овига чиқишимиз керак.

Шундай деди-да, чол кескин бурилиб, хонадан чиқиб кетди. Майра секин унинг кетидан юрди. Бенишоннинг кўнглидан эса, қани энди тезроқ бу ерлардан жўнасам, биратўла кетар жафосига оқсоқолни ҳам жазолаб қўйсам, деган ўйлар ўта бошлади. Чунки чол ҳали эчкиэмарга шундай ўхшатиб ётдики, ўша Дурди сўзамолдан ҳам уста эканини кўрсатди.

«Бирдан-бир жазоси — ёлғизликда ташлаб кетиш!» дея қатъий аҳд қилди Бенишон ва дарров шундай манзарани кўз олдига келтирди: қаровсиз, хаста оқсоқол бир қултум сув ичиш учун кўрпачидан тура олмаяпти... унинг сўнги кунлари азоб-уқубатда кечади. Шунда у умрининг маънисиз ўтганини пайқаб қолади — ахир, мушриқларни чин динга ўтказмаган-да...

Хуллас, оқсоқолни яна ёмон кўриб қолишининг сабаблари тўғрисида шафқатсизларча мулоҳаза юритаркан, Бенишон роҳатланар эди. Ваҳоланки, шу оқсоқолга у кечагина садоқатдан қасам ичган...

— Кайфиятимнинг ўзгариб туриш боисини, жаноб тошбақа-шунослар, ҳозир-ку яхши биланам, — дея қистириб қўйди эзма тошбақа. — Шуурим, феъл-хўйим ҳам қандайдир ўзгараётган эди. Кейинги кун эрта биланга бориб белимдан дум ажралиб, тиккайиб қолди ва мен англаб етдимки, аллақачон ярим тошбақага айлланиб бўлибди.

Кун бўйи Бенишон ёстиқдан бош кўтармади. Ухлаб қолар, сўнгра овқатланиб олиш учун қисқа муддатгагина уйғонар эди. Қишлоққа келган дастлабки кунларидаги ғайратидан, кўтаринки ҳолатидан, асар ҳам қолмаган эди.

— Бир одам сифатида каминга хос бўлмаган дилгирлик асли тошбақага хос ҳолат. Мен бунинг сизларнинг илмий тафаккурларингизни қитиқлаш учун айтяман! — дея хитоб қилди тошбақа ва ғусса тўла овозда қўшиб қўйди: — Энди дум тўғрисида...

Эртаси эрта билан Бенишон уйғонар-уйғонмас тагида нимадир қимирлаётганини, безовта қилаётганини ҳис этди. Кўрпа букланиб қолгандир, деб ўйлаб қўлини суқди, лекин қўлига қаттиқ бир нарса илашиб, ўндан сапчиб туриб кетди: унинг орқасида, чот орасида салланглаб учи деворларга, катга

тега-тега, хона бўйлаб... бир дум ўйноқилай бошлади.

Ажабки, Бенишон бақириб юбормади. У фақат дик-дик сакрар, қўлларини силкири эди, шилимшиқ, силлиқ, жирканч дум гўё орқасига елимлаб қўйилгану шундан тезроқ холос бўлишни истарди. Кейин бунақа дикиллаб сакрашда думини тирнаб юбориши, шикаст етказиши мумкинлигини ўйлаб, қўрқиб кетди. Эҳтимол, ростдан ҳам узилиб тушар?

Узилса, қандай дўзах азоби бошига тушишини тасаввур этиб, дахшатдан эти музлаб кетди. Ахир, минг қилганда ҳам, энди дум худди бош, оёқ, қулоқ сингари тананинг бир аъзосига айланган...

Бенишон эшикни ичкаридан занжирлаб қўйди ва думининг учидан оҳиста ушлаб томоша қила бошлади. Кейин ўлчаб курди: озуңлиги бир қаричча келар, қора, усти майин жун билан қопланган эди.

Кеча белида кўзга ташланиб турган оч қизғиш из бугун юпқа пўст тагида қолган эди. Афтидан, унинг думи ўсимта ичиде аста-секин қота бориб, бер кечадаёқ ҳеч бир оғриқсиз тепадан кўчиб тушган — ахир, у ҳам эмин-эркин ликиллагиси келади. Бенишон мана шундай аҳволда турар, думини томоша қилар, аста-секин унга кўникиб борар эди. Энди дум унга ҳалигидай ваҳимали туюлмасди.

Бенишонни бўлакча бир туйғу чулғаб олди, унинг ҳозирги ҳоли дунёга кичкинагина, безовта жон туғиб берган аёлниң ҳолатига жуда ўхшар эди. Беҳад хурсандчилик билан меҳр-шафқатнинг қурамаси...

— Ҳа, жаноби уламолар, кулманлар! — деди тошбақа. — У менинг фарзандим эди. Майли бемаъни бўлсин, лекин у менинг моҳиятимдан, танамдан ўсиб чиққан...

Дастлаб Бенишоннинг миясига думни яхшилаб ювиш хаёли келди, чунки думнинг жунлари бир-бирига ёпишиб юмалоқланиб қолган эди. У эса худди мўйловдек силлиқ, парвариланган, ҳинд атиргулининг суви сепилган думим бўлса, дерди...

Лекин қандай қилиб бошқаларга сездирмай ювса бўларкин? Ювинадиган хонага кириш учун ошхонадан ўтиб борилади, у ерда эса ҳозир оқсоқол ўтирибди... Кўйлагининг тагидан кўриниб қолмаслиги учун усталик билан кийиниши лозим. Лекин қандай?

Ҳозирча ювилмаган, кир думи ҳаммаёғини булғаб юборишидан ҳавотирланган Бенишон ижирғаниб уни белига қайириб, тасма билан боғлаб ташлади («Ҳозир қандай боғланган бўлса — шундай!», деди тошбақа) ва устидан кийинди. Майра билан оқсоқолнинг товушларига қулоғини тутиб, эшик тагида хийла муддат турди, сўнгра ташқарига остона ҳатлади.

Унинг чиққанини сезишмади чоғи, Бенишон ҳар кунги салом-аликни ҳам, «Яхши ётиб турдиларми? Думба ёғига қовурилган қўймоққа қалайлар?» дегандек саволларни эшитмади бу гал. «Энди қандай овқатларни ейишим керак, — дея ташвишланиб хаёлдан ўтказди Бенишон ва обрезаи хонага кириб, тоғора узра энгашди. — Балки гиёҳлардан, ёввойи каптарнинг тухумидан... Худойим-а, турган-битгани оворагарчилик!»

Узи ювиниб олгач, энди думини тартибга келтира бошлади ва, ниҳоят, тоза, силлиқ қилиб қўйди. Сўнгра тароқ солиб обдан текислади: момикли думи худди зотдор мушукнинг думидек бўлди-қолди. У яна тасма билан белига боғлаб, шартта даҳлизга чиқди ва:

— Нонуштадан кейиноқ жўнаб кетаман! — дея эълон қилди мезбонларга.

Оқсоқол билан Майра чопиб унинг олдига келишди: улар ўзларини йўқотиб қўйишган, Бенишонга афсус билан тикилиб туришар эди.

— Ия, ов нима бўлади? — деб сўради чол қўрқа-писа. — Отларга сархил дондан ем беринглар, деб буюриб қўйган эдим...

— Ем? — Бенишон дабдуруст тушуна олмади ва худди гап инсон емиши билан ҳайвон еми аралашмасидан тайёрланган ўзининг нонуштаси устида кетаётгандек, ранги ўчди. — Отларга... Лекин мен эртага албатта шаҳарда бўлишим керак. Улуғлар кутишяпти... Улар эса, маълумки унча-мунча эркаликни... — Шу ерда Бенишон нимагадир чолнинг эчкиэмарга тақлидан қилган ҳаракатларини эслаб қолди ва гапини охирига етказмай, аламини ичига ютди.

Бу ерлардан бетўхтов жўнаб кетишни у обрезаи хонада турганда ўйлаб қўйган, думининг кетидан яна бошқа бирор нарса, балки ундан ҳам каттароқ, айттайлик, эшакнинг қулоғи

ўсиб чиқса-я, деб қўриқиб кетган эди... Шундоғам жонига теккан муғомбирликларга, ясама афсусларга, илтижоларга чек қўйиш учун Бенишон орқасига бурилди-да, хонага кириб лаш-лушларини йиғиштиришга чоғланди.

Сал ўтиб оқсоқол куймоқ олиб кирди... мункайган, аянчли, ўзини ғоят хафа бўлганга солади. Бенишоннинг олдида озгина депсиниб турди, қози пичоқнинг тигини тухум саригининг пуфакча бўлиб қолган жойига босмагунича бир-икки хўрсинди, кейин бирдан шунақа жиддий, шунақа расмий бўлиб қолдики, Бенишон ҳатто сесканиб кетди.

— Ундай ҳолда мен ҳужжатни қайтиб беришим лозим, — деди оқсоқол, — сиз эса уни эгасига етказасиз.

Нақ бурни тагига тиқиштирилган қоғозни кўздан кечираркан, Бенишон норози оҳангда гўлдиради:

— Бу қанақа ҳужжат?

— Қоғознинг орқасига ёзганман... ишингизни яхши уддалаганингизни тасдиқлаб бердим, — деди оқсоқол ва, нима қила олардик — хизматчилик, дегандай қўлларини ёйди.

Бенишон тушунихсиз бир ҳолатга тушганини сезди ва:

— Бу қандай бемаънигарчилик?! — деб бақириб юборди.

Сўнгра ёзувларга кўз югуртириб чиқди-да, бу ҳужжатнинг иш қандай тергов қилинди, бундан оқсоқолнинг кўнгли тўлдими — шу ҳақда хабар сўралган буйруқ эканини, бу буйруқ қишлоққа олдиндан жўнатилганини Бенишон англаб етди. Ёзувларнинг остида муҳр бор эди, лекин яхшилаб ўчириб ташланмаган бошқа муҳрнинг устидан босилгани учун мутлақо тушуниб бўлмасди. Бинобарин, иккала муҳр ҳам ҳужжатни ким юборганини ойдинлаштирмади, ҳолбуки у қалбаки эмас, амирликнинг расмий ҳарфлари билан битилган эди.

Ҳужжатни бир муассаса тузган-у, ундаги ёзилган гаплар иккинчи муассасага — унисидан улугроғига унча ишонарли бўлиб туюлмаган, шекилли. Кейин амалдорлар қоғозни увол қилмаслик учун аввалги ёзувларни шунчаки ўчириб, ўзларининг муҳрларини босмоқчи бўлишган, лекин, чамаси, ҳовлиқишганми, иккала муҳрни ҳам чаплаб юборишган.

Ниҳоят Бенишон бошини кўтарди ва худди кучини чамалаётгандек қиёфада оқсоқолга қаради. Гарчи у олдин ҳам оқсоқолни юртнинг катталарига яқинлардандир-ов, деб тахминлаган бўлса-да, ишингиз бунақа тус олишини кутмаган эди. Ахир, чиндан ҳам ғалати-да: ўздан лавозими паст бўлган одам унинг ишига баҳо берса... кўнглидагидек бўлдим, йўқми? Таваба...

Бенишон дарғазаб қиёфада яна бир марта тикилди, аммо оқсоқол кўзини олиб қочмади, дош берди: юзида ёлғондакам дамдузлик ифодаси бор эди, холос.

Қоғознинг орқа тарафига оқсоқол аллақачон эгри-бугри ҳарфлар билан бор-йўғи иккита сўз — ихчам, лекин анча қадр-қимматли «Бағоят мамнунман» деган сўзларни ёзиб қўйган эдики, буни ўқиб Бенишон заҳарданга қилиб тиржайди.

«Албатта мамнун бўлади-да, — деган ўй ўтди унинг кўнглидан. — Ахир, мен нақ худога шак келтирган одамни жиноятчи деб эълон қилдим. Бундай қилмаганимда, оқсоқол бошқа нарсани — ҳукми ёзган бўларди, ва худо билади, унда шаҳарга умуман қайта олармидим... балки ковушимни «Борса келмас»га қаратиб тўғрилаб қўйишармиди?»

— Раҳмат сизга! — деди Бенишон алоҳида бир хушмуомаллик билан. — Бу ҳужжатни кимга олиб бориб бераман — шуни билсам бўлди.

Оқсоқол очик кўнгли билан жавоб қилди:

— Ўзингиз биласиз деб ўйлаган эдим.

— Муҳрни ўқиб бўлмапти, — деб минғирлади Бенишон ва яна ҳужжатга тикилди.

— Каминага ҳам шунақа туюлди... Узоқ бош қотириб, ниҳоят бундай фикрга келдим: мабодо сиз ишингизни эплай олмаганингизда ҳужжатнинг кучи бўларди. Унда, эҳтимол, мен уни сизнинг қўлингизга бермаслигим, олиб кетиш учун биронтаси келгунча сабр қилишим лозим бўларди. Бироқ модомики сиз ишни яхши тугаллаган экансиз, ҳужжатни қайтариб беришингиз шарт эмас, миннатдорликнинг бир кўриниши сифатида ўзингиз сақлаб қўяверинг...

— Начора, энди хайрлашмасак бўлмас. — Бенишон энгил хўрсиниб қўйди. Ўрнидан тураркан, билдирмасдан белини ушлаб кўрди: думи чиқиб қолмадикан, ишқилиб?

Оқсоқол кўнгли эриб Бенишонга қўлларини чўзди, қучоқлаб пешонасидан ўпди ва таваб қилаётган сингари юзини унинг елкасига босиб бирор дақиқача туриб қолди. Кейин хонадан

чиқиб кетди. Шоша-пиша оқсоқолнинг изидан чиққан Бенишон отининг аллақачон уй олдида бетоқат гижинглаб турганини кўрди...

Шаҳарлик амалдорларга муносиб равишда эгарга ўтирганида тасмаси узилиб кетсаю думи кўриниб қолса... Бенишон шундай бўлишдан чўчиб, отга сакраб минди, эгардан оёғини ошираётди думини тагига қистириб қўйди; хайриятки ҳеч қандай хижолатпазлик рўй бермади...

Майра остонада турар, Бенишонга фитнакорона жилмайиб, мени ҳамиша эслаб юринг, демоқчи бўларди гўё.

— Яхши қолинглар!

Бенишон ота билан қизга қўлини силкиди-да, шу заҳоти жойидан отини елдириб кетди.

Оқсоқол орқасидан озгина чопиб борди-ю, кейин қолиб кетди ва улугвор соқолини вазминлигу виқор билан силаркан, Бенишоннинг изидан узоқ қараб қолди...

IX

— Кейин мен кетдим, — деб ҳикоясини давом эттирди Бенишон. Унинг намланган кўзлари йилтирар эди. — Ўзим йўлдаман-у, бошим осмонда: бундай дўзахи жойдан тирик қайтаётганимга шукр қилардим... Шу дум одамни сал шошириб қўйди-да, қолган ҳаммаси унча ёмон бўлмади. Оқсоқол норозилигини ёзиб берганида кўринг эди, амалим ҳам, озодлигим ҳам қулоқ-чаққасини ушлаб кетарди, дум эса — жуда унақа даҳшатли жазо эмас. Эртами, кечми — у барибир думгаздан ўсиб чиқиши керак эди... — Тошбақа ҳовлиқиб, ҳаяжонланиб сўзларди, унинг ҳикоясини тинглаб ўтиришаркан, тошбақашунослар билишдики, қирнинг ёнидан ўтаётганда Бенишон отини салга тўхтатибди, эгар устидан бўйинини чўзиб тепага — занжирбанд мурда осиглиқ турган томонга қарабди.

Мурда яна аввалгидек, Бенишон бу ёққа келган куни қандай бўлса шундай ҳолда турар эди — ўта уддабуронлик билан яхшилаб занжирга тортиб, қояга парчинлаб ташланган.

Оқсоқол ҳақ чиқди: Бенишон наشاءандини, ўғрини, унга қўшиб эса от ўғриси Фарруҳни қоралаш билан мушриқлар занжирни яна қайтариб жойига қўйиб қетишибди.

Туз буғи булутдек бўлиб қояни қоплаган, буғ мурдага ўтиради ва аста-секин қота бошлайди, ҳеч қанча ўтмасдан туз мурдани ҳам, қоянинг ўпирилиб тушган қисмини ҳам бутунлай бекитиб юборади, қир яна илгариги шаклига қайтади ва шундай ҳолича Бенишоннинг бу қишлоқда ташвишу ҳаяжонларда ўтказган кунларининг сирини пинҳон тутиб, ҳали йиллар, эҳтимол юзлаб йиллар давомида тураверади...

«Яна ким билади, дейсиз, эртага момақалдирак гумбурлаб жала қўйиб берса, мурда тагин очилиб қолса, — деб ўйлаб Бенишон ғамгин тортди. — Унда яна қанчадан-қанча жиноятни оқсоқол мушриқларнинг худоси номига ёпиштиради. Э, жин уриб кетмайдимки, менга деса! Жўнаш керак!»

Отини жилдираётди, қирда бургутни ҳам кўриб қолди: тумшугида ўғирланган бир бўлак жигар. Шунда Бенишон ўйладики, мурдани туз қопласа, тажрибали қузғун унинг жигарига тагин йўл очиб олади-да, чўқийверади, тиним билмайди...

Қирни айланиб ўтгандан сўнг, Бенишон эгарга қулай жойлашиб олди, чунки бу ёғи энди йўл олис, одамнинг силласини қуритиб юборади — кета-кетгунча қум, қум... Қоронғи тушгунча шу манзара бўлади: мутлақо одамсиз саҳродан юрилади.

Лекин от ҳали юз қадам ҳам юрмасдан, қумтепанинг ариқчасида бемалол ётган бир одамга кўзи тушди-да, чўчиб пишқириб юборди. Уша ерга етишгач, ҳалиги одам эринчоқлик билан оёққа турди: Бенишон Фарруҳни дарров таниди. Лекин ҳеч бир ҳайрон бўлмади. Сабаби — кейинги кунлар ўзи кўнглига, Фарруҳ бамайлихотир терговнинг туғашини кутиб, қишлоқнинг теварагида яшириниб юргандир-ов, деган шубҳа оралаган эди...

Ушайиб туришидан ва кибрли қиёфасидан Фарруҳ худди қишлоқда мўлжалдагидан кўпроқ қолиб кетгани учун Бенишондан ўпкалаётганга ўхшар эди. Сиполик билан унга бош силкиди-да, от ёнида жим йўлга тушди.

Бенишон аввал Фарруҳнинг сўз бошлашини кутди, у бўлса норози қиёфада қараб-қараб қўяркан, уввало оғиз очмас эди.

Анчагина юрганларидан сўнг бу ўйин Бенишоннинг жонига тегди ва у Фарруҳни нари ҳайдаб юборишга қарор қилди.

— Сизга йўл бўлсин? — деб сўради қовоғини уюб.

— Бу нима деганингиз? Ахир, мени ҳам шаҳарга олиб кетаман, деб оқсоқолга ваъда бердингиз-ку? — Дарров мўмин-қобил бўлиб олган Фарруҳ астойдил ҳайратга тушди.

Унинг суллоҳлиги Бенишонни шу қадар ғазабга миндирдики, нима деярини ҳам билмай қолди, фақат, тўнгилаб лаънат ўқиди, холос. Лекин бирдан бошқа нарсани пайқаб қолди: Фарруҳни ҳам худди оқсоқолга ўхшатиб шафқатсизлик билан адабини бериб қўйишга зўр баҳона-ку бу. Уни хизматкор қилиб олади, кейин Майрага уйланади, ана ўшанда бу фирибгар қийнала-қийнала эр-хотиннинг хизматини бажариб юрсин. Салгина хатосини сезган заҳоти Бенишон Майранинг кўзи олдида унинг юзига тарсаки тортиб юборади. Қишлоқда-ку жазодан қутулиб кетган эди, буниси ундан баттар жазо бўлади лекин. Ахир, ўзи ўлиб-тирилиб уйланишга интилиб юрган қизнинг кўз ўнгида тарсаки ейиш...

Бенишон ҳаёлида бу шум ўйларни пишитиб бораркан, Фарруҳ ҳамма нарса худди келишиб олингандек кечаётганига ишонч ҳосил қилиб, димоғи чоғ бўлди. Бенишоннинг жавоби ҳам аслида Фарруҳни камситишга қаратилганига қарамай, унинг бу ишончини тасдиқлади:

— Ҳа, оқсоқолга ваъда берган эдим... гарчи сизни яхшилаб таниб олган бўлсам ҳам... У ёқда, қирда... Азбаройи оқсоқолга ҳурматим юзасидан... — Бенишон гапини охирига етказмай, сўраб қолди: — Кўч-кўронингиз қани?

— Барини ҳамқишлоқларим олиб қўйишди. Кўрмайсизми, мурдадаги занжир уларга кам кўринган. Кейин нимаки нарсам бўлса ҳаммасини бўлашиб олишган... пулга чаксақ, бутун бошли от уюрини сотиб олишга етарди ўзиям... ҳолбуки, Дурди уларнинг бор-йўқ битта ўлай деб қолган қирчанғисини ўғирлаган, холос... ўшанинг ҳам гуноҳини менинг бўйнимга ағдаришди...

— Дурди? Ким у? — Бенишон гап ким ҳақда бораётганини билмаганга олди ўзини.

Фарруҳ нимагадир тўғрима-тўғри жавобдан қочиб, аввалги гапини давом эттирди:

— Лекин мен ортиқча бир чакани ҳам олишни истамайдиган, виждонли бу одамларнинг мурдани тагин қандай занжирлаб ташлаётганини кўрдим. Улар «Кўрдингми, бизга сенинг ҳеч нарсанг керак эмас, Фарруҳ ибн Шаҳобий!» деб роса бақаришди. Занжирбанд худомиз ҳаққи-ҳурмати қасам ичман: улар шундай деб бақаришди! — дея захарханда қилиб тиржайди Фарруҳ.

— Шу тариқа у каминанинг хизматкори бўлиб қолди, жаноби уламолар, — деди тошбақа андуҳ билан. — Ва мен уни учратган ўша кунимга неча бор лаънатлар ўқиганимни сизлар биласизлар. Менинг карвонсаройимга қўнганингизда унинг қандайлигини ўзингиз ҳам кўргандирсиз, Торозий ҳазратлари... Майли, чалғимай турай, қолаверса, арзи холим ниҳоясига келай деб қолди...

... Оқшом пайти Бенишон эсон-омон уйга етиб келди. Келса, отаси анча бетоб. Қачондан бери томоқ оғригидан нолиб юрарди, лекин нимагадир табиғи ҳам, азайимхонга ҳам ҳеч бормас эди, Бенишон улар тўғрисида оғиз очганида эса, негадир қовоғини уюб, ўлимини бўйнига олиб қўйгандек хўрсинарди. Даволанишни фойдасиз машғулот деб, ўзининг касалини эса шу қадар маддалаб кетган деб ўйласа керакки, қолган умрини тақдир ҳужмига қўйиб берган эди.

Дард отасини илгаридан қийнаб келарди — ахир, ҳаммомда бўйинини Бенишон болалигидаёқ кўрган. Эҳтимол ўша пайтлари табибларга маслаҳат солгандир, улар эса ночор қўлларини ейишгандир?

Хаста отаси кўрпада ётганча Фарруҳнинг кўзига узоқ қараб турди, кейин нигоҳини ўғлига қаратди: бу нусханг менга ёқмади, кўзингга қара, тагин бор мол-мулкимизни эгаллаб олиб бошингга қора кунларни солмасин, оч-яланғоч кўчага ҳайдаб юбормасин, демоқчи бўлаётгандек туюлди Бенишонга...

Афсуски, овози йўқолган экан, кўнглидаги барча шубҳаю хавотирларни ўғлига аниқ-равшан қилиб ўқдирилмади. Фақат, энди бундан бу ёғига Бенишон карвонсарой ишлари билан

шуғулланиши лозимлигини имо-ишоралар ёрдамида билдирди ва васиятномасини кўрсатди.

Бенишоннинг кўнгли бузилди, нима қиларини, нимадан бошлашни билмай, отасининг ҳузуридан чиқиб кетди. Бирок, маълум бўлишча, рўзгор тутиш, ҳисоб-китоб юритиш ва бошқа барча ишларни Фарруҳ жуда яхши билар экан. Худди худо қаргаган қишлоқлик мушриқ анчадан бери шаҳарнинг тузини ялаб юргандай ва савдо-сотикнинг барча найранглари нозик нуқталарига биладигандай эди. Боз устига, итоаткор, оёқ-кўли чаққон экан. Лекин Бенишон бир нарсани ҳеч тушунмасди: ҳовлиқма, серҳаракат Фарруҳ қачон қарасангиз қўлда супурги ёки пақир кўтариб, ҳар гал унинг ёнидан ўтаётганида, гўё беҳосдан албатта белига тегиб ўтарди — нега шундай? Туртиб қўйиб, тагин, кўполлиги учун ўзини лаънатлаб, узр ҳам сўрайди...

— У муттахам шу йўл билан белимнию думимни ушлаб-ушлаб кўргани энди менга аён, — дея тушунтирди тошбақа сунъий илжайи. — Нега деганда, менинг аҳволимни оқсоқол унга айтиб берган. Ахир, қандай ҳолатда ётишимни қилиб кўрсатганлари, Майри билан қўшилишиб кулганлари бежиз эмас. О, имом қандай зийрак экан. Белим ҳам тошкоса билан қопланишни у ўшандаёқ биларди... Мен бўлсам аҳмоқ эканман: дум чиқди — бўлди, энди танам ўзгармайди, деб ишониб юрибман. Отам қолдирган мероснинг ташвишлари тугаши билан ўзимни даволатишга тушаман, азайимхон жонимни оғритмасдан думимни олиб ташлайди, деб ўйлаган эдим... Бухоролик азайимхонларнинг зўрлиги тўғрисида кўп ривоятлар эшитганман, улар нафақат думни, балки туппа-тузук шаҳарлик одамлардан от қўлоқларини ҳам баданда из қолдирмай олиб ташларкан... Сиз эса, Торозийхон ҳазратлари, ҳеч бир хушомадсиз айтаман: бу ишни энг уста сеҳргардан ҳам зўр адо этасиз!

Бенишоннинг отаси яна бир кун яшади. Саҳарда Бенишон ёмон туш қўриб, инграб уйғониб кетди. Дир-дир қалтирар эди, анчагача тинчланолмай ётди. Сўнг кўнгли бир ёмонлик сезиб, отаси ётган хонага чопди: мурда аллақачон музлаб бўлган, худди томоғидан маҳкам чангаллаб ўзини-ўзи бўйиб ўлдиргандек бир алпозда ётар эди.

Бенишон бақариб юборди-да, Фарруҳни қақариш учун чопиб ташқарига чиқди, лекин ичдан келган бир овоз уни тўхтатди. Марҳумнинг ёнига қайтиб кирди ва анчагача отасининг қўлларини томоғидан ажратди олмади.

— Вужудим дир-дир титраб, отам умр бўйи ечмаган ёқанинг тугмаларини ечдим, — дея ҳикоясини давом эттирди тошбақа. — Қарасам, жаноби уламолар, бўйини қоп-қора, ғадир-будир, хуллас, тошбақаники... Бу бизнинг авлодда бор касал, қарғишдай бир гап. Баққолзода авлодидан ҳаммамиз тошбақа белгиси билан яшаганмиз... Отамда белги фақат бўйнида эди, танаси эса бирон иллатсиз, бутунлай одамникидай экан. Мендан бошқа ҳеч ким унинг сирини билмай қолаверди, чунки ҳаммага, у ёқани ечмасдан кўмишни васият қилган, деб эълон қилдим... табиатан иримчи эди, кўрмайсизларми, васияти ҳам антиқа, дегандай...

Кўмиш маросимига қутилмаганда Денгизхон ҳам келиб қолди. Ҳамма ҳайрон. Ахир, амир қачондан бери боғидан ташқарига чиқмай қўйган эди-да.

Бенишон бундан гоят ийиб кетди ва эътиқоду садоқат билан амирга хизмат қилиб юрганини кўрсатиб қўйиш учун оқсоқол бериб юборган ҳужжатни Денгизхонга узатди.

Денгизхон ҳужжатни ўқиркан, ҳайрон бўлиб қошни чимирди, шунданок Бенишон сездими, қовун туширган — одамини топиб берибди ўзиям... Қишлоққа ҳужжат юборган бу махфий муассасани биладигандек Денгизхон лўндагина қилиб: — Қойил! — деб қўйди. Сўнг қоғозни хос соқчисига тутқазди.

Содда Бенишон бўлса, қишлоқи амалдорга шаҳарлик улўғ амалдорларнинг ишини кузатиб туришни топширадиган ўша муассасани амир бетўхтов назорат қилса керак, деб кутди. Лекин қаёқда: подшоҳ лом-мим демади.

Бенишон отасини кўмди ва ҳали ҳовиридан тушмай туриб, қизиқ устида шум ниятини амалга оширмоқчи бўлди.

— Қишлоққа отлан, Майрани олиб келсан! — деб бюурди у Фарруҳга. — Узи билан келишиб қўйганмиз... Сен муттахам, қайтиб боролмайман, деб ўтирма, дурустми? Шу кунларнинг ичиде уч марта пинхона бориб келдинг... Биламан-ку мен...

Бенишон билан Майранинг келишиб олишганини олдиндан

билгандай, Фарруҳ ҳайрон бўлмади, дили ҳам оғримасди.
— Бўпти, ҳаммасини айтганингиздай қиламан, — деб бош силкиди.

Фарруҳ жўнаб кетган куни Бенишон қаттиқ тоби қочаётганини сезди. Аслида, аҳволи анчадан бери ёмон эди, лекин у тишини тишига қўйган, сир бермай келган. Энди бўлса бутунлай мадордан кетиб, ётиб қолди. Ҳар хил ташвишу чопачоқ билан бўлиб пайқамабди ҳам: белининг терисидан жон қочиби, аста-секин қота бошлабди, қўл-оёқлари анча шишибди.

Бенишон дахшатли нимадир бўлаётганини тушуниди ва эшикни ичкаридан қўлфалак хонадан ташқарига чиқмай қўйди. Дарвозадан кириб келган ҳар бир савдогарни салом-алик билан кутиб олиш карвонсарой эгаларининг одатига айланган, аммо Бенишон ҳатто шуну ҳам қилмай қолди.

— Танам аста-секин шаклини ўзгартириб, буриша бошлади, — деди тошбақа хўрсиниб. — Энди мен юролмасдим, тўрт оёқлаб эмаллардим... Раҳмингиз келсин, Торозий ҳазратлари, буткул танасухим тўғрисидаги ҳикояни тафсилотлари билан айтмай қўяқолай, шундоғам сизга ҳаммаси аён-ку... Фақат, бир нарсани айтиб қўяй: мен тошбақа бўлиб қолганимда, ўзимни эмас, кўпроқ Майрани ўйлаб қўриқиб кетдим. Ҳовлида Фарруҳнинг овозини эшитиб, Майрани олиб келди, деб ўйладиму тахликада ўзимни деворга урдим. Тошқосам билан туйнук очиб, ташқарига ўрмалаб чиқдим ва... худога минг қатла шукрки, тез орада сизнинг қўлингизга тушдим, Торозийхон!.. Майдагаплигим учун маъзур тутасиз, лекин сиздан анчадан бери сўрамоқчийдим: сиз кўрганингизда, Фарруҳнинг ёнида аёл киши ҳам бормиди?

— Мен ҳеч қандай аёлни кўрмадим, — деди Торозий, бунинг асосий қиссага нима алоқаси бор, дегандек оҳангда.

Тошбақа севиниб кетди:

— Худога шукр! Демак Фарруҳ Майрани ўзиники қилиб ололмаган... Менинг йўқолганимни билгандан кейин у разил ўзини қандай тутди?

Торозий яна истамайгина жавоб қилди:

— Сипо эди... бир оз хафамиди...

— Нима деб ўйлайсиз — Денгизхон мени олиб кетишни нега энди айнан сизга топширди? Ишончим комилки, менда танасух рўй бераётганини Фарруҳ билган ва олдиндан амир билан келишиб қўйган. Сизни саройга олиб борган йўлбошловчи борку — ушанинг ёрдамида... Бизнинг ўлкаларда пасткаш хизматкор бировнинг молини бўлишиб олиш учун энг олий амалдорлар орасидан ҳам ўзига иттифоқдош топиши мумкин, ҳайрон бўлманг...

Ҳикояси қандай таассурот қолдирганини билгиси келиб, тошбақа олимларга қаради, бироқ яна нимадир муҳим нарсани эслагандай, ғалати бир иш қилди — Торозийнинг қўлидан ушлади, Торозий беихтиёр энкайиб қулоғини тошбақага тутди.

— Айтгандай, яна бир гап: бизнинг оиламизда оғиздан-оғизга ўтиб келадики, авлодимиз тошбақадан бошланган, деб. Тошбақа тилида ўйин-кулги қилардик, тошбақа қосанини ноғорага ўхшатиб чалиб гулхан атрофида ўйин тушардик, кўзларимизни боғлаб эмаллаб юрардик, пешоналаримизни урардик... Илгарилари буну мен шунчаки ирим, қизиқарли ўйин, деб ўйлардим... Кейин билсам, бизни катта момомизга — Тошбақага қайтариш табиатнинг ёдидан чиқиб қолмаслиги учун ҳам ҳаммамизда биттадан белги бор экан... Айни мен ҳисоб бўйича охиргиси бўлиб чиқдим ва, кўриб турибсизлар, барча инсоний хислатларимни сарфлаб битирдим...

УЧИНЧИ ҚИСМ*

Бизнинг тошбақашуносларимиз қаршисида қадди букчайган, заиф жуссали бир киши турарди. Обидтой роса тўйдирган, шекилли, чопонининг тагидан қорни қаппайиб кўринади. Торозий билан Армон хонага кириб келишганида у кал бошини

кўйлакка тиқиб шоша-пиша кийинаётган эди. Унинг юзини кўриш учун олимлар сабрсизлик билан кутишларига тўғри келди: юзи жиддий бўлгани билан кутилмаганда ёқимли эди, мош-гуруч мўйлови ҳам ўзига ярашган.

«Аллақачон эллик ёшларга яқинлашиб қолган», деган ўй ўтди Торозийнинг кўнглидан. Икки марта даволадди, унинг йигирма етти ёшига ҳар гал ўн йилдан қўшилаб боргани ҳар бир жонзотнинг ёш алмашиши бўйича Табиат ўрнатган абадий ҳам қатъий тартибга аралашининг оқибати эди, яъни олувнинг беруви ҳам бор — буни Торозий билса-да, кўрганларига дабудурустан кўзи ўрганолмай, Бенишонга узоқ тикилиб қолди...

Бенишон эса шодликдан нима деярини билмасди, хонага кириб келганларга кўзларини катта-катта очиб, ҳайрат билан боқди; гўё уларнинг қорачиқларида ўзининг катталашган аксини кўрар, кўриб сира тўймак эди.

Торозий ҳаяжонини босиб, аллақачон тошбақа қиёфасини йўқотган Бенишонга қараб юрди ва бирон ёққа шошилаётгандек ҳовлиқиб, деди:

— Оёқларингизни кўрсатинг!

Бенишон уялиқираб иштонини кўтарди ва қуёшда қорайган оёқларини кўрсатди. Торозий олдин чап оёғини, кейин ўнг оёғининг болдирини ушлаб кўрди.

— Жойида! — деди мамнун бўлиб. — Утиринг-чи, қўлларингизни қовуштиринг. Бел оғримаептими?

Бенишон олимнинг буюрганларини мақтов эшитишга ўч муллаваччадай виждонан адо этарди. Лекин тошбақашунонинг хатти-ҳаракатларини кузатган сари ғамгин тортиб борарди, ҳатто жаҳли ҳам чиқди, шекилли.

— Тез-тез! — дея шоширарди худди Бенишонни хўрлашга аҳд қилгандек. — Бошингизни кўтаринг! Туширинг!

Сўнгра уни дераза олдига бошлаб келди-да, қовоғини уюб, юзига диққат билан қарай бошлади. Бенишон ҳадиксираб кўзларини пирпиратди.

Торозий унинг биқинига туртди, ёноқларидан ушлади, терисини тортиди, шундай тортидики, йиртилармикан-йўқмикан деб текшириб кўраётганга ўхшарди. Бармоқ излари Бенишоннинг юзида қизариб чиқди, доғлар оқаргач эса юз яна заҳил, қонсиз ниқобга ўхшаб қолди.

Лабларидаги табассум ҳам кўринар-кўринмас дарров сўнди, ҳатто Бенишон уялган чоғи юзида нимагадир бутунлай тескари туйғу балқиди — сурбетларча илжайди. Барча туйғулари аралашиб, алмашиб кетгану Бенишон энди ҳамма нарсани бузқ тарзда идрок этаётгандек эди; ҳозир у билан ким суҳбатлашмасин, Бенишоннинг юз ифодаси ҳаммани чалғитиб юборарди.

«Ҳайрон бўладиган жойи йўқ, — деди Торозий ўзига ўзи, — ахир у бир ўлиб тирилди...»

— Бўпти, — дея алам билан қўл силкиди олим. — Ечининг!

— Қандай қилиб? — деб юборди Бенишон беихтиёр. — Мен бўлсам, ниҳоят кийинганимдан хурсанд бўлиб турибман... — У қани энди тезроқ ўзимни кўрсам, қўлларимни, оёқларимни, бошимни ушлаб кўрсам, деб интиқ эди. Лекин энг муҳими — тезроқ Обидтой билан Хотунга кўрингиси келарди. Улар уйнинг орқасида кутиб туришибди — буни Бенишон айтмай қўяқолди. Ҳолбуки Торозийга бу бошданок маълум эди.

Торозий имлади, лекин Бенишоннинг имиллаётганини кўриб унинг тугмаларини ўзи ечди. Бенишон шоша-пиша ечиниб, катга чўзилди.

Қорнига ағдарилиб яланғоч белини кўрсатганида, Торозий Армонни яқинроққа чорлади ва энди иккалалари собиқ тошбақанинг танаси узра энкайишди.

Бенишоннинг думи ҳам даф бўлди (дум тажриба ўтказилаётган маҳал узилиб тушган), Обидтой уни латтага ўраб, ҳаяжон ичида эрта билан ахлатга чиқариб ташлаган эди, лекин илгари у ўсган жойда ҳали тўла тери қоплаб улгурмаган, ёнғоқ катталигидаги қип-қизил бир ўсимта кўриниб турарди — Бенишоннинг ўзи буну думғазга деб атади.

Торозий бармоғи билан ўсимтани босди, лекин Бенишон додлаб юбормади, ҳатто афтини буриштирмади: чамаси у оғримайдиган хилидан эди. Дум узилиб тушган жойнинг қизиллиги ҳам фурсат ўтиши билан йўқолиб кетиши керак, ўшанда думғазани яна юпқа мўй қоплайди — бунинг Бенишонга ҳеч қандай ноқулайлиги бўлмайди.

Дунёда аксари одамлар думғазга билан туғилишади, аммо

* Романнинг учинчи қисми бир оз қисқартирилган.

вақт ўтиб улар дум сифатида ўсиб чиқиши шарт эмас. Думғаза шунчаки, одам қатор эврилишларнинг бошида ҳайвон бўлганидан, думғаза эса белги, лекин кераксиз, мажбурий бўлмаган белги бўлиб қолганидан бир нишона, холос.

Агар думғаза ҳам, масалан, бурунга ўхшаб доим кўриниб турганида эди, унга аллақачон ўрганиб кетган бўларди, уни ҳам астойдил тозалаб, ювиб юрарди, қишда ўраб-негиб совуқдан асрарди, айрича жозибали думғаза билан туғилганлар эса, яна ҳам чиройли думғазаси бор аёлларнинг илтифот кўрсатишларига умидвор бўлиб, бундан ғурурланишлари турган гап эди.

Лекин барибир Бенишон думғазаси ташвишлантирарли эди, бинобарин, Торозийнинг жаҳли чиқиши бежиз эмас.

— Кийининг! — деди Бенишонга ва уни хавотирликда ташлаб, ташқарига чиқиб кетди.

Бирдан Бенишоннинг ёдига сўнги тажриба олдидан Торозий айтган гаплар тушиб, вужудини даҳшат чулғади: ҳар нарса бўлиши мумкин, ҳатто ёмонига ҳам шай туриш керак, деб огоҳлантирган эди тошбақашунос. Шу билан бирга, қайта эврилишнинг муваффақиятли чиқиши учун нимаики лозим бўлса, барчасини қиламиз, деб ишонтирди. лекин Бенишон илгариги қиёфасига қайтган тақдирда ҳам, кўп нарса қоронғи, тушунарсиз қолишини айтди. Энди асосий масала — Бенишон умрбод одам бўлиб қоладими ёки яна тошқоса остига кириб кетадими — шу ҳам қоронғи эди.

Энди тошбақашунослар дастлабки кунлардагига ўхшаб тортишмасди, даволашнинг ҳар бир муддати у шўрликнинг ўн йил умрини олиб кетишини, бинобарин, омадли чиқадими, омадсизми — бир йилдаги уч даволаш муддати Бенишоннинг бирданига ўттиз ёшга қаритиб юборишини унинг ўзи билсинми, йўқми — энди уларни қизиқтирмасди. Торозий бунга тилсиз, лекин ҳаммасига тушунадиган тошбақага айтишга мойил эди, айтганда, тошбақа бирон йўл билан муносабатини билди-рармиди — ё кўнарди, ё бор-йўғи йигирма етти ёшли (бу эса тошбақа учун осуда болалик даври, холос) тошбақа бўлиб қолаверишини маъқул кўрарди. Бироқ Армон эҳтирос билан ўз фикрини маъқуллаган: модомки улар олижаноб юмушни адо этаётган эканлар, бунга тошбақанинг билиши ҳеч ҳам шарт эмас, у бор-йўғи тажриба ўтказилаётган махлуқ, холос. «Биз синаб кўряпмизу йўл ахтаряпмиз, мабодо, битта тошбақанинг ҳаётини қурбон қилишимизга тўғри келса ҳам, ишончим комилки, бу ишимиз танасухни бошидан кечирган юзлаб одамларга келажакда фойда келтиради!», деган эди Армон...

... Бенишон хонада у ёқдан-бу ёққа юриб турарди. Одимлари энди енгил кўчаётганини, илги анча кучга тўлганини сезиб, қувончдан тўлқинланиб кетди. Дунёдаги ҳамма бошлардек табиий, эсли-ҳушли бўлиб қолган бошини чангаллаб пайпасла-навверди, сочларини бармоғига ўраб, пешонасига шаппатилаб, қаттиқ-қаттиқ кулаверди...

Кейин бошига нималар тушишининг қизиғи йўқ, ҳозир у қайтадан одамга айланган, ташқарига чиқиши, икки оёқли ҳамжинслари орасида бежавотир сайр қилиши мумкин, энди ҳеч ким унга қўл чўзаётганда қаршиларида ижирғаниб телиб юборса, устига тўр ташласа, ҳайдаса ва ҳар қанча таҳқирласа, унга бор-йўғи тажриба қилинаётган ҳайвон деб қараса бўлаверадиган собиқ тошбақа турганини хаёлларига ҳам келтирмайди.

Энди Бенишон ўзини ҳимоя қила олади, Хотунни севавериши мумкин ва жамият инсонпарварлик йўлида нимаики ўйлаб чиқарган бўлса, бунинг барча қонунларию эркинлигидан баҳраманд бўла олади! У радди маърака ё пес-мохов эмас, ахир...

Бенишон дикирлаб сакрай бошлади. Албатта, олдинга ҳали тўла қувватга кирмаган оёқларининг чиқиб қолишидан чўчқираб, орада тўхтаб-тўхтаб, юрак уришига, қорнининг қўлдирашларига қўлоқ тутиб кўяр эди.

— Одам бўлиш барибир яхши-да! — дея хитоб қилди у. — Тошбақанинг кўрган кунидан ўлса ўлиги ортик: коса дегани тобутдан баттар, аввало шундан қутулмасиз, чувалчанларнинг, чириган баргларнинг ҳиди азоб бермайди, энг муҳими — вақт бундайин зерикарли бир тарзда чўзилиб, имиллаб ўтмайди... Ҳарҳолда умр бўйи тумшүкни қумга ишқаб, тошларни искалаб юргандан кура бурунни ердан бўй баравар баланд кўтариб, заминда тик турган яхши... Мана, йиртқич терисининг ичиде ҳам бўлиб чиқдим, энди инсон бўлишликнинг бахт экани тўғрисида ҳар қандай одобсиз билан, дунёни ғам-аламларга

тўла деб биладиган ва инсоннинг хайру саховатига ишонмайди-ган ҳар қандай ўта тушқун одам билан баҳслашишга тайёрман!

Кўшни хонада эса мутлақо бошқача кайфият ҳукмрон эди. Гангиб қолган, руҳи тушган Торозий Армонга жим қараб турар, шу қарши билан гўё уни нимададир айблар эди. Армонни Торозийнинг сукутидан ҳам кўра кўпроқ нигоҳи қийнар эди.

— Думғазаси буздими кайфиятингизни? — дея сўради охири у нигоҳга дош беролмай.

— Ҳа... — Торозий гапирмади, хўрсинди гўё. — Ҳамма ишимиз чиппакка чиққанга ўхшайди... Бутун бир умрга тенг хато...

— Лекин ҳали яна умид бор-ку! — деди Армон қизишиб. Сўнг ўзининг телбаларча ишончиданми, тиришқоқлигиданми уялиб, бошини эгди. — Ҳали бир ой муддат...

— Ҳа, бир ой... — Торозий сўнги муддатни эслаб, сал юмшагандай бўлди. — Бу бир ойни биз билимга сарфлаймиз... хатоларни яна бир марта текшириб чиқамиз...

— Лекин хатомиз нимада? Агар уни тубанлиги, сотқинлиги, ахлоқий иллатлари ҳайвонга айлантирган бўлса — бир масала; лекин бунақа айниши авлодиде борлиги — бошқа гап...

— Ҳозирча бир нарса дейишим... Аммо ўйлашимча, руҳан айниш жисман айнишни тезлаштирган... Айланиб келмай-мизми? — дея Торозий оғир ўйларни қуваётгандек бошини силкиди.

Иши ўнмаган тошбақашунослар Бенишоннинг эшиги олди-дан ўтиб боришаётганда, у бошини чиқариб, йўлакнинг ним қоронғилигида кўзларини шабкўрларга ўхшаб пирпиратиб, нимадир сўрамоқчи бўлди, лекин фикридан қайтиб, эшикка қабза ўрната бошлади. Қўлида болға бор эди, тишда эса — миҳ. Манзарага қараб тураркан, Армон сесканиб кетди — бу хонадан одам чиқиб келиши унга ғалати ва ғайритабиий туюлган эди.

— Кўзингизга нима қилган? — деб сўради Торозий.

— Унг кўзимда оқ бор, жимитдайгина. Туғма, — деди Бенишон ва бирдан кўнглини ғусса чулғади: улар билан хайрлашини истамасди — кўрқинчи эди бу унга. Беморнинг ёнида, ахволи ёмонлашган тақдирда ёрдам бериши мумкин бўлган табиб бўлмаса, у беморни узун тун ваҳимага солгани сингари бўлажак ҳаёти уни ҳам бирмунча ваҳимага солаётган эди.

Ташқарига чиққанларида Торозий:

— Ундан доим кўз-қулоқ бўлиб туришни Обидтойга тайинладингизми? — деб сўради Армондан.

— Ҳа, Обидтой ҳаммасини билади...

Уйнинг олдида Торозий офтобшувондан ҳузурланиб жойида тўхтади, аммо қаёқдандир пайдо бўлган Хотун унга қараб чопиб келарди. Тошбақашуноснинг қўлидан ушлаб, ўпмоқчи бўлди. Торозий уни ўзидан йироқлатган эди, аёл бирдан хўнграб юборди: бу йиғиси Бенишонни одам қилиб беришганига севинчданми, хиждолатданми — билиб бўлмасди.

— Раҳмат! — деди у шивирлаб. Нимагадир боғ томонга қараб кўярди. — Сиз менга қаллигимни қайтариб бердингиз!

Торозий хайрон, қошларини чимириб унга қараб турар эди. Хотун гапини уч марта такрорлагандан кейин, ниҳоят тушунди.

— Нима? Сизлар аллақачон келишиб олдиларингми?

Шўрлик соддадил аёл муғомбирлик қила олмасдан ер чизиб қолди ва тутила-тутила шунақа чалқаш-чулқаш гапира бошла-дики, Торозий толиқиб кетди.

— У менга ваъда берганида қала бундай... Мен бўлсам унинг қоп-қора башарасига қараб, агар мени алдаётган бўлсанг, умринг бўйи одам бўлмагин, деб ўйлаган эдим. Укам уни кўрибди, айтди... Ох, ҳозир қандай у? — Хотун кучли бир ҳаяжонда қўлларини ишқаларкан, типирчилай бошлади, сўнг бирдан ранги оқариб кетди, гапини охиригача етказмай озгини очиб туриб қолди: кўҳна уйнинг дарвозасидан Бенишоннинг ўзи чиқиб келар эди.

У Хотунга бир қарагандаёқ ажойиб, қувноқ, силлиқ таранган бўлиб кўринди; эғнида тўн бўлиб тўн эмас, фрак бўлиб фрак эмас бир кийим, ўзига ташқаридан қараб ҳузурланаётгандай ҳолатда қадам ташларди. Бенишон боғга қаради. Бундай қувончли кунда кўешдан таралаётган илиқ ҳароратга юзини тугиб, бошини кўтарди ва шунда... Хотунни кўриб қолди.

Хотун ҳамон кўзларига ишонмай турарди. Кейин уялиб кетди ва бирон масалада хатога йўл қўйгандай, чеҳраси тундлаша бошлади. Дарҳақиқат, у қайлиғининг бунақа ёқимли бўлиб чиқишини кутмаган, тўғрироғи, куёв ҳам, келин ҳам бир-

бирларидан ажралиб турмасликлари учун унинг содда, ўзига мос дағалроқ эркак бўлишини истаган эди.

— Йўқ, — деб тўнғиллади Хотун беихтиёр, — бу у эмас... Бенишон аёлнинг олдига келди ва, мана, мени кўриб қўй, дегандай жим қараб тураверди, сўнг юзидаги севинч ифодаси ўзини аста-секин ҳайрат эгаллади.

— Нима гап? — деб сўради у алам билан. — Бошқача одамни кутганмидингиз? Мендан ҳам ажойиброғини?

— Йўқ, йўқ, нега энди? — Ҳозир эҳтиёт чорасини кўрмас. Бенишон одамларнинг кўзида ножоиз бирор иш қилиб кўядигандек, Хотун орқага тисарилди ва қаллигининг қўлига қараб қолди — у шу қўлгагина ўрганиб, ижирганмайдиган бўлиб кетган эди, энди эса унга қараб тураркан, Бенишон ўздан узоклаб кетгандек туюлди, илгари бу қўлларни қандай ушлаган, қандай силаган — ҳозир ўзига ҳам ғалати ва тушунарсиз эди. Бенишоннинг юзига, қадди-қоматига, оёқларига, думсиз белига Хотун ҳеч кўника олмади...

Бенишон уялиб кетди. Хотуннинг ғалати хатти-ҳаракатларидан эмас, Торозийнинг нигоҳидан. Шунинг учун гангиб қолган қаллигини бу ердан олиб кетмоқчи бўлди.

— Хотун билан бирга шаҳарни айланиб келамиз, — деди у ва Торозий эътироз билдирмагач, пастга олиб тушадиган сўкмоққа қараб юриб кетди.

Хотун эса иккиланиб турар, саросимали нигоҳи боғдан кимнидир излар эди. Бу манзарани пойлаб-кузатиб турган Обидтой тўсиқнинг нарийғидан чиқиб келиши билан Хотун ботини-ботинмай Бенишоннинг изидан тушди.

Иккаласи улкан тошнинг орқасига ўтиб кўздан яширингач, Обидтой тошбақашуносларнинг ёнидан, мендан қочиб қутулиб бўпти, дегандай уларга фитнакорона им қоқиб, оёқ учида юриб ўтиб кетди.

Торозий билан Армон бир-бирларига қараб олишди: улар жилмаймасдан туришолмади, бу қўрғур пойлоқчининг (энди маълум бўлишича, у айғоқчи ҳам экан-ку) ҳаракатлари шунақа кулгили чиқдики... Изидан қараб қўйиб, бизнинг тошбақашуносларимиз орқага — ҳувиллаб қолган уй томонга юз буришди. Анчадан буён биринчи марта уларнинг бу ерда ёлғиз қолиши эди, ишларни, ташвишларни, Бенишонни левакал озгина унутиб энди хотиржам боғни кезсалар, уйнинг теварагида сайр қилсалар ҳам бўлади...

Уй томонга бир неча қадам қўяр-қўймасларидан қулоқларига Обидтойнинг қичқирқларю сўкинишлари эшитилди. Угирилиб, дабдурустдан тушунимашди: қиличини яланғочлаб у кимни таъқиб қиялпти? Торозийнинг хаёлидан ҳатто «Бенишон қочмоқчи бўлган бўлса, ўшани таъқиб қиялптимикан?» деган ўй ҳам ўтди, лекин эътибор бериб қараса, тақир бош, оёғи яланг, қўлида бир тугун кўтарган кичкина ориқ одам узун кўйлақларига ўралиб тепаликка ўрмалаб чиқиб келяпти. Тошга қоқиниб, йиқилишига сал қолди ва катта пиёзбошни Обидтойга қарата зарб билан отди, бироқ Обидтой эпчиллик билан чап бериб, жавобига қиличини ҳавода сермаб пўписи қилди. Ёт кишини уйга яқинлаштирмасликка қатъий бел боғлаган эди у.

— Э, бу Асадулло-ку... ҳов ўша зоҳир! — деди Армон хитоб билан. — Эсингиздами, шаҳар остонасида қадамнингизга мунтазир бўлиб икки кун кутган киши — сизга айтиб берганман уни. Барибир Торозийхон билан учрашаман, баҳсда мендан шафқат кутмай қўяқолсин, деган эди...

Торозийнинг кўнгли бирдан янги, ёт бир одамни тусаб қолди: у билан шунчаки отамлашиб ўтириши, ҳатто таҳслариши мумкин, ахир. Шунда дунёни унутди, тошбақа тўғрисида ҳам, Бенишон ҳақида ҳам бош қотирмайди... акс ҳолда ақлдан озиши турган гап...

— Начора... чақиринг, — деди у шу кайфиятда.

— Қўйиб юбор, Обидтой, келаверсин, — деб қичқирди Армон айна пайтда. Чунки худди шу палла пойлоқчи зоҳидга етиб олган, этагининг баридан энди ушлайман деб турган эди.

Обидтой таажжубланиб тўхтаб қолди ва пешонасида терни сидириб:

— Бош устига! — деди-да, зоҳидни қўйиб, бенишоннинг орқасидан чапиб кетди.

Зоҳид бўлса туйқус рўй берган бу ҳолдан чап оёғида бир-икки ҳақкалаб қўйди, сўнг тугунини титкилаб, Обидтойнинг кетидан яна битта пиёзбошни иргитди.

— Аллақачон шундай қилиш керак эди... итоаткорлик хизматкорнинг зийнати, — дея мингирларди у. Сўнг тинчла-

ниб, бирдан жиддий тортиб, секин-секин қадамлар билан айвонга қараб кела бошлади — Торозий билан Армон уни шу ерда қутишаётган эди.

Торозий Асадуллога диққат билан қараб турарди. Кўринишдан ё ҳаракатларидан унинг қанақа баҳсчи эканини — кучлими, Армоннинг олдига уялтириб қўйишга қодирми, йўқми эканини аввалдан билиб олиш ниятидагина эмас бу билан Торозийнинг унча иши йўқ, шунчаки, бу ёққа қадам ранжида қилган яна бирорта инсон зотини кўриш ундан ҳам чиндан ҳам қизиқ ва қувонарли ҳол эди, чунки бир неча ойдан бери худонинг бермиш куни теварагида юрадиган кичкинагина жамоат кўнглига ҳам уриб кетди; гоҳи ғашига ҳам тегар эди.

Рост, дастлабки пайтлар бу тепаликка яна бир инсон чиқиб турар эди. Нафақат уй олдига келишга, балки ичкари киришга ҳам руҳсат берилган у инсон Армоннинг қайлиги эди, аммо у ёш тошбақашуносни уялтириб доим улкан тош ёнида кутарди. Армоннинг отаси сингари у ҳам бўлажак куёвининг машғулотини маъқулламаса керак — буни Торозий қизнинг таънали нигоҳидан пайқаган. Энди бўлса, тошбақа устидаги югур-югурлар, ҳаяжонлар босилиб, қиз бу ерда кўринмай қолди, оқшом чоғлари тез-тез Армоннинг ўзи шаҳарга тушиб турибди. Торозий ҳазил оҳангида буни олдиндан Армонга эслатиб қўярди:

— Йигитча, ўйлаш-фикрлашга иккаламизга битта жой торлик қилиб қолди. Худо хайрингизни берсин, бир кеча шаҳарда тунаб чиқсангиз...

Доим шу ҳол — ёлғиз яшаб кўриш ниятида Торозий одамлардан ўзини олиб қочар, инсоний муносабатлардан йироқ яшаганда эса юраги сиқилар, ёғинар, йўлида биронтасига дуч келса, тагин инсонни учратганига ишонмаётгандек ажабтовур қизиқиш билан тикилиб қолар эди. У ҳозир ғалати зоҳид Асадуллога ҳам худди ўшандай қизиқиш билан қараб турарди.

— Илм йўлида толмас инсонга ҳамду санолар бўлсин! — Асадулло унинг қаршисига келганда, бир оз кулгили энкайган ҳолда, шундай хитоб қилди.

— Уйга марҳамат қилинг, — деди Торозий, лекин зоҳид қўлини силкиб, таклифни рад этди ва энди ўнг оёқлаб сакрабб қўйди.

— Йўқ, йўқ! Торозийхон ҳазратлари, ижозатингиз билан дарҳол бошласам... Бошим чала-чулпа фикрларга лиқ тўла, сиздан илтимосим бир-икки соат вақтингизни мендек бир бахтиқародан дарие тутмасангиз... Мана, менинг қўнгимга Армонхон гувоҳ, сизни қалъадан ташқарида анча кутдим, бунга сабаб шуки, камина сиз билан мунозарара киришмоқчийдим, лекин қайси чин мусулмон банда шаҳар ташқарисиде ё ичкарисиде, айниқса кичкинагина ўйнинг ичиде баҳслашадим. Мунозарани саҳрода қилиш керак, қўмтепарга киришмоқчийдим, юз-юз ўтириб оли-иб... Ёки лоақал, — шундай деб Асадулло атофга синчиклаб кўз ташлади, — шу ернинг ўзида, очиқ ҳавода қилиш керак. Бошимизга куёшини нури тегиб турсинда... Нима дедингиз?

— Маъқул, — деди Торозий шоша-пиша, чунки Асадуллонинг гаплари унга ғалати, жонли, кулгили туюлган эди.

— Менга ҳам маъқул! — дея хитоб қилди Асадулло ва қаерда турган бўлса ўша ерга — текис, тошлоқ, қаттиқ майдончага чўқди-да, тугунини еча бошлади.

Узаро кўз уриштириб олгач, Торозий билан Армон ҳам илиқ тошларнинг устига ярим доира ясаб ўтиришди ва то зоҳид тугундан турп, кейин катта оқ пиёз, кичкина ошқовоқ ҳамда қизилча, бир неча ёнғоқу тоштуз бўлагини олгунча унга жим қараб тураверишди. Зоҳид ҳалиги нарсаларни шабадага ўнглаб қўйиб чиқди, табиийки, ўзи емади, мезбонларга ҳам таклиф қилмади. Афтидан, суҳбатлари тамом бўлгунча уларнинг айниб қолишидан хавотирда эди, холос.

— Армонхон каминанинг исмини сизга айтган бўлса керак... Асадулломан... Авлиё Ясавийнинг издошлариданман. Иккаларининг ҳам баҳсда енгиб чиқишим мумкин, лекин чин мусулмон доим яккама-якка мунозарара киришади. Шунинг учун Армонхондан жим қулоқ солиб туришни илтимос қиламан... инчунин, бу суҳбатни негадир ишонч билан мунозарара деб атадим. Шунчаки, асарлари қўлдан-қўлга ўтиб юрган одамга бир неча саволим бор... асарларингиз яширин тарзда кўчириб кўпайтирилмоқда... бозорда очиқчасига сотилган пайтлари ҳам бўляпти... Айниқса, «Оллоҳнинг қабулида» деган рисолангиз...

Асадуллонинг ҳамма гапи Торозийнинг кўнглини йдириб юборди ва у:

— Қалъани ёввойи кўчманчилардан ҳимоя қилиш йўлларини ўқишин. Ҳозир шуниси муҳим... — деди.

— Ҳа, уруш бўлишига мен ҳам ишонман. Дастлабки аломатлари — битлар билан гадоилар — аллақачон пайдо бўлди. Ҳар бир уруш арафасида бирдан бит билан гадои кўпайиб кетади — сиз шу қонуниятни сезганмисиз?

— Ажаб... Эҳтимол боғлиқлик бордир...

— «Бордир» эмас, аниқ бор, — деди зоҳид ранжиб. Битлар билан шуғулланнинг, тошбақадан нимаси ёмон уларнинг? Кичкиналигини демаса... Тўғри, боғловда тутиб бўлмайди... лекин уруш олдида бирдан мунақа кўпайиши сабабини топсангиз, инсониятга катта хизмат қилган бўласиз... Маъзур кўринг, чалғиб кетдик... Ялқовликка мадҳия ўқиганингиздан маъно нима? Биламан... Шарқ феъл-ҳўйига хос бўлган ялқовлик ёмонликдан қутулишнинг энг яхши воситасидир, чунки ҳаракат — бировнинг мол-мулкни, бировнинг хотинини эгаллаб олиш дегани... Куч — ёвузлик... Уруш...

Торозий бирдан толиқди, чунки олдинга қизиқ туюлган нарсалар энди сийқа, тўғри гаплар бўлиб чиқди. Доим шунақа: ким бўлишидан қатъий назар уни ярим соатча қизиқтириб туради, кейин Торозий чарчайди.

— Тушунинг ахир, бу бор-йўғи хаёл, уйдирма, холос, — деди Торозий маъносиз билан. — Мен ўзимнинг туғулариمنى ифодалаганман, фалсафий умумлашмалар чиқардим деб даъво қилаётганим йўқ, панд-насиҳат ҳам қилмаёяман...

— Хўп дейлик! Лекин сиз бизнинг яссавийчилик тариқати-мизни бойитадиган фикрларни баён қилгансиз. Биз ҳам фаол ёвузликка қаршимиз. Лекин ёвузликка қарши бошқача фаоллик билан курашамиз. Бизнинг фаоллигимиз — дуолар, жазавали зикр тушишлар... Ҳаракатсизлик, сизнинг атамангиз билан айтганда, улўғ ялқовлик менга ҳам ёқади... табиатан сусткашлик, мулоҳаза юритишга хаёлчанликка мойилман...

— Қандай қилиб мен ялқовлигу ҳаракатсизликнинг тарғиб-ботчиси бўлай?! Ўзимни кўриб турибсиз-ку, доим ҳаракатдан — излайман, бошимни қотираман, хатоларга йўл қўяман. — Торозий чидади, ўрнидан турмади, кетиб юбормади.

— Мана шуниси жумбоқ-да! — Зоҳид пиёзбошнинг ўрнига лавлагини алмаштириб қўйди, — Таълимот ўзининг яратувчисидан ажралаб чиқиб, Мен Бир Нави билан Ҳа Бу Менларнинг сингари алоҳида яшайвериши мумкин... Ким биландир... аёл биланми?... ёлдор бўри биланми?... шайтон биланми?... Қор босган шип-шийдам даладан кетиб бораётган оллоҳнинг тимсоли-чи? Нима бу? Бунинг изоҳи қандай? Оппоқ муз даладаги оллоҳмиди ё оллоҳ эмасмиди — ахир, сиз шуни ҳам аниқ айтмагансиз...

Торозий афтини бужмайтирди, унинг юз ифодасидан нима демоқчи бўлганини зоҳид сезди ва эътироз билдирди:

— Йўқ, йўқ, овора бўлиб, булар бари тасаввур мевалари, тағида ҳеч қандай маъно ёки фалсафа йўқ, дея кўрманг... бу ажойиб асарингизнинг ўша жойини тушунтириб беринг... чунки ўзим ҳам шунақа фикрлашга яқинман...

Торозий бу хира сўхбатдошдан қутулиш ўйида саволга савол билан жавоб қайтарди:

— Қанақа фикрлашга?

— Сизникидақа фикрлашга... ҳарҳолда жуда унақа қатъий бўлмаса ҳам... сизнинг эътиқодсизлигингиз, бутун олам қайғуси тўғрисидаги фикрларингиз менга ўтиришмайди...

— Эътиқодсизлик? — деди Торозий хайрон. У ҳатто хафа ҳам бўлгандек эди. — Бу гапни қаёқдан олдингиз? Яна, қайғу, дейсиз... Сафсата булар бари... — Сўнг гўё ёрдам истаб Армонга кўз тикди. — Ундай бўлса, нимага мени ҳозиргача бўлак-бўлакларга нимталаб, итларга ташлашмади экан?!

— Узр, бундай кескин гап қилмоқчи эмасдим... фақат, биз яссавийчилар сизнинг маслағингизга... оллоҳ ғояларини қабуллаш йўлинингизга яқин эканимизни тушунтирмоқчийдим... Шахсан мен шундай деб ўйлайман: худо биздан йироқда эмас... майли совуқ, муз далада бўлсин, лекин қаердадир ёнимизда... Иссиқ хобгоҳда, ошмоқ кўрпада ясланиб ёймайди-ку, ахир... куфр сўзларимни маъзур тутасиз... Унинг ёнимизда эканини билгач, биз шундай масофагача яқинлашиб боришимиз мумкинки, сўнг жазавая дуолар ёрдамида унга сингиб кетамиз...

— Ялқовлик-чи? Ахир, сиз улўғ ялқовлиқни нажоткор сифатида талқин қилдингиз? — деди Торозий чарчоқданми,

жаҳли кўзиганиданми пичингли оҳангда. У тезроқ туриб сояга ўтгиси келарди, чунки иссиқ уни лоҳас қила бошлаган эди.

— Сиз мени хафа қилаяпсиз! — Зоҳид бирдан ўрнидан туриб, жанговар қиёфага кирди. — Одам чидамайдиган даражадаги феълнингиз тўғрисида гапириб беришган эди, лекин бунақа шафқатсиз, совуқ одамни энди кўришим. — Шундай дея шоша-пиша мевалару ёнғоқларини йиғиб, туғунини туга бошлади. — Нимага ишонасиз ўзи? Баҳодирмисиз? Жолут мисиз?

Зоҳидни хафа қилиб қўйганидан афсусланиб, Торозий ҳам туриб кетди. Хафа қилганини... ахир, ҳали ҳеч ким уни бунақа тажовузкорона аллозда эътиқодсизликда айбламаган эди-да...

— Мен кичикка эътиқод қўйганман. Эҳтимол, кулгилидир... туғилган уйимга, тасодифий, ҳамisha қутилимаганда келадиган қувончларга, оқшомлари худо бизга юборадиган салқин ҳавога... ҳатто оқ пиёзбошга ҳам... юрак уриб туриши учун булар камми?

Асадулло бу одам ҳақида кўп ёмон гаплар эшитганига қарамай, ҳозирги гап оҳангидан ғоят таъсирланди ва, одати бўйича, бир оёғида иргиб-ирғиб олиб, сўз бошлади:

— Тилло гапларни айтдингиз... Офарин! Агар катта, улўғ эътиқод учун дунёга келмаганимда, ҳаммасини ташлаб, сизга юқиниб кетган бўлардим... Афсуски, сизнинг кичикка, мана бу пиёзбошга бўлган эътиқодингизни саҳро самуми бир кўтарилгандаёқ вужудидан учтириб кетади... ва мен мушриқ бўлиб қоламани, деб қўрқаман... Хайр!

Туғунини қорнига босган кўйи, улкан тош орқасига ўтиб кўздан яширингунча у қаноқ кўйлагининг этакларига ўралаша-ўралаша бораверди...

II

Чошгоҳдаёқ шаҳар кўчалари ҳувиллаб қолган эди. Жазирама иссиқми, ҳар куни бир пайтда овқатланиш одатимизми одамларни уй-уйларига киритиб қўйган.

Тик энчиларда Бенишон Хотуннинг тирсагидан тутиб кўмаклашиш ниятида унга қўлини чўзар, Хотун эса эпчиллик билан ўзини олиб қочар эди: у ҳамон Бенишондан бегонасирарди.

...Муюлишдан ўтишлари билан жазирама кўчаларнинг сокинлигини бузиб бозор шовқини таралди.

— Э, ҳамма бу ерга йиғилиб олган экан-ку! — деб юборди Бенишон. Ҳувиллаган жин кўчалардан ўтаётганларида қандайдир безовталик уни қийноққа солган эди. Одамлар билан қандай учрашишни ўйлаб, касал пайти жамоатдан анча узоклашиб кетган бўлсам-а, деб кўрқди. Хаёлидан эса ҳов ташландик майдонга ўзини кўриш учун оломон йиғилган кун сира кетмас эди.

Кечмишнинг бу хотиралари уни эзар, юрагини ўртантирао эди. Теварағидигарга одам эканини кўрсатиб қўйиш учун бирдан қандайдир қилиқ қилгиси келиб қолди. Дейлик, ошпаздан қозони билан ясиқ шавласини сотиб олиб, ит-питга мўлжаллаб қавланган чуқурга ағдарса... Кейин худо урган гадейлар лаънатлай-лаънатлай итларни ҳайдаса-да, чуқурнинг гирдида эмаклаб шавла юқини ялайверса, ялайверса...

Бироқ бундай мардлик ва жасурлик кўрсатиш ўрнига тортинибгина:

— Бирам шавла егим келяптики... ўзимизнинг жайдари шавладан... — деди Хотунга. — Шавла емаганимга ҳам, эҳ-хе... болагимдан бери, шекилли. Укангиз мазали таомларни беравериб ошқозонимни ишдан чиқариб юборди-ёв... Кўра-мизми?!

— Мен ясиқ шавлани яхши кўраман, — деди Хотун унинг таклифини маъқуллаб.

Бориши, ошпаздан кўкатлар ҳиди анқиб турган икки коса қайноқ шавла олиб, рўпарадаги пакана-пакана курсиларга ўтиришди.

Орқада савдогарлар шундай тапир-тупур қилишар, ғала-ғовур кўтаришар эдики, бирор кўнглисизлик бўлади-ёв, деб Бенишон таҳликада ҳадеб у ёқ-бу ёққа алангларди.

Ҳозир кўзлари алоқ-чалоқ биронта шумтака келадигу кула-кула ёқасига ёпишиб: «Қаранглар, тошбақа шавла епти!» деб бақириб қоладигандек туюларди. Сўнг у сурбет Бенишоннинг

¹. Жолут — «Инжил»да тасвирланган Голиаф.

қўлидан тортқилайди, думини ушлаб олиш ҳаракатида орқасига шаппалайди, Бенишон эса, шундай ҳурматли зотга бунақа болаларча қилиқлар ярашмайди, дегандай уни журъатсизгина уялтиради. Жанжал чиқмаслиги учун, эҳтимол, кулаётган муттаҳамнинг қилиғини маъқуллашга тўғри келар... Бозорда оломон кўп, орасида одамга ўхшаб кийиниб олган тошбақа ҳам бўлиши, ўтириб шавла ейиши ишонса бўладиган иш, лекин, маъзур тутасизлар, Бенишон тошбақа эмас, дуппадуруст одам, ҳатто бадавлат — йилига минг динор олтин танга даромад қиладиган бой одам; у ҳеч қачон на сўзи, на хатти-ҳаракатлари билан бунақа шубҳа-гумонларга баҳона бермаган...

«Узим ҳам ҳаддан ташқари васвас бўлиб кетибман, — деди кўнглида Бенишон, шавлани зўрга ютиб. — Бу шаҳарда ҳеч ким менинг ўтмишимни билмайди-ку...»

Узини юпантиришга минг уринмасин, ёлғизлигини, ожизлигини Бенишон барибир ҳис қиларди. Курсисини яқинроқ суриб, Хотуннинг елкасига ёпишиб олди.

Бироқ хаёлидан ҳалиғидай гумонларини энди қувган ҳам эдики, унинг ўтмишидан хабардор одам... битта эмас, бирдангина иккитаси пайдо бўлди.

Ялангоёқ, жулдурвоқи эркак билан хотин Бенишоннинг яқинига, ошпазнинг рўпарасига келиб ўтирди. Иккаласининг кўзи ўйнар, бу ерларга бегоналиги, пули, таниш-билишининг йўқлиги шундай билиниб турар эди. Утирасолиб, ясмиқ шавланинг нархи тўғрисида гапира кетишди: эркак нималардир деб гўнғирлар, киссасини ағдариб ошпазга тангаларини кўрсатар эди, ошпаз эса аччиғи чиқиб ҳатто унинг қўлига уриб юборди ва яхшилаб сўкинди. Бенишон беихтиёр ўша томонга ўғирилди ва... рўпарасида Фарруҳ билан Майра турганига ақли бовар қилмай, оғзида қошиқ билан ҳайратдан қотди.

«Ҳа, ўшалар... Иккаласи бирга...»

Дастлаб миясига ургани — бақиргиси, ҳаммани қақириб, бу фирибгарларни ушлаб бергиси келди. Ҳатто кескин ўрнидан турди, лекин хаёлига келган фикрдан қўрқиб кетиб, оғзи очикилигича қолди. Ахир, ҳозир бақирса, оломонга ўзининг сири фош бўлади, бу эса унинг меросини эгаллаб олган хизматкори билан қаллиғининг ўзаро тил бириктирганидан минг чандон қизиқарли-да одамларга.

«Нима бўлса ҳам!..» деб Бенишоннинг яна мардлиги тутиб кетди. Чунки ўзининг инсонлигини — умуман, одам сифатида, хусусан, жасур эркак сифатида — кўрсатиб қўйишнинг айна вақти эди.

Фарруҳ кимдир унинг нигоҳини туйдими ё олдинроқ Бенишонни кўргану ҳозир майнавозчилик билан муғомбирлик қилаётган эдими — билмадиг-у, лекин у собиқ хўжайини ўтирган эҳқа ўғирилди ва бармоғини унга нуқиб, шод қийқириб юборди:

— Шавланинг ҳақини мана бу одам тўлайди! — деди. Сўнг қулочини ёйиб, Бенишонга отилди.

Фарруҳ хизматкорини хушламаслигини таъкидлаб, бир қадам орқага тисарилди.

Фарруҳ унинг қучоғига отилишни ҳам, қутилмаган учрашувдан қувонаётганини бошқача ифодалашни ҳам билолмай, гоҳ Майрага, гоҳ Бенишонга қараб, қичқирар эди:

— Бу нима қилганингиз? Наҳотки? Биз бегонамасмиз-ку...

Майра, мана бу одамга қара!

Майра истар-истамай бошини кўтарди ва пинак бузмай хириллоқ товушда жавоб қилди:

— Ҳа... бизнинг хуштор-ку.

Ҳаммадан ҳам Бенишонни унинг овози тонг қолдирди. Муҳтожликда яшаётган, ўғриликни хунар қилиб олган, ўтмишининг бирор ёруғ лаҳзасини, ошиқ Бенишон билан ўтказилган бирор оқшомини эсламайдиган аёлнинг овози эди бу...

«Бу ўшамми? — Бенишон бир вақтлар худди Хотундай ёқимтой бўлган, назокатли аёлнинг энди бармоғини ялаб, бурнини тортиб ўтирганига қараб туриб, даҳшатга тушди. — Хизматкор мол-мулкимни қўлга олиб нафақат мени алдабди, балки ўзининг одобсизлиги билан Майранинг хулқини ҳам бузибди...»

Бундан Бенишоннинг жаҳли шунақа кўзидики, нафрат ақлини шунақа қочирдики, бутун борлиқни унутиб Фарруҳга ташланди ва қулоғидан чангаллаб деворга итарди.

— И-ий, сизга нима бўлди?! — деди Фарруҳ ҳайрон хиҳилаб. — Бунақа қўпол бўлмади... тирнаб юборасиз...

Бенишон барибир уни деворга қапиштириб олишга улгурган эди, иягига қўл юборди, бироқ касофати ўзини танитмаслик учун соқолини қирдириб ташлаган экан. Бенишон алам ичида қўлларини туширди ва бирдан Фарруҳ айтган гапнинг маъносини тушуниб қолди: руҳи чўкиб безовта орқасига тисарилди.

— Тирнаб юборасиз деганингиз нимаси? — дея шивирлади у. — Бу билан нима демоқчисиз?

— Тирноқ билан... Ахир, нафақат йиртқиш... балки одам ҳам тирнаб юбориши мумкин. Шундай тирнасинки... — Кўнглини тинчитиш учун Фарруҳ Бенишоннинг елкасига оғайниларча тоқиб қўйди.

— Одамнинг тирнаганини кўрмабсиз...

Шундай дедию нари кетди, шавласини ет тугатиб қўйиш учун Майранинг ёнига бориб ўтирди.

Бенишон қочиб қолмоқчи ҳам бўлди, бироқ фикрдан қайтди: энди осонгина кетиши қийин, Фарруҳ билан гаплашиб, орани очди қилиб олиш керак. Ахир, ким билади, бир қадам ташлар-ташламас муттаҳам «Тошбақа мени тирнаб ташлади, ушланглар уни!» деб юборса... Кейин шовқин-сурон, қий-чув кўтарилади. Савдогарлар ўзи текин томоша кутиб юради!

Бенишоннинг Фарруҳни деворга тақаб қўйиши Хотунга ёқди, нега бундай қилганини билмаса ҳам, Бенишон келиб ёнига ўтирганида, унга мағрурланиб қараб қўйди. Яна салдан кейин менинг таъсириmdа жангари ва уришқоқ бўлиб олади, сўнг Обидтойга ўхшаб ўзини ўзи ҳимоя қила оладиган бўлади, деб хаёлдан кечирди у.

Фақат бир нарсани у тушунмасди: шавлани еб бўлишди, товоқларни ялаб ҳам қўйишди, лекин нега туриб кетишмаяпти? Эҳтимол, деб ўйлади Хотун, қувёим у саёқни яхшилаб таъзирини бериб қўймоқчию ҳозир қулай фурсатни пойлаётгандир?

Чиндан ҳам, агар Фарруҳ истаса Бенишон кечгача шу ерда ўтиришга ҳам тайёр эди, хизматкор буни биларди.

Туйқус Майра Бенишонга одобсизларча сўз қотиб қолди:

— Ҳой, манов ялангоёқ хотин ким?

Бенишон гўжанак бўлиб кетди. Боши ҳам. «Қаллиғим» деса, бу фирибгар бозорни бошига кўтариб: «Тошбақанинг ҳам қаллиғи бўлармишми...» деб кула бошлайди. Ерқин, тус қўйлагини ҳилпиратиб рақсга тушиб кетади, оғзидан эса бир гапни қўймайди: «Бўлмайди, бўлмайди... тошбақанинг қаллиғи...»

Кимлигини Бенишон ҳозир тантанали суратда, ҳаяжон билан айтса керак, деб Хотун кутди-кутди-да, охири чидамади: ғазаб билан елкаларини силкиди ва Майра қандай оҳангда сўраган бўлса, ўшандай дағал, бетакаллуфлик билан жавоб қилди:

— Сенинг нима ишинг бор? Қаллиғиман мен!

Ғайришуурий бир ҳаракат билан Бенишон Хотуннинг оғзини тўсгиси келиб кетди, лекин энди кеч эди: Майра бўзарди, юрагида ухлаб ётган нимадир уйғонди — рашқдир, балки шунчаки аламдир, калака қилиш истагидир... ахир, ҳе йўқ-бе йўқ гўзал туйғуларини оёқости ҳолда тасаввур этиб қолган аёл...

— Қанақасига қаллиқ? — Жойидан секин турди ва Фарруҳнинг биқинига туртди. — Эшитдингизми?.. Мени қишлоқдан қақириб қўйиб, ўзлари бир балога... айланиб гумдон бўлиб қолибдилар. Сизга ташла-аб... — Шундай дея энди Бенишоннинг олдига чопди, бўйнидаги арзон тақинчоқларини жиринглатиб тепасига энкайди. — Мени Фарруҳ билан олдиндан келишиб олган деб ўйлайсизми? Йўқ! Мен шаҳрингизга келсам, сизни аллақачон олиб кетишибди, азизим Бенишонхон. Ҳаммаларинг бир гўрсизлар... Жаннат ваъда қиласизлар, биз аҳмоқлар бўлсак, гапларингга лаққа тушиб сизларга талпинамиз... Сўнги лаҳзада йўлни чаппа солиб юборасизлар, шу билан ҳайё ҳув... тубан бир ҳайвон бўлиб қолишга ҳам розисизлар, фақат ёрларингизнинг юрагини чилпарчин қилсаларингиз бўлди. Хасиссизлар, туйғуларингиз майда, сизларга ҳеч ишонч йўқ... Сизни қандай яхши кўрадим-а! Сиз бўлсангиз, шартта олдингизу... манави от ўғрисининг оёғи тагида ўрмалайдиган кумурсқа қилиб қўйдингиз мени. — Майра ғазабнок нигоҳини Фарруҳга қаратди, аммо Фарруҳ бир қичқирди билан унинг дил изҳорини кесиб қўйди:

— Етар! Бас қил! Оғзингни тикиб қўяйми ё? — Майра шу заҳоти эрининг ёнига қайтди ва итоаткорона, ёнгинасига бориб ўтирди.

Хотуннинг оғзи очилиб қолган, нима қилишини билмас эди. Ҳозир у ҳам бирор аҳмоқлик қилиб қўйиши мумкинлигини, масалан, ҳуқуқига тажовуз этаётган Майранинг сочига чанг солиб қолишини сезиб, Бенишон хўмрайганча Хотунга тушунтирди:

— Айтиб берганман-ку. Бу жувон қишлоқ оқсоқолининг кизи... Анов эса занжирбанд мурдани қоровуллаган...

Бенишоннинг шугина тушунтируви ҳам дарров ҳаммасини ойдинлаштирди-қўйди; Хотуннинг кўнглини тинчитди. Бунақа кундошлардан қўрқмайман, деб хаёлдан ўтказди Хотун.

Фарруҳ секин овқатланар, хаёлида ёвуз бир ўйни — Бенишонни қандай товлаб кетсам экан, деган ўйни пишитар, соқиб тошбақанинг фош бўлиб қолишдан қўрқаётгани унга шундоққина аён эди...

— Мен энди сизга хизматқормасман, шуни билиб қўйинг, — деди Фарруҳ ғамгин кайфиятда ва, гўё ортиқча гап-сўз чиқиб кетишидан чўчигандек, беихтиёр кафтини оғзига босди.

Бенишон индамади. Фарруҳга бирор нима деб жавоб қайтаришдан қўрқиб, курсида типирчилай бошлади: сўз сўзни тугади, охири тилдан илинса тамом — сири очилади...

— Ҳа, энди сизнинг на хизматқорингиз, на карвонсаройингиз бор, — деди муттаҳам тишларини кавлаб ўтираркан. — Буткул мол-мулкингизни Ҳазрати Қум олиб қўйди...

— Худо ҳаққи, сафсата сотяпти! — деб бақириб юборди Хотун: қуёш тифида ўтиравериш унинг жонига теккан эди. — Тавба, нимага ўтирибмиз? Кўзойнак сотиб олишингиз керак-ку сиз?

Майранинг дабдуруст «Тошбақалар кўзойнак тақишмайдику», деб ҳиринглаб қолишидан чўчиб, Бенишон:

— Ҳа-я, бўлмағур гаплар, — деди шоша-пиша. Қанақадир Ҳазрати Қумга бўҳтон қилиш... Мабодо ёруғ дунёда шу Ҳазрати Қум бор бўлган тақдирда ҳам... — Каттиқ ҳаяжондан Бенишон қандайдир бемаъни гапни айтдики, илгарилари у ҳеч қачон бундай қолга тушмас эди.

— Муни қара, Майра, — дея Фарруҳ хотинининг биқинига туртди, — Ҳазрати Қумнинг ишига бу кишим ишонмаяптилар.

Майра жазавага тушиб муштини нақ эрининг бурни тагида силката-силката қичқириб юборди:

— Ишонадимки, ишонмайдимки — сизнинг нима ишингиз бор?!

— Агар у Ҳазрати Қумнинг... ишонмаса, мол-мулкни биз эгаллаб олгандай ўйласа, устимиздан бемалол қозига ариза ёзиши мумкин, — деди Фарруҳ хотиржам, ҳатто бир оз ҳорғинлик билан.

— Арз қилмайди, юраги бетламайди. Фош бўлиб қолишдан... қўрқмаганида, аллақачон бу ерлардан кетиб юборар эди.

Бенишон билан Хотун уларнинг вайсақи гапларини эшитмаётгандек бир аллозда ўтиришарди.

— Унга яна айтадиган гапим бор, кейин кетамиз, — деди Фарруҳ қошиқни ялаб. Ва Бенишонга қичқирди: — Ҳой, эшитяпсизми? Энди менинг хўжайиним нақ Денгизхоннинг ўзи, худо урсин алдасам! Бу бўлса... — дея бармоғини Майранинг биқинига нуқди, — Ҳолдфингегнинг ул-булини ювиб-ямаб юрибди...

— Йй-е! Улар ҳам шу ердами ҳали? — деб юборди Бенишон ҳайратдан.

Фарруҳ жавоб ўрнига Майранинг қулоғига энгашди, нималарнидир шивирлаган эди, у маъқуллаб бош силкиди. Аллақандай ҳийлакор фикрига Майра ҳам кўнганидан хурсанд Фарруҳ хотинининг қулоғидан тишлаб қўйди ва Бенишонга:

— Ошпазга ҳақини тўлаб қўйинг! — дея буюрди-да, Майрани етаклаб, эринчоқ қадамлар ташлаганча, ташқарига йўл олди. Бенишон шунда сездики, Майранинг оёғи ҳам яланг экан.

Бенишон гадойларга раҳм-шафқат тўғрисида алланималарни мингирлаб, ошпазга тўлайдиганини тўлади.

— Қутулдик, шекилли-е... Аммо-лекин ўлай агар, ҳеч нарсага ақлим етмади...

— Оркамдан бақиршига, қулишга юраклари бетламайди, — деди Бенишон қатъий. Уйга тезроқ қайтайлик. Шундай чарчадим... Агар Денгизхон кўриб қолса мени, тамом — кечгача ундан қутулмаймиз...

III

Обидтой той ва қопларнинг панасида туриб, Бенишон билан

Фарруҳнинг гижиллашганларини кузатиб турган эди. Бенишон билан Хотун иккаласи бозордан чиқиб кетишлари билан шоша-пиша бир боғ пиёз сотиб олди-да, елкасига ташлаб, куёв-келинининг орқаларидан чопди.

Кўрди, Бенишон қандайдир дайдини деворга тақаяпти, дўстини ҳимога қилишга отилмоқчи ҳам бўлди, лекин зўра ўзини тийди — Торозийнинг, Бенишонни яширин пойлаб юр, деган буйруғини эслаб қолди...

Бенишон билан Хотун гаранг бир ҳолда тепалик томон одимлаб боришарди. Обидтой уларга етиб олгач, ўзини тасодифан учрашувдан хурсанд бўлгандек тутди.

— Э-э, сизлар ҳам шу ердамисизлар? Пиёзга борган эдим...

— Барибир одамлардан қиқиб қолибман. Оғир бўляпти, — дея нолинди Бенишон хўрсиниб.

Хотун акасига ҳатто қараб қўймади. Анчадан бери унга Обидтой йўқдай эди. Чунки у ҳеч қачон синглиси билан гаплашмайди, ўзини бегонадек тутди. Тўраларнинг дастурхонидаги қолган-қутганларни еб юриб ҳаволаниб кетдимикан, деб ўйларди Хотун. Ахир, Обидтой қишлоқдан кетиб, шаҳарда қози хонадонига хизматқор бўлиб, дурустгина жойлашиб олган эди-да. Хотун эса қашшоқ яшарди, ёлғиз кампирларга ҳамширалик қиларди. Лекин бундан бири икки бўлиб қолармиди!

— Бу табиий, — деди Обидтой Бенишонга ялинаётгандай оҳангда. — Лекин киши ўзини зўрлаб бўлса ҳам одамларга ўргатиш керак. Ахир, уларсиз, одамзодсиз яшаб бўладими?! — Обидтой насиҳатомуз оҳангда сўзларди: модомики Бенишон унинг синглисига ўйланаётган экан, келинининг акаси отадай бир гап-да...

Обидтой ёнма-ён бораркан, Бенишон бозорда ким билан жанжаллашиб қолганини сўрашга ҳеч ботинолмасди. Балки у одамлар Бенишон тергов олиб борган қишлоқдандир? Нима гаплари бор экан? Нимадан норози улар?

Ниҳоят, Обидтой айёрона йўл тутди:

— Бозорда бир ошнамни кўриб қолдим, — деди у. — Уша айтдики, сиз ким биландир гижиллашган эмишсиз. Ростми?

— Фарруҳ билан Майра эди улар, — дея тан олақолди Бенишон.

Сўнг қадамни тезлатди. «Уйга кирволсам бўлдийди. Денгизхоннинг тўдаси шаҳарда изғиб юрибдими, улар даф бўлмагунча ташқарига чиқмаслигини керак...»

— Бу ерга қаёқдан келиб қолганини ҳам сўрамабман, — деди Бенишон журъатсизгина. — Денгизхон ҳам бирга эмиш...

— Э, агар амирларнинг ҳам шу ерда бўлса, унда... — Обидтой билағонлардай гапирарди. — У билан гапни бир ерга қўйиб олиш учун келишган бўлса керак. Фақат, бир нарсага ҳайронман: амирнинг хизматқорлари нима сабабдан бунақа жулдурвоқчи кийиниб олишган экан?

— Айтишчи, бор мол-мулкни Денгизхоннинг қўлига ўтибди... — Бенишон энди шикоят қила бошлаган эди, ғамгин тортиб қолган Хотуннинг хўрсинганини эшитиб, уни, айни чоқда, акасини ҳам юпантиришга шошилди: — Лекин мен шаҳарга боришим билан Денгизхон ҳаммасини қайтариб беради, мана кўрасизлар... Бойлигим унинг қўлида бешикаст туради, муттаҳам Фарруҳга тушиб қолганида борми, у фирибгар Майрага тақинчоқлар олиб бераман деб ҳамма нарсами соварарди... — Бенишон беихтиёр сафсата тўқишга киришиб кетди, шундай тўқиб ташладикки, охири ўзи ҳам ўралашиб қолди...

Обидтой унинг елкасига қоқиб қўйди.

— Бу гапларингиздан, ошнам, ҳали бутунлай умид узишга эрта эканини билдим. Шўкр қилинг, ўйнаб-қулиб юринг, кечки овқатга пиёз қўшиб жигар қовуриб бераман... Фақат, бозордаги воқеани Торозийхонга индаманг. Беҳуда ташвишланаётганингизни, ҳаяжонланаётганингизни курса, саломатлигингизни ўйлаб яна уйга қамаб қўяди... Ростини айтсам, остонангиз тагида пойлоқчилик қилиб ўтириш жонимга тегиб кетди...

Бенишон бирдан тетиклиги бошини силкиди:

— Э, сизнинг қиличингиз бор-ку! Улғудай қўрқитса бўлади уларни... Мен аҳмоқ бўлсам, Денгизхон тўдаси ўйни босса, тўрт эркак нима қиларди экан, деб ўйлаб юрибман. Улар-ку уч киши, лекин анов ажнабий немис анча ёвуз эмиш. Бунинг устига, у товламачилар шу ерлик саёқлардан ҳам бир галасини бошлаб келиши мумкин...

— Вой ваҳимачи-ей! — Обидтой астойдил қулиб юборди. —

Ишонинг, бизнинг уйга бурунларини ҳам суқишмайди. Ахир, Армоннинг отаси шафқатсиз қозилардан!

Обидтой айтган далиллар, айниқса Армоннинг отаси хусусидаги гап Бенишонни сал юпантирди, лекин унинг хотиржамлиги узоққа чўзилмади. Уйга яқин келишганида деворнинг нарёғида иккита шарпани кўриб қолди ва туйқус қичқириб юборди:

— Ана улар!

Бенишон нажот истаб Обидтойга ёпишди, лекин кутилмаган бу тасодифдан пойлоқчининг ўзи ҳам қўрқиб кетган эди; типирчилаб қолди.

— Ҳозир, ҳозир уларни ушлайман, — деди мингирлаб. — Фақат, нафасимни ростлаб олай...

Иккала шарпа (Бенишон Фарруҳ билан Майрани дарров таниди) бошини кўтариб, юқорига йўл излаётгандек, томга қараб туришарди. Лекин ака-сингил билан келаётган Бенишонга кўзлари тушиб, дарахтларнинг панасига яширинишди... Хотун иккаламизни ёлғиз ташлаб кетманг, деб Бенишон Обидтойга илтижо қилди. Чунки Фарруҳ ҳар лаҳзада лоп этиб оёқ остидан чиқиб қолиши мумкин эди-да.

— Уларни ҳайдаб юбораман! — деди Обидтой. Лекин ўзи нимагадир имиллайверди, ҳаракат қилиш ўрнига бир балоларни тушунтира бошлади: — Бўлмаса, кетидан оломон уларни кўриб, бу ерда қандайдир қизиқарли нарса бор экан, деб ўйлаб қолади. Кейин ҳамма томга тирмашади. — Обидтой Бенишоннинг елкасига қапишиб борар, гўё Бенишонни у эмас, уни Бенишон кузатиб юриши лозимдек эди...

Обидтой қоядаги пойлоқчи тўғрисида, мутаҳамми ҳамқишлоқлари мушриқларнинг худоси деб ўйлаганлари ҳақида ва яна бошқа саргузашлар тўғрисида бир-бирдан чалқаш ҳикояларни эшитавериб, ҳали Фарруҳни кўрмасданок ичида ундан қўрқа бошлаган эди.

Мана шу тахлит — қўрқа-писа дарвозага етиб келишди... Шу пайт қаёқдандир пайдо бўлган Фарруҳ билан Майра ёнгиналаридан чопқиллаб ўтишди ва муюлишга ўтиб кўздан йўқолишди.

Бундай бўлишини Обидтой кутмаган эди, Фарруҳнинг ёқасидан тутмоқчи бўлиб қўлини кўтарди, лекин ушлаёлмай қолди ва ҳаммадан бурун зипиллаб уйга кириб кетди. Зум ўтмай даҳлизда пайдо бўлди, хижолатдан қизариб аъзойи баданини ушлаб-ушлаб чиқди. Фарруҳ билдирмасдан, эпчилик билан унинг елкасидан пиёз боғламани қандай олдию қандай кўздан йўқолди — ҳали ҳам шунга ҳайрон эди у.

Хотунга ҳамон уйга киришга рухсат берилмаган, шунинг учун у қўрқув ичида зинадан кўзини узмай, мана-мана ҳозир Торозийнинг зинадан тушиб келишини, ўзини сўкиб беришини кутар, лекин ташқари чиқишга ҳам юраги бетламас эди. Торозийдан ваҳимаси шунақа кучли эдики, охири чидамади, бориб дарвозага ёпишди. Дарвоза очилмади, Хотун жон аччиғида тавақасини муштлай бошлади.

Учаласи даҳлизда турган қисқа муддат орасида ўсимликлар томдан осилиб тушиб, дарвозани чирмаб бекитиб қўйган эди. Натижада, бир пайтлар тошбақа Бенишон Обидтойдан қочмоқчи бўлганида чиқолмаганидек, Хотун ҳам дарвозанинг бу ёғида қолиб кетди.

Шовқинни эшитиб тезда Армон тушиб келди. Бенишонга узоқ қараб турди-турди-да, Торозийнинг гап оҳангига тақлидан қисқа ва қуруққина қилиб савол қотди:

— Мана, одамларни ҳам кўриб келдингиз... қандай ўтди бу сайр?

— Сал бошқача, — деб мужмалгина жавоб қилди Бенишон. Бироқ Обидтой тоқатсизлик билан Армонни бу мавзудан чалғитиш пайида бўлар эди, шунинг учун зинадан чопқиллаб чиқаётиб гапга тушиб кетди:

— Ҳозир қилишни оламану дарвозадаги йўсинларни кесиб ташлайман. Бенишонхон менга ёрдамлашсин. Уни иш-пишгаям ўргатаверса бўлар энди...

— Майли. Фақат, қилишни ҳуда-беҳуда ўйнаманглар, — дея илжайди Армон. Сўнг негадир Бенишонга ачиниш билан қараб қўйди...

...Ахир ҳозир, узоқ мулоҳазалардан сўнг маълум бўлдики, бизнинг тошбақашуносларимиз шунча овора бўлиб Бенишонга барибир ҳеч ёрдам қила олмадилар. Минг азоб билан эришган бор-йўқ нарсалари — Бенишонга илгариги қиёфасини вақтинча қайтара олишибди, холос. Энди Бенишон бирор кун сўнги марта кўзгуга қарайди-да...

Томирларига қуйилган янги қон тез орада унинг ҳаром,

ҳайвоний қони билан аралашиб яна айний бошлайди ва тошбақашуносларнинг қаршида тағин ўша тумшукли, ғадир-будир оёқли нотавон махлуқ пайдо бўлади...

— Торозий ҳазратлари сизни болаҳонада кутиб ўтирибдилар, — деди Армон ва маъюсона бошини эгиб зинадан юриб кетди.

— Хоним ёнимда озгина ўтириб турса майлими? — деб сўради Бенишон таҳликада.

Армон ҳамто гап ким ҳақида бораётганига ҳам тушунмай, маъқул дегандай бошини силкиди...

IV

Торозий Бенишоннинг хонасига бош суқиб, у Хотунни эркалаб-суйиб ўтирганининг устидан чиқиб қолди.

— Уйга кирманг дейилган эди-ку сизга! — деб хўмрайди Торозий, лекин шу заҳоти юмшаб ачиниш билан кўшиб қўйди: — Мумкинмас, ахир, синглим...

Бенишон сапчиб ўрнидан турди ва энди тушунтирмоқчи бўлган эди, Торозий қулоқ солмади: эшик томонга қараб, таънаомуз бошини чайқади, холос.

— Илтимос, бизни ёлғиз қолдирсангиз...

Ҳар қачонгидай қаёқдандир пайдо бўлиб қолган Обидтой Торозийнинг орқасидан кўрқа-писа синглисига мўралади-да, Фарруҳ билан Майрага сени хафа қилдириб қўймайман, дегандай қиличини кўрсатди.

Хотун уятдан қизариб, индамай йўлакка чиқди ва акиси билан бирга пастга туша бошлади.

Торозий бирдан ўзгарди. Тақдир бу бахтиқаро Хотунга қандай зарба тайёрлаётганини, унга энди ниҳоятда қийин бўлишини у биларди, кўнглида ачиниш ҳисси уйғонди, бироқ бу ҳисни сездириб қўймайлик учун бақриб юборди:

— Уни бу ерга зинҳор-базинҳор таклиф эта кўрманг! Одобли, камтарин аёл эркакнинг уйига кирмаслиги керак, шунки биласизми сиз? Уйланишга эса, кейин рухсат бераман... агар, албатта... — Торозий фикрини тугатмади, чунки нима деса гап ишончлироқ чиқишини билмасди. — Ҳозирча ўзингизни тийиб гаплашиб туринг! Акс ҳолда, бутун тоат-ибодатимиз бир пул бўлади!

Бенишон хавотирланиб ҳамто юзини пайпаслаб кўрди: бетимда бирон ёмон ўзгариш бўлса, ўшани Торозий сезиб қолдимикан, деб ўйлади у.

— Шафқатсиз экансиз! — дея бирдан эътироз билдирди Бенишон. — Қачондан бери шу ерда бўлсам... нуқул камситиламан... сиз мени озгина қувончдан ҳам бебаҳра қиляпсиз...

Торозийнинг унинг сўзлари нимагадир хижолатга солди. Худди уятли бир иш қилаётганда устига Бенишон кириб қолгандай ҳис қилди ўзини.

— Шунақа озгина қувонч менга ҳам ёқмайдимиз? — деди сўнгра секин. — Мен хотинли, болали-чақали бир бева ҳолимда... овора жаҳон бўлиб юришга мажбурман... Мана, сизни олайлик: ким бўлишингиздан қатъи назар — одамсиз... тошбақамисиз... ҳамто кичкина ҳашарот ҳам тириклик шабадасини ҳис қилиб париллаб учади, қанотини қоқади... Мен бўлсам дайдиман... ҳамма ёқдан узилган... Майли! — дея қўлини силкиди, бироқ ҳаяжонланиб кетиб, хонада у ёқдан бу ёққа юра бошлади. — Соғайиб кетишингизга ҳали ишончим комил эмас... Нимага Хотунни умидвор қиласиз? Атайдан, деяётганим йўқ албатта, лекин биз ҳамisha кимнидир алдаб яшайми...

Ожизлигимиздан, худбинлигимиздан, пуч орзуларга берилишимиздан. Лекин оқибатда ўзимиз алданиб қоламиз... Кўнглингиз ишратни тусаяпти ва сиз кейин унинг аҳволи қандай кечисини ҳам ўйламай шунга интиляпсиз... Агар сиз яна... унда Хотуннинг ҳоли нима бўлади?... Ахир у энди аламини ичига ютиб, эртага бошқа эркакнинг этагидан тутиб кетаверадиган ёшда эмас, унақа аёллардан ҳам эмас. Сиз ўйламадингизми... — Торозий гапини ниҳоясига етказмади, бирдан Бенишоннинг елкасидан қучди, шундай илиқлик ва меҳр билан қучдики, ҳамisha дамдуз, истараси сувуқ бўлиб юрадиган одамдан бундай меҳрни кутмаган Бенишон беихтиёр жунжикиб кетди. — Мен ҳам ҳаммасидан айриланман... Менинг бутун ҳаётим битта катта хато бўлиб чиқди... гарчи бу хато озод одамники бўлса ҳам... Шу озодликни деб оиламни, дўст-ёрларимни, ватанимни йўқотдим... Бинобарин, агар мен энг асосий нарсамни — озодлигимни, ҳаётимни ютқизсам, унда... менга аталган бургут ҳам учиб келади... Ва менда ҳам танасух рўй беради... Шу маънода сиз кўп нарса ютгансиз — бу ғалати

туйғулар сизда илгари кечган, оғригингиз ҳам сўнган... Менинг танасухим эса олдинда...» э, бу гапларим сизга юпанч берармиди...

Торозий у билан ҳеч қачон бунақа самимий гаплашмаган эди, Бенишон ўзини йўқотиб, нима жавоб қилишни ҳам билмай қолди. Бенишон бундай деб ўйларди: ҳозир нимаки деса, сийқа, ишонсарсиз бўлиб туюлади, чунки кўз унгида шундай бир қалб намоев бўлдики, унинг дардлари нақадар буюк эканини Бенишон кўрди... бу қалб ҳасаддан, майда шухратпа-растликдан холи эди... адашган қалб.

Бенишон бирдан: «Буям ҳов занжирбанд мурданнинг ўзи... Эзгу иш йўлида буям қасд қилган... лекин буям жазоланган...» деб ўйлаб қолди ва нимагадир Торозий билан илк марта учрашган жойлари — ташландиқ майдон ёдига тушди.

Ушанда тошбақа Бенишон ҳозир Торозий қийналаётгандек қийналганмиди? Уша вақт уни турлар билан тулбаки уриниб ётишганда майдонда у хилма-хил туйғуларни бошидан кечирган — кўрққан ҳам, оломон орасидан биронта танишини, кўшнисини ё ўзининг хўжайини — қози калонни кўриб ҳайратга ҳам тушган. Пақана, семиз қози мўйловининг учини тишлаб, «Чуқур қазиб газандани сув билан ўраб олинглар, тиқилиб ўлсин!», «Теварақдаги қишлоқлардан ит йиғиб келинглар, бунинг думини тишлатамиз!», «Эҳтиёт бўлинглар, газанда юқумли касал тарқатиб кўчалардан чопиб кетмасин. Унда ўлатдан қочиб қутулиб бўпмиз», «Сизлар-чи, ҳов иккаланг, нимага тишларингнинг кирини сўриб турибсизлар, шаҳарга тушинглар-да, жодугарлик қайси уйда рўй берганини билиб келинглар...» деганга ўхшаш аҳмоқона, маънисиз буйруқлар бериб турарди, бу гапларни қози калон — одоб-ахлоқли киши айтарди, ҳолбуки шу одам Бенишонни дастлабки мустақил тергов ишига юбораётиб, пора олишни мутлақо тақиқлаган ва огоҳлантирганки, мабодо бирор қаллоб билдирмасдан от эгарининг остига ёки қийғининг орасига пул тиқиб қўйса, жаҳлингни чиқармай шаҳарга олиб келавер, у пулни нима қилиш лозимлигини шу ерда биргаликда ҳал этамиз, деган...

Кейин, саҳрода Торозий отининг изидан ўрмалаб келаркан, тошбақа ўзининг қиёфасига кўника бошлади ва тақдирига тан бериб қўйди: энди бирор ковакда яшашига тўғри келади, бошқа тошбақалар унинг сиридан беҳабар қолаверишади.

— Ҳарҳолда, умид қилсам бўладими? — деди Бенишон журъатсизлик билан. Яна бирон нарса демоқчи эди, ўзини оқлаш керакдир балки... лекин шу пайт нафаси томоғига тиқилиб Обидтой чопиб келиб қолди ва Фарруҳдан шикоят қила бошлади.

— Кўчага чиқувдим, у муттаҳам қаёқдан пайдо бўлди — билмай қолдим, шунда тап этиб қўлимдан қиличчини уриб туширди. Олиб, боғга отиб юборди, ўзи даррахтининг орқасида туриб ифлос башарасини қийшайтириб ётибди, — деб ҳовлиқиб қоларди Обидтой. — Қиличчи-ку олиб қўйдим, лекин уйга киритгин, овқат бергин, деб талаб қиляпти. Бунақа сурбетни энди кўриб туришим, Торозийхон.

— Кимни айтяпсиз?

— Фарруҳ-чи... сизни карвонсаройда кутиб олган одам, — деди Бенишон ғамгин илжайиб. — Ҳозир у шу атрофда дайдиб юрибди...

— Майра иккаласи, — деб аниқлик киритди Обидтой ва, гапим ишончли чиқсин дедими, шаҳодат бармоғини юқорига нуқиди.

— Майли, киритаверинг, — деди Торозий кўнглида қизиқиш йўғониб.

Обидтой буйруқни адо этишга кетди, тошбақашунос эса тоқатсизланиб, секин йўлакка чиқди. Ҳали зинадан тушиб улгурмай Обидтойга йўлиқди: у аллақачон Фарруҳ билан гаплашиб олиб, энди қайтиб келаётган эди.

— Қароқчи-ей! — деб сўкинди у астойдил. — Уйга киритасан, деб қанча талаб қилган эди, энди кирмайман деб туриб олди... Бизни мазахляпти у! Мен уни уялтирдим: одамнинг ожизлигидан фойдаланиб товламачилик қилиш одобданми, дедим. Келинг, Торозийхон, Бенишонни бирор икки ҳафтага қишлоққа, отамнинг олдига олиб бориб қўяй. У ёқда сал юрагининг чигилини ёзади, йўқса бошига яна бирор фалокат тушади-ёв. Фарруҳ ёвуз ниятини амалга оширмаса, тинчимайдиганга ўхшайди...

Торозий бу гапларни зинада турганча эшитди, сўнг дарвозага қараб юрди: Обидтой уни очишга шошилди.

Торозий кўзларини қисиб тевараққа қараб чиқди ва иккита

шарпанинг тош орқасига яширинганини кўриб қолди. Илжайди. Фарруҳ иккаласи карвонсаройда бир-биридан қандай қочиб юргани ёдига тушди. Бу хотира уни жўштириб юборди, кайфиятини шўх, кулгили йўсинга чоғлатди ва у бошқа тошнинг орқасига бекинмоқчи бўлиб бирдан чопиб кетди. Кейин бошини чиқарди. Фарруҳ билан Майра аллақачон ўнгдаги кўкимтир тошга қараб чоққиллаб боришаётган эди. Улар ётиб улгуршмасдан Торозий ўзининг пана жойидан турди-да, товламачилар ташлаб қочган тошга қараб отилди. Шу тахлит — гоҳ кўриниб, гоҳ яна яшириниб, улар тепаликнинг чап қирғоғидан ўнг қирғоғига ўтиб олдилар, бу ҳодисани олганини очиб кузатиб турган Обидтой эса ҳеч нимани тушуна олмади.

Торозий Фарруҳ билан Майрани шатранж ўйинидагидек қатъий ўйлаб чиқилган режа бўйича қадамма-қадам жар ёқасига сиқиб борар эди. Бенишон болохонада турганча томоша қиларкан, Торозийнинг айёрлигини сезди.

Мана, ниҳоят, Фарруҳ энг чеккага тақалиб қолгач, яшириниши бас қилди ва оғир-оғир нафас олиб, тошга — Майранинг ёнига ўтирди. Айни чоқда, у қочиб қолишга шай эди.

— Э-ҳа, жаноби хизматкор, — дея саломлашди Торозий. — Сизни яна кўрганымдан хурсандман, боз устига, ёнингизда шундай аёл билан... Хўш, хизмат? — деди-да, уларга томон бир қадам қўйди.

Фарруҳ ўрнидан сапчиб туриб, роппа-роса бир қадам чекиниб, тагин ўтирди: у тинмай ҳансиравди. Эси оғиб яна Торозийнинг қўлига тушиб қолмасин, дея кўрққанидан Майрани кўпол бир ҳаракат билан ўзига тортди.

— Қандай янгиликлар бор? Карвонсарой ҳовлисига қафас билан қандай кириб бурганими эслаб меҳмонларнинг ҳали ҳам газабланишяптими? Жаноби қози-чи? У ҳануз Бенишоннинг хонасидаги туйнукни текширяптими ё сизнинг ёлғон кўрсатмаларингизга ишониб қўяқолганми?

У худди яна юраётгандек бир ҳаракат қилди. Фарруҳ шоша-пиша орқага силжиди ва кўнглида ғусса билан тик энишга қараб қўйди: сал эҳтиётсизлик қилса у ёққа қулаб тушиш ҳам ҳеч гап эмасди. Юраги ҳовут олиб ўрнидан турди-да, у тошдан бу тошга чопиб ўтиш ўйинида ўзининг ютқизганини бўйнига олиб, тез-тез орқасига қараб, паства туша кетди.

Фақат бир марта тўхтади, Торозийга чамаси бир пайтлар ўзининг қишлоғидаги имомдан эшитган гапни қичқириб айтди.

— Сиз аввал... сиз яхшиси виждонингизни асрашни ўйланг, — деди-да, кетидан Майрани эргаштириб, кучининг борича югура кетди.

Торозий ижирғанди. Фарруҳнинг сўзлари гарчи унга бевосита алоқаси бўлмаса ҳам, нимагадир унга тегиб кетди. Торозий товламачиларнинг изидан узоқ термулиб қолди.

— Уёғини ўзимга қўйиб... жин урсин, — дея тўнғиллади хизматкорнинг гапи ўзига тегиб кетганидан дили сиёҳ бўлиб.

Ёнгинасида Обидтой йўталди. У Торозийнинг юзига ҳурмат билан қараб қўйди; ахир, шу кунгача у тошбақашуносни теварағида бўлаётган ҳодисаларга аралашмайдиган, фақат олимлик ишларини ўйлайдиган одам деб биларди-да.

— Энди, худо ҳаққи, бу ерга исиям келмайди... Аммо-лекин боладиз-да! Жарга тақаб у муттаҳамни гаранг қилдингиз...

Обидтой яна нимадир демоқчи эди, бироқ Торозий у билан хайрлашиб бошини силкитди ва шоша-пиша уйга қайтди.

V

Бу кеча Бенишоннинг кўзи сира уйқуга илинмади. Одатда кўп-кўп ухлар, тиббий мақсадларда Торозий унга шуни буюрган эди.

Оқсоқолнинг уйидалик пайти занжирбанд мурда дераза тагига келиб олиб занжирларини шақирлатгандай, томга чиқаётгандай туюлганда кўрқинчдан қандай қийналган бўлса, ҳозир ҳам шундай азоб чекиб ётарди. Фақат, бугун хаёлига бошқа нарса келаверди: йўлакда кимдир оёқ учиде юраётгандек... жиндай юради, тўхтади, кейин яна қайтади. Бенишоннинг эшиги орқасида хўрсиниб-хўрсиниб қўяди, кетади, бир дақиқа ўтмасдан тагин ғамирлаб қолади...

«Фарруҳ бу», деб хаёлдан кечирди Бенишон ва, эшикнинг занжирини солиб қўйганмиди, йўқми шуни зўр бериб эслаб бошлади. Хона қоронғи, кўринмайди, туришга эса журъати етмайди: оёқ яланг, шипиллаб юрган ҳамони эшик ортида хўрсинаётган одам хонага бостириб кириб, Бенишонга ташла-надигандай туюлади...

Дарҳақиқат, Фарруҳнинг қоронғида уйга бемалол кириб олиши ҳеч гап эмас...

Одатдагидек, бизнинг тошбақашуносларимиз ҳар оқшомги сайрларидан бу гал ҳам кеч қайтиб келишарди. Оз-оздан, ҳамма нарса тўғрисида суҳбатлашиб чиқишди. Айрилиқ кунлари яқинлашаётганини сезганлари учун ҳам гап оҳанглари кўпроқ ғамгин бўлди. Энди улар неча йил кўришишмас экан? Умуман, яна кўришиш насиб қиладимиз?

— Тажрибаларимни Бенишоннинг розилигисиз ўтказганимга ҳалигача ўзимни кечира олмайман, — деди Торозий бир пайт. — Мен олиб қўйганим ўттиз йиллик умрни унга энди ким қайтиб беради?

— Ҳеч қиси йўқ, умум манфаати йўлида...

— Қани ўша умум манфаати?.. Биз нимага эришдик?.. Ҳамма ишга баҳона топса бўлади, ҳатто бегуноҳ бир кимсани ўлдирганга ҳам... Бир нарсанинг тағига етдимки, уруш олдидан насл айни бошлаганда, одамнинг қонига сув аралашиб, кўпик қалқиб чиқаркан... шу кўпик билан бирга юзага гўё айниган наслни яхшилаш мақсадида синчков ақллар ҳам чиқиб қоларкан... Баҳонани бўлса, ҳамма нарсага топса бўлади, — дея такрорлади Торозий. Бенишоннинг йўталаётганини, у ёқдан бу ёққа ағанаётганини эшитиб, жойида тўхтади. Остона тағида озгина тургач, ташвишланиб, эшикни тикирлатди.

Бенишон узоқ жавоб қилмади: кўрққанидан нафасини ичига ютган эди у.

— Очинг, менман, — деди Торозий.

Бенишон сакраб ўрнидан туриб, қоронғида пайпасланди. Эшик занжирланмаган экан...

Йўлакнинг ёруғи тушиб, Бенишоннинг юзи ёриди. Торозий унинг қўлини ўзининг елкасига олиб қўйди.

— Ҳа, уйқу келмаяптими?

— Бугун, шу, нимадир... — деди Бенишон хўрсиниб.

Торозий у билан ёнма-ён ўтирди. Хонада олимимиз бўлганида ўзини ҳамisha ноқулай сезадиган, қисиниб ўтирадиган Бенишон бу сафар унинг таширидан мамнун эди. Умуман, кейинги пайтлар унга Торозийнинг муомаласи ўзгарган, ҳозир илгаригидек жуда унақа кескин, кўрс гаплашмай қўйган эди. Бенишон бунга гарчи ичдан қувонса ҳам, нимага ўзгариб қолганига ҳеч ақли етмасди.

— Кўрқялсизми? — дея сўради Торозий.

Бенишон бирданига тан олмади, сал фурсат ўтказиб жавоб қилди:

— Ҳа... Фарруҳ мени тинч қўймапти. Йўлақда унинг қадам товушларини эшитгандай бўлдим...

— Йўлақда ҳеч ким йўқ, ахир, ҳеч ким, — деди Торозий майин товушда. — Ўзингизни зўрланг. Ухламасангиз бўлмайди сиз...

— Ҳаракат қилиб кўрдим. Бенишон Торозийнинг ўрнидан турганини кўриб, илтижо билан унга қўлини чўзди.

— Йўлакка, ташқарига юринг эди, Фарруҳнинг ҳеч қаерда йўқлигини ўз кўзингиз билан кўрасиз, — деб таклиф қилди Торозий.

— Томга яшириниб олган. Мен унинг феълени биламанку. — Таъқиб тўғрисидаги фикр, афтидан, унинг миясига шу қадар ўрнашиб қолган эдики, ҳатто йўлакка чиқиб Фарруҳнинг ҳеч қаерда йўқлигига ишонч ҳосил қилган тақдирларида ҳам барибир кўнгли тинчимасди.

Торозий йўлакка чиқди ва ниҳоятда толиққанини ҳис этиб, деворга суянди.

«Ёмонликдан далолат бу, — деб ўйлади у. — Демак, ҳаммаси чаппасига кетибди. Қўрқув, безовталиқ... Яна бир неча марта тунлари мана шундай даҳшатда ўтадию... шу билан — тамом».

Торозий энди Бенишонга ёрдам қила олмасди. Шу ўй уни ҳозир бирам руҳий тушкунликка солган эдики...

Бенишон уйқуга кетсин учун хонага кириб бошида ўтириб турсинми? Обидтойнинг отаси ёнига — қишлоққа жўнатсинми? У ёқда хотиржамроқ бўлади. Лекин аслида бу ҳам Бенишонни қайта эврилишдан асраб қоломайди, энди ҳеч нима унга ёрдам қилмайди...

Торозий зинанинг дастагидан ушлаб, нафасини ростлаш учун тўхтаб-тўхтаб, зўрға пастга — Обидтойнинг қоровулхонасига тушиб келди ва эшикни қоқди.

— Ким у? — дея сўради Обидтой хўркиб. Нимадир, чамаси ёстигининг тағига қўйиб ётган қилич бўлса керак, ерга тап этиб тushi.

Торозий эшикни очмасдан гапира қолди:

— Обидтой! Отга хашак ташлаб, аравани йўлга ҳозирланг. Тонглаб Фарруҳга билдирмасдан Бенишонни олинг-да, қишлоққа жўнанг...

— Бош устига! — деб қичқирди Обидтой.

Торозий орқасига қайтди.

Тонгда эса уй олдида аллақачон арава турар, от жиловидан тутган Обидтой бетоқатланиб дарвозага қараб қўяр, лекин ҳалигача Бенишондан дарак йўқ эди. Аллақачон Хотун ҳам бўҳчасини аравага жойлаб, ширин орзулар оғушида жилмайиб ўтириб олибди.

Торозий билан Бенишон эса ҳамон узун йўлақда у ёқ-бу ёққа бориб келишар эди. Одатдаги, арзимас гап-сўзлардан сўнг Торозий бундай деди:

— Нима бўлганда ҳам, Бенишон, ўзингизни муносиб тутасиз, деб ўйлайман...

— Ҳа, — деб қўйди Бенишон шунчаки. — Тақдир-да бу... Шукр қилмасдан иложим қанча...

— Ўзингиз ўйлаб кўринг: мен сизни алдашим, аврашим, хуллас, умидвор қилишим мумкин. Лекин бу кимга керак? — Торозий бирдан сергап бўлиб қолди. — Мен сизга: «Боринг, дамингизни олинг, бирор ҳодиса рўй берса, тагин ёрдам бераман», десам ҳам бўлади. Лекин кимга керак бу? — дея такрорлади Торозий ва хайрлашишга бирдан Бенишонни қучди...

Бенишон унинг руҳий ҳолатини пайқади. Шоша-пиша Торозийнинг соқолидан ўпаётиб, «шундай одам мени деб азоб чекапти», деб хаёлидан кечириб қўйди. Сўнг товушини чиқариб:

— Тақдир экан, — деди-да, зўраки жилмайиб, шитоб билан пастга эна бошлади. Сал ўтмай, тош йўлдан от эринчоқ одимлаб кетди.

Торозий бу инсонни иккинчи марта қайта тирилтирган эди, бироқ Бенишон ҳали ёруғ дунёга келмасидан бурун шундай қўйга маҳкум этилган экан...

Торозий зинанинг поғонасига ўтирди. Бу уйда қачонлардан бери бунақа сукунат бўлмаган эди. У кўзларини юмди. Вужудида милтиллаган нимаики бор, барини сарфлаб бўлганини ҳис қилди, энди ҳувиллаб қолгач, яна юраги сиқила бошлади...

Торозий минг машаққат билан зўрға ўрнидан турди-да, Армоннинг хонаси жойлашган томонга — йўлакнинг у бошига қаради. Кўзини хира парда қоплади, йўлакнинг ўртасидан юриб бораётган бўлса ҳам, деворнинг ҳар бир бўртиқ ери, эшикнинг қабзаси унга тегар, биқинига туртар эди.

Торозий бамисоли сархуш кишидек жилмаяди.

— Армон, — дея чақирди Торозий охишта.

Армон қаттиқ ҳақоратланган одамдек бўлиб ўтирган эди, бироқ Торозий эшикнинг кесақисига урилиб, остонани ҳатлаб ўтгач, ўрнидан турди. Узини қандай тутишни билмай, бошини эгди.

— Келишимдан мурод... — Торозий қотиб қолган лабларини базўр очди. — Бирор ишинг бошини тутинг... Отангизнинг олдига — қозихонага боринг, ўша ерда... Йўқ, йўқ, хаёлингизга келмасин... — Торозий ўздан жаҳли чиқиб, қўл силтади...

— Ёлғиз қолдингиз келяптими? — Армоннинг товуши титраб кетди. У билдики, устозига ҳар доимги ғўсса яна қайтибди. Демак, Торозий руҳий ларзага тушган...

Торозий зоҳид Асадуллонинг таънасини эслади: «Жолут». «Ҳолбуки одамовилар ҳамisha одамлар билан бирга бўлади», деб хаёлдан кечирди у ва кат ёнига келиб, кўрпасини пайпаслаб қўйди — биронта бегона одам, дейлик, ўша Жолут эгаллаб олмадимикан, деб кўриб қўйди гўё.

Деворга тақаб солинган ихчам кўрпа устидагина Торозий ором оларди, хонанинг бошқа қисми эса, одам ҳатто қарагиси келмайдиган бегона олам. Бу олам тобора енгил туман билан қопланиб, узоқлашаверди, узоқлашаверди...

VI

Бизнинг тошбақашуносларимиз одатларига биноан эрта билан барвақт уй атрофида сайр қилиб юришган чоғи пастдан — тепаликнинг этагидан қулоққа ҳар хил овозлар эшитилди.

Армон ҳайрон бўлиб тўхтади: бу ерларнинг сукунатини бузишга ким ботинди экан? Торозийнинг эса, юраги бир нимани сезгандай, юзи оқариб кетди.

Ана, Обидтой ҳам кўринди... ҳовлиқмасдан отни етаклаб келяпти, ҳар эҳтимолга қарши қамчинини ҳавога сермаб кўяди. Унтача томошаталаб одам аравани ўраб олган; қийқиради, кулади, тошдан-тошга сакраб тепалик томонга келаверади. Епиқ аравадан қикиб турган тошбақанинг тумшугини кўриб Армон чидамади, инграб юборди. Тошбақа худди орада шунча вақт ҳеч гап ўтмагандек қиёфада, тақдирига тан берган кўйи арава чодирдан бошини чиқариб олган эди...

Лекин Торозий бир нарсани сезди: тошбақа ҳов ташландиқ майдондагидай одамлардан ўзини олиб қочмас, безовта типирчиламас, аксинча, шовқин-сурону тапир-тупурларга эътибор бермасдан, обрўйини сақлаб келарди.

Одамлар нимадандир чўчиб, бу ёғига аравани таъқиб этмай кўйишди. Арава дарвозага яқинлашганида эса, кўрганларини завқ билан мушоақа қилиб олиш учун тошларга ўтиришди.

Армон барибир дош беролмади, хўнграганча уйга отилди. Лекин Торозий ўзидаги саросима ва аламини сир бергиси келмай жойида тураверди.

Обидтой қаҳр-ғазабдан жўшиб нималарнидир тушунтирмоқчи бўлди, бироқ Торозийнинг совуқ нигоҳини пайқаб, бошини эғди-да, қандайдир арқонни унда-мунда еча бошлади.

— Қани, туш, оғайни. Келдик! — дея кучининг борича арқонни тортди:

Тошбақа аввалги жойига олиб келишганига ишонч ҳосил қилмоқчидай яна теваракка қаради. Шунда Торозий кўрдик, ҳаммаси қандай бўлса шундайлигича қолибди, тўғрироғи — илгариги ҳамма нарса унга яна қайтибди. Қора-қура доғли жигарранг тошқоса, тангачали ғадир-будир оёқ, палид тумшук...

Аравадан сакраб тушаётиб, ноҳос думи отга тегиб кетди. От ижирганиб пишқирган эди, шу захоти Обидтойдан қамчин еб қолди. Кейин Обидтой тошбақага нафрат билан қараб қўйиб, Торозийнинг ёнига судради.

— Марҳамат, қабул қилиб олинг... Бир тукиниям тўқмасдан келтирдим...

— Олиб боринг! — деди Торозий лўндагина. Обидтой сўкина-сўкина, тошбақани дарвозага томон тортди.

Тошбақа аллақачон хонасига қамаб қўйилган эди. Зинада қўлда қилич билан Обидтой кўринди.

Шу туришини кўриб, тошбақанинг калласини узиб келяптими, дерди киши. Кунлари яна илгаригидай айғоқчиликда, пойлоқчиликда ўтшини билган, шундан норози эди: энди яна сойма-сой кечиб илон овлайди, дарахтма-дарахт юриб қўшларнинг туҳумини эзлайди...

Торозий унинг қиличига кўз ташлади. — Хотун қани?

— Қишлоқда. — Обидтой чўчиб кўзларини пирпиратди, бироқ кейин ўзини тутиб туролмай, бақириб юборди: — Сиз нима деб ўйлаган эдингиз? Бу аблаҳ... ким билибди бунинг яна ифлос ҳолатига қайтишини! Бўғиб ташламоқчийдими буни... ахир, нима қилганда ҳам, Хотун — синглим-да... Бошига оғир кулфат тушди синглимининг, кейин отам олиб қолди. Қишлоқда бўлса, миш-мишлар... Синглимининг орқасидан «Тошбақанинг хотини!» деб қийқариб юрибди одамлар. — Обидтой гапираркан, қамчинини силкитар эди. — Мен-чи? Демак, мен тошбақанинг қайноғаси бўламанми...

Шовқинни эшитиб Армон чиқди ва билдирмасдан орқага келиб турди. Уни кўриб Обидтой илтижо билан кўлларини чўзди:

— Шундайми, ахир? Рост, авлодимизда от ўғрилари ўтган, лекин тошбақа... Бу бўлса, қишлоққа боришимиз билан оғриб қолди, уйқуси йўқ. Мен — аҳмоқ, кечалари баданидан яна дум ўсиб чиқётганини сезмабман ҳам. Кейин эшикни очгим келди, бузиб кирдим, қарасам... бошидан-оёғигача тошбақа бўлиб ўтирибдилар... Жим, индамайди. Бўйинимга оламан, косасига икки марта солдим лекин. Одамга алам қиларкан-да! Индамайди, ўзича хафа, худди уни мен жодулаб қўйгандай...

— Ҳузурингизга отамни олиб келаман, Торозийхон, — деди Армон пойлоқчининг минғир-минғирга чек қўйиш учун.

Торозий бошини силкитди. — Маъқул.

— Нима?! — Обидтой ҳайратга тушди. — Отангиз — қози жаноблари ташриф буюрадиларми бу ерга? — деди-да пастга — қоровулхонаси томонга отилди. — Соқол-мўйловимни қиртишлашми керак... улуғ меҳмон... улуғ меҳмон...

Торозий эшик ёнида бир зум тўхтади, лекин эшикни очишга,

тошбақани кўриб қўйишга ботинмади.

Ўзининг хонасига бориб қозини кута бошлади. Қози унинг ишларини жодугарлик деб билади. Қандай тушунтирса у ишонаркин? Торозий шунга ўйлар эди. Иккалалари тил топишишадими, йўқми — кўп нарса шунга боғлиқ. Армоннинг келажига ҳам. Торозий кетади, лекин бу ўсмир ўзини йўқотиб қўймаслиги, янги бирор машғулотга берилиши керак. Бу машғулот, чамаси, тошбақашунослик сингари фойдасиз машғулот бўлмайди, шекилли...

Торозийнинг ўзи эса — ҳақиқат излайдиган, бироқ ҳар сафар яна ёлғон айлайма йўлга тушиб қоладиган абадий дарбадар одам...

«Тошбақашуносликни мен бошладим, уни ҳалокатга ҳам ўзим олиб келдим», дея андуҳ билан хулоса ясади у.

VII

Кекса қози Торозий билан сипо кўришди-да, гапнинг дангалига кўчақолди:

— Сизни аллақачон ҳибсга олиш керак эди... кана бошган бирор чуқурда ўтириб олиб кўнглингиз кўтаргунча жодугарлик қилаверардингиз, — деди. Лекин бу гапларни телбалиги учун Торозийни койиётгандек сал ўйин қилиб айтиди. — Ишонинг, ҳар кунни устингиздан имзосиз хат оламан: халқ талаб қилаяпти, ғазоби қайнаяпти, мана, бугун ҳам қозихонага оломон ёпирилиб, тепаликда жодугар яшаб юрибди, деб арз қилди... Рост, сизнинг ишингиз жодугарликдан фарқланади, лекин барибир у ҳам беҳуда, ёлғон машғулот. Парвардигори олам ҳар нарсани ўз қиёфаси билан яратганки, сиз буни ҳеч қачон ўзгартиролмасиз... Сиз даҳрийсиз — гумроҳлик ва такаббуриликнинг қурбонисиз. Фаҳимча, даҳшатли зиддиятлар сизни кемиради — фалокатингиз ҳам шунда... Одамларнинг гапига қараганда, сиз, Торозийхон, ажнабий мамлакатларга кўп саёҳат қилган экансиз... мана, иллатни қаердан ютказгансиз... Ажнабийлар одамни заминнинг тиргаги, табиатнинг шоҳи, ижод гулчамбари, шунинг учун унга ҳамма нарса мумкин, деб тасаввур этадилар. У ҳаммадан доно, ҳаммадан ақлли, яхши... бу шайтоннинг васвасаси, у одам бошига нуқул такаббурилик арқонини худди салладай қилиб ўрайди... лекин бу арқон сиртмоқ бўлиб пастроққа, бўйинга тушиб қолмасайди, одамни дорга судраб кетмасайди, деб қавотирдаман... Сиз ўзингизни ўтга-чўққа урасиз, йўлингизнинг эса боши берк... Ҳамма бало — одам асли нима эканини билмаслигингизда: шоҳми ё чувалчангми? Оллоҳ бу сирни биздан яширган...

«Э, бу одам ақлли, антиқа экан-ку», деб қўйди Торозий қозига хайрихоҳ назар ташлаб.

— Уғлим тошбақа тўғрисида гапириб берди. Бир суҳбатлашиб кўрсангиз, деди. У шўрлик билан суҳбатлашиб, албатта, менга шараф, лекин... бир-бирининг тилини тушунсин, деб мени ҳам тошбақага айлантириб қўймасиз, ахир?

— Бунга ҳожат ҳам йўқ, — дея ҳазилга ҳазил оҳангида жавоб қилди Торозий. — У билан ўзимизнинг тилда гаплаша-версангиз бўлади. Ҳеч қачон ҳеч ким уни жодулаб қўймаганини ўз оғзидан эшитасиз...

— Бўлмаса, юзма-юз ўтириб, гаплашиб кўраман: маъзур тутинг, эскидан одатим шундай. Лекин, илтимос, эшикнинг тагида турсангиз, мабодо ҳайвон ҳайвонлигига бориб, яна... — Қози тагин бир марта Торозийга маъноли қараб қўйди. — Ростини айтсам, бу ёққа келаётганимда ўғлимни йўлдан урган одам бирорта лўттибоз бўлса керак-да, деб ўйлаган эдим... Йўқ, адашман.

— Раҳмат... Тошбақа шу пайтгача бирон кимсага ташланманган. Шундай бўлса ҳам, ҳаммамиз ташқарида туриб турамыз.

— Бу ювош ҳайвон сизнинг тажрибаларингиздан сўнг қандай бўлиб қолганини ким билиб ўтирибди?!

Суҳбатга Армон аралашди: — Дарвоқе, тошбақа қози бўлган, ота, у билан бемалол қозилик ишлари хусусида гаплашсангиз бўлаверади...

— Ие, шундай де! — Қози қўрққан қиёфага кирди. — Ўзим ҳам билардим: шу ношоён иш билан шуғулланадиганларнинг охири вой бўлади. — Сўнг, ҳамон ҳазил руҳида, соқолини силади: — Мендан, айтайлик, шох ёки хартум ўсиб чиқса, менга ҳам қон қуйшингизга тўғри келиб юрмасин тагин.

— Менга ишонаверинг, ота, — деб кулиб юборди Армон.

— Сенга?! — Ота ҳайрон бўлиб қошмини чимирди. — Шайтоний ишлар билан шуғулланавериб, манман бўлиб кетибсан. Олга талпинасан... ниятинга етаётгандай бўласан... Ваҳоланки,

сенга Армон деб от қўйганимда, ҳатто исминг билан ҳам тақдирга шак келтирмагин, деган эдим... Қаёқда! Адашибман!

Лекин қози ёқимлироқ гап ҳам айтгиси келди ва суҳбат ораси Торозийдан шунчаки сўраб қолди:

— Раҳматли Мўминхоннинг ўғлимисиз?

— Ҳа.

— Яхши одам эди. Художўй-тақводор. Отангиз ҳақида кўп эшитганман... Қани, Армон, бошла мени...

Армон отаси билан бирга тошбақанинг хонасига кетди, кейин қайтиб келди ва Торозий иккалалари йўлакда у ёқ-бу ёққа юра бошлашди.

— Шаҳарда кимнинг оғзига қараманг, тошбақа тўғрисида гап, — деди Армон пичирлаб. — Ҳақиқатдаям отамга одамлар арз қилишди...

Торозий мужмал бир маънода елкасини қисди.

— Ўзи миш-миш тез тарқайди, кетидан албатта ёлғон тўғилади. — Торозий мужмал бир маънода елкасини қисиб қўйди. — Нимаки яхши нарса бўлса, тупроққа кўмақолаемиз...

— Тўғри. Лекин одамлар унинг гапирадиган тошбақа эканини қаёқдан билиб олган?

Торозий паришон бир алпозда Армонга қаради, сўнг қози кириб кетган эшикка қайрилиб бир нуқтага тикилганча қотди.

Унинг жимлиги Армонни қийнаб эди. Қози бурнининг учини сирли ўйнаб чиқиб келгач, ниҳоят энгли тортди. Торозийнинг хонасига киришлари билан қози яна тўлқинланиб гапира бошлади:

— Ҳа, сизлар бўлмаганларингизда, жаноблар, шундай нарсани кўрмасдан ўтиб кетардим бу дунёдан... Собиқ қозининг бадбахт бўлгани кимнинг хаёлига келарди! Сизлар қалтис ҳазил қилгансизлар деб ўйлабман-а. Ажабо! Бу ҳодиса шундоғам элсўймас хунаримизга доғ туширади. Дарвоқе, — деб ўзини юпатди қози, — буни ҳеч кимга айтмасликка ваъда берди.

— Хотиржам бўлинг... — Торозийнинг овози титраб кетди. — Яқин орада у тилдан ҳам қолади...

— Наҳотки? Ҳа, ҳа, айтганди... Хўш, менинг фикрим қандай? Бу ҳақиқатан қизиқ... сеҳргарларни, тўғрироғи одамлар айблаётганларини, оқлаш учун қўлласса ҳам бўлади. Уғлим-ку ҳали гўдак, лекин сиз, Торозийхон, битта тошбақанинг курсатмалари дунё яралгандан буён мавжуд қонунни қайта кўриб чиқиш учун жуда камлик қилишини биларсиз, деб ўйлайман... Яна мушукларнинг, қўйларнинг, молларнинг ва ҳоказо — хуллас, Нуҳ пайгамбарнинг қайиғида омон қолган барча тўртоёқли ҳайвонлару қанотли паррандаларнинг курсатмалари ҳам керак бунга... Лекин албатта гапирадиганлари бўлсин, чунки қачон сеҳргарлик, жодугарлик иши кўрилса, доим ҳимоя томонида туриб сўзлай олсинлар... Гапимни тушундингизми?

— Албатта, агар сизнинг ҳар қандай ёрдамга шай эканингизни Армон тушунса... — деди Торозий одоб билан. Ҳолбуки қозининг эзмалиги уни толиқтириб юборган эди.

— Шундайми? — Қози ҳайронланиб ўғлига қаради. — Наҳот у шундай олим бўлиб етишди? — деди-да, меҳр билан ўғлининг сочини силади. Сўнг яна жиддий тортди: — Қонунлар фуқаро манфаатларини кўзлаб тузилади. Агар улар, дейлик, ўн қанотли иблиснинг борлигига ишонишса, биз қозилар у иблис-ни жазолайдиган қонун қабул қилишга мажбурмиз. Фуқаро тарафиди турганимизни ҳамма ҳис қилиши керак-да... Бу гапларни ўзимни оқлаш учун айтаётганим йўқ; мен сеҳргарларни таъқиб этадиган қонунни шу бугуноқ бекор қилишга тайёрман. Худода шукр, ақлим жойида. Динимиз ҳам шайтон-майтонларга ишонишни таъқиқлайди... Аммо ҳозирча кўзимни юмиб, сеҳргарликда айбланган биронта шўрликни жаллоднинг қўлига топширишга мажбурман... Каминанинг иши — лаънат теккан иш ўзи, фақат менга ўхшаган бахтиқораларгина қозиликда хизмат қилади... Бу... — дея юзидаги пес жойига бармоғини нуқиди, — қўл-оёғимдан боғлаб турибди... Яна қайтараман: сеҳргару жодугарлар тўғрисидаги қонунни ўзгартиришга табатнинг ўзида эҳтиёж пайдо бўлиши лозим, ҳозирча эса сабр-бардош билан бу аҳмоқ, қайсарларнинг онгини ўстириш керак...

— Мен худди шу иш билан шуғулланмоқчиман энди! — дея хитоб қилди Армон.

— Баракалла! Отани кераксиз қонунлардан қутултириш бечора ҳайвонларга қон қуйиб, улардан қачон дуппа-дуруст одам чиқаркин деб кутиб ўтиришдан кўра анчагина олижаноб ишдир!

Шундай дедию қози бирдан қаҳқаҳ уриб юборди, сўнгра қутилмаганда деразага бурилиб, ниманидир обдан ўйлаб қолди. Сўнг:

— Лекин сиз ҳозироқ, вақтни ўтказмасдан, тошбақани қонуний эгасига қайтариб беришингиз керак! — деди қатъий қилиб. — Акс ҳолда, камина сизни, Торозийхон, жавобгарликка тортишга мажбур бўламан... Аллақандай Денгизхон деган одам устингиздан шикоят ёзган. У одамни эшитганмисиз?

Торозий оқариб кетди ва гўё ҳимоя истаб Армонга ўғирилди.

— Ие, йўлакай унинг шахрига кирганимда, тошбақани олиб кетган, деб ўзи менга буюрган эди-ку. Бўлмаса, мен...

— Денгизхон, тошбақага айланган одам менинг фуқаром эди, деяпти. Қонун эса унинг мулкини қайтиб беришингизни талаб қилади...

Торозийнинг аламдан руҳи тушиб кетди.

— Сизнинг ўрингизда, мен бу муттаҳамни жазолаган бўлардим! Узингиз ўйланг ахир: фуқаросининг бошига шундай кўргиликлар солган одам жазосиз қолаверадими? — Торозий яна бир нималар демоқчи эди, лекин айтса, қозининг кўзига ақлинг эмас, ҳис-туйғунинг сасига қулоқ солган енгилтак бўлиб кўрениб қолишини англади. — Майли, — деб қўшиб қўйди тақдирга тан бериб, — фуқаросини қайтариб олаверсин...

— Ана бу бошқа гап! Энди, рухсатингиз билан, Денгизхонни тақлиф этсам. Ахир, бу ишда ҳеч қандай жодугарлик йўқлигига у ҳам гувоҳлик бериши мумкин. Денгизхон ҳам, мулозимлари ҳам пастда кутиб туришибди...

Армон қовоғини уйганча, уларни қақиргани тушиб кетди ва Денгизхон билан Ҳолдфингегни, уларга қўшиб Фарруҳ билан Майрани ҳам бошлаб чиқди.

Торозий кўзларига ишонмай турарди: амир ҳам, унинг малайи немис ҳам нақадар ўзгариб кетишибди. Денгизхонни фақат такаббур қиёфасидан таниш мумкин эди, жулдурвоқи кийимда эса у кўпроқ саёқ гадоёга ўхшарди.

Фарруҳ билан Майра иккаласи Торозийни кўриб оқ зинанинг тагига яширинишди ва, Денгизхон қанча қақирмасин, у ердан чиққилари келмади.

— О, қимматли дўстим! — дея Денгизхон Торозийга отилди. Сарой боғидагидек қилиб, дўстона қучмоқчи ҳам бўлди. Бироқ Торозий бир қадам орқага тисланди. Амир кўли кўтарилганча қолаверди.

— Сизни яна кўраман деб ўйламаган эдим, боз устига, мунақа ғалати қиёфада... — Торозий масхараомуз кулимсирди, сўнг ҳаммадан ҳам кўпроқ Ҳолдфингегга қараб қолди.

Немис гапдан қочиб йўталиб қўйди. Денгизхон эса худди ўтган галгидай сергап, хушчақчақ эди.

— Ҳа, камина энди ҳоқон эмасан, — деди у ҳеч бир афсус-надоматсиз. — Ҳаётим ҳам енгиллашди, яхши бўлди. Ўзи жаҳонгашталikka мойиллик қонимда бор эди... Торозийхон, дарбадарлик ҳаётини агар иккаламиз бирга кечирсак, ҳар қандай амирдан ҳам зўр яшардик-да...

— Фуқароларингиз-чи? Улар сизни ҳайдаб юборишдими?

— Қани энди шундай бўлса... уларнинг ўзи... Кунлардан бир кун тонгда ҳамма қўзғалиб, бутун шаҳарни араваларга жойлаб кетиб юборишди... Бу воқеа сиз тошбақани олиб жўнаганингиздан кейинроқ рўй берди, дўстим. Сиз кетдингизу шаҳарда касаллик бошланди. Ким айбдор? Албатта, жодулаб қўйилган тошбақа-да! Ҳамма офатни ўша келтирди! Шунга деб одамлар араваларида касофат жойдан узорқоқча кетиб юборишди-да. Эҳ, одамзод... Мен ҳам уларни йўлдан қайтариб ўтирмадим. Уларнинг кетаётганига қараб турибману ичимда дарвешона озод руҳ уйғонаётганини ҳис қилаяман, денг... Бирга жаҳонгашталик қилайлик, деб ўша заҳоти сизни излашга тушиб кетмоқчи ҳам бўлдим... улгурмадим... Эртасигаёқ хувиллаган шахримизга ёввойи Чингизхон отлик лашкари билан очофатларча ёпирилди... Дўстим Ҳолдфингег яроғ-аслаҳани олиб дарров олдимга чолиб келди, лекин мен... лашкарсиз... қўй, дедим. Кейин Ҳолдфингег маслаҳат солдики... Чингизхон «Борса келмас» кумликларининг бирор жойида халқимни қувиб етиб, мен ёлғиз ташлаб кетишганининг қасосига битта қўймай қириб ташлагунча... лаҳм ичиди яшириниб ўтириг, деди... Подшоҳлар орасида, ҳатто бир-бирини ўлғудай ёмон кўрадиларининг ўртасида ҳам овоза қилинмаган бир қонун бор — оғир дамларда ҳукмдорини ташлаб кетган халқни бутунлай, сўнгги уруғигача қириб ташлаб керак, деган қонун... Биласиз-ку, ёввойиларнинг босқинидан

кейин, Ҳазрати Қум уйғонади, бошини кўтарди, аста-секин ўрмалаб ҳамма нарсани ютиб кетаверади. Ҳамма нарсани! Уйларни, боғларни. Каминанинг саройини ва, айтгандай, тошбақанинг карвонсаройини ҳам... Ҳазрати Қум ҳаммасини ғадири-будир тили билан шип-шийдам қилиб ялаб битирди. Афсус, шаҳардан энди ном-нишон қолмади. Лекин камина эркинман, хушчақчақман. Дўстларим Ҳолдфингег, Фарруҳ ва унинг хотини билан бирга дунё кезиб юрибман. Овқат қилиш кийим-кечак юшиб Майранинг зиммасида. Собиқ ҳукмдорга яна нима керак? Мен бахтлиман! Ва... қози жаноблари сизга ҳаммасини тушунтиргандирлар?

— Ҳа. Фуқаронгизни олаверишингиз мумкин, — деди Торозий Денгизхонга нафрат билан қараб. Кейин юзини бурди.

Торозийнинг кетаётганини кўриб Денгизхон гапини охиригача айтиб олиш учун унинг қўлидан ушлаб қолмоқчи ҳам бўлди, лекин... ўзини оқлаб айтган ушбу сўзларни Армон билан қози иккаласи эшитди, холос:

— Эсингиздами, жазо тўғрисида сизга, айтганман-ку? Бу тошбақа сизни ҳам, шаҳарни ҳам қозолади, энди тақдир уни яна менга қайтариб берадими. Наҳот менга ҳам жазо тариқасида бераётган бўлса? Хонликдан тушиб масхарабоз бўлиб қолганимнинг ўзи каммиди? Манов фирибгарлар билан бир аравада ётиб юганимнинг ўзи етарлимасмиди? — Сўнг, иши тезда ҳал бўлганининг қувончига, Денгизхон ташқарига йўл оларкан, бирдан ашула айтиб юборди:

**Вақтики етиб Ҳазрати Қумнинг ўзи
Дунёни кўрай деб келса юмуқ қовоқ-ла,
Бор йўллар бекилиб, кўмилиб қудуқлар кўзи,
Йўқолар уйлару бутун мол-мулклар.**

Тепаликдан тушиб бораётганда ҳам у куйлар, мулозимлари унга жўр бўлишар эди.

VIII

Орузда Торозий яна уч кун турди. Бу кунлар ичида Армон иккаласи жодугарликда айбланганлар тўғрисида гаплашиб олишди.

Армон энди тоқатсиз ва ҳовлиқма эмас, тажрибаларининг муваффақиятсиз ўтгани уни анча улғайтириб, ўйчан, ҳатто хотирчан қилиб қўйгандек эди.

— Табиат баъзан хато қилади, лекин хатосини ўзи тuzатади — шуни англаб етдим... — дерди Торозий. — Табиат жуда қизганчиқ, сирини айрим мумтоз одамларгагина очади... У қандай қилиб хатоларини тuzатаркин — шунинг калитини топганимизда эди, шундай қудратга... ҳақиқатан шайтоний бир қудратга эга бўлардики... Бирорта ювош кўйга одам қиёфасини қайтариш, Денгизхонни эса, айтайлик, эчкиэмарга айлантириб қўйиш унда ҳеч гап бўлмай қоларди...

Гаплашиб, улар тепаликдан шаҳарга тушиб боришди. Кўчама-кўча кезиб юришаркан, шаҳарга томоша келибди, деган хабар тарқалди ва энг оғир-вазминдек туюладиган тижорат аҳли ҳам шоша-пиша дўконларини ёпа бошлашди.

Ҳар томонларидан туртки еб-еб, Торозий билан Армон бозор олдидаги майдончага етишди. Одатда ҳар хил томошалар — ҳўроз уриштириш ёки дорбозлик ўйинлари шу ерда кўрсатилар эди.

Лекин, одамларнинг ғала-ғовурига қараганда, бугунги томоша бўлакча шекилли. Оломон ниманидир муҳокама қилиб баҳслар, ҳаммаунинг оғзида бир гап айланар эди: «Гапирадиган тошбақа...» «Гапирадиган тошбақа...»

Торозий билан Армон нима гаплигини тушунишди, кайфиятлари бузилиб, индамай, турли рангдаги латталар билан безатилган катта аравага яқинлашишди. Томоша, чамаси, бошланган эди. Тошбақашунослар қулай жойга туриб олишлари билан аравадаги чодирдан Ҳолдфингег чиқиб, томошабинларга таъзим қилди. Унинг бошида фикимланган қувур каллапўш, эгнида ситилиб кетган фрак, қўлида қамчин...

Бадқовоқ ва ёвуз немиснинг қўли, бели, оёқлари энгил-енгил ҳаракатланарди. Анчадан буён сайёр томошалар кўрсатиб юрганга ўхшайди, деб ўйлади Торозий.

— Гапирадиган тошбақа... Лекин олдин бир-икки қизик томоша кўрасиз! — деб эълон қилди Ҳолдфингег ва тез чодирга кириб кетди.

Бир неча лаҳза чодир ичкарасида шовкин-сурон, тапир-тупур бўлиб турди. Ниҳоят юзига эчки ниқобини тутган одам чиқди; иккита шохи ҳам бор.

Гарчи ниқоб шошилич, наридан-бери ясалган бўлса-да, ўзини танитгиси келмаган кишининг юзини бемалол бекитиб турарди.

Ниқобли киши терлаб кетган бўйинни артиб, томошабинлар қаршида довдираб туриб қолди. Лекин масхарабозларга ҳаммаша илиқ муносабатда бўладиган томошабинлар унга далда бериб, бараварига кулиб юборишди.

**Вақтики етиб Ҳазрати Қумнинг ўзи
Дунёни кўрай деб келса юмуқ қовоқ-ла,
Бор йўллар бекилиб, кўмилиб қудуқлар кўзи,
Йўқолур уйлару бутун мол-мулклар.**

деб куйлай бошлади у бемаъни бир овозда. Ва юзига ниқоб тортган кишининг Денгизхон эканини бизнинг тошбақашуносларимиздан булак ҳеч ким билмади.

**Майли у ухлайверсин, Қум, сен уни уйғотма
Ва ҳеч қачон йўлига тўсиқ ҳам бўлиб ётма.
Сен уни қарғамагин, жаҳлини ҳам чиқарма,
Сенга кулфат келади, агар уни уйғотсанг,
Саҳрода ўчоқ тугул бирон йўл топмассан-ку,
Кўйгин, кўй, ухлайверсин мангуга Ҳазрати Қум.**

Энг асосий томошани — гапирадиган тошбақани кўришга муштоқ томошабинлар Денгизхоннинг ялласини ҳам охиригача эшитишди. У эса сўнги сўзларини айтиб бўлгач, тақдирга лаънат ўқийётгандай бирдан дарғазаб қўл силтади-да, хомуш, чодирга кириб кетди.

Чодир яна чайқалди. Ҳозир чиқиши лозим бўлган кимса кўнмаётгандек, чиққиси келмаётгандек, уни эса чиқишга зўрлашаётгандек эди. Сўнг яна кичкина курсича кўтарган Ҳолдфингег кўринди. У ҳамон хўмрайган кўйи, сурбетларча курсига ўтирди-да, Торозий боғда Денгизхондан эшитган ашулани бошлади:

Schlaf, ausgeglässene Kinder
da Rommf zu euch Soldfinger.
Ach, sie Fräume, Fräume...

Ҳолдфингег одамларга бошқароқ таъсир ўтказиш учун ашулани ўзининг тилида куйлади. Унга, томошабинлар немисча ифодаларни эшитган заҳотлари кулиб юборишадигандек, маҳоратига қойил қолишадигандек туюларди...

Дарҳақиқат унинг томошаси яхши чиқди. Дастлабки сўзларни эшитиб қўллар Ҳолдфингегга бармоқ нуқиб хохолой бошлашди, немис тилининг ғўзаллигини илғамаганлар эса, Ҳолдфингег ашуласини охиригача айтиб бўлгандан сўнг қадрига албатта етсалар керак.

Нонини ҳалоллаб топаётганидан мамнун Ҳолдфингег аста-секин қаерда ўтирганини, кимлар учун куйлаётганини унутди. Чехраси сал очилиб, кўзларида саҳоват уқунлари кўринди, овози эса тобора пастлашиб, ашула хиргойига айланди. Ахир, энди Ҳолдфингег хаёлан она юрти Бритенбург шаҳрига учиб, беихтиёр ўзига ўзи куйлай бошлаган эди. Биринчи марта бу кўшқини у ўша Бритенбургда эшитган. Бошида қувур каллапўш, эгнида фрак билан эрталаб ёмғир остида сутфуруш Зиттенинг олдида бораётганида, ёқимтой, искирт бола-бақра уни масхарабоз шў кўшқини айтар эди. Ҳолдфингег эса сутфурушининг олдида бекорга бормаиди, нияти — қаймоғидан сотиб олишу...

Имкони туғилганда беванинг кўнглини овлаш. Ахир, у сокин Бритенбургда ўзининг сайёр Томоша ҳўнарларини кўрсатганида мана шу бева сутфуруш айниқса эҳтирос билан чапак чаларди-да. Эвазига Ҳолдфингег Зиттенинг момақаймоқ қўлчаларидан ўпич олиш ҳамда истиғноли хўрсиниқларини эшитиш илинжида ҳар куни эрта билан унинг уйига қатнар эди.

Ох, Бритенбург — олис мамлакат! Энди Ҳолдфингег сенинг бағрингга қайтиб бора олмайди! Негаки, ўғрилиқ қилгани ва Зиттенинг бошига етгани учун мурасасоз немис адлияси уни жазолашга қатъий бел боғлаган — у шундан қочиб юрибди бу ёқларда...

Кўзёшларини тия олмаслигини сезиб, Ҳолдфингег ашуласини унда-мунда тугатиб, курсини олди-да, томошабинларнинг шод кийкириги остида ўзини чодирга урди.

Оломоннинг ошиқишидан гапирадиган тошбақанинг гали келгани сезиларди. Аввал чодирдан Фарруҳнинг боши чиқди, сўнг у олдинга Майрани ўтказиб юборди. Кийимига ёппасига майда шишачалар осиб ташланган Майра бир зум оломонга ўзини кўз-кўз қилиб турди, кейин ҳокимона ишора билан саҳнага Фарруҳни чорлади.

Шўрлик саҳнага чиқиб олиб арқонни шу тортади-шу тортади... учини билаларига ўраб олиб яна тортади... ниҳоят, томошбинларнинг кўзи олдида улкан тошбақа пайдо бўлди. Обидтой қишлоқдан қайтариб олиб келаётган пайт кўпчилик уни кўрган эди, шунинг учун унинг катталиги одамларни унча ҳайратга солмади. Ҳамма типирчилаб тошбақанинг гапиришини кутарди.

— Мана, кўриб қолинглар!.. — деб ҳайқирди Майра тошбақани кўрсатиб. Кейин унинг устига энгашиб, ишва билан саволга тута бошлади: — Қани, гаплашамизми? Ўтган кунларимизни эслашамизми?

Ҳамма оғзини очиб, тошдай қотди. Фақат Армон чидаб туролмади. Саҳнага чопиб чиқиб томошага чек қўймоқчи бўлгандек шаҳд қилган эди, Торозий унинг қўлидан сиқиб, ушлаб қолди ва то томоша тугамагунча қўйиб юбормади...

— Бир-биримизни қандай яхши кўрардик, айтиб беринг... Менга уйланишга ваъда берганларингизни... кейин алдаб кетганингизни...

Шу чоққача ўлиқдай тек тураверган тошбақанинг ғазоби кўзиди, калласини у ёқ-бу ёққа туриб, тилга кирди:

— Содда эканман... сен бўлсанг, фирибгар, мени алдаб, малайим Фарруҳга тегиб кетдинг... Ҳаммангдан — сендан ҳам, Денгизхондан ҳам ҳазар қиламан...

Бир неча дақиқалик қарахтликдан сўнг томошбинлар ниҳоят хушларини йиғишди ва... шунақа қийқириқ кўтарилдики, ҳаво ҳам титраб кетди гўё.

Тошбақанинг гапларини Майра жилмайиб туриб эшитди, Фарруҳ ҳам сир бой бермади. Лекин тошбақа қаттиқ уялди. Гап нимадалигини одамлар тушуниб, собиқ қозига нисбатан нақадар шафқатсизлик рўй берганини билишса, Майрани, у билан бирга шу тўданинг барини боплаб дўппослашди, деб умид қилган эди тошбақа. Чодирнинг ичида турган пайтиёқ шуни ўйлаб қўйган эди...

Ниҳоят, тошбақа хижолатли ҳолатдан чиқиб олди ва одамларга бақиргиси, гаплари рост эканини айтгиси келди, лекин... Бу ерда ҳатто одам ҳам бир кимсага сўзини уқди-ролмайдими, шундай экан, тошбақанинг гапига ишониваримиди? Уларга қизик-қизик томошалар керак — кўрсалар, пулини тўласалар бўлди, ана, айримлари ҳамёнларини титкилаб ҳам қолишди...

— Энди, уйдан қочман деб деворни қандай тешганингизни айтиб беринг, — дея буорди Фарруҳ тошбақанинг косасини силаркан.

Тошбақа индамади, бўйинини эгиб, тумшугини ҳўл тахтага босди. Бошқа бир оғиз ҳам гапирмайман, деяётгандай эди у.

— Майли, — деди Фарруҳ вазиятни юмшатиб, — бугунга етади. Урганган ҳамма гапингизни бир кундаёқ айтиб қўйсангиз, эртага томошаларимизга ҳеч ким тўпланмай қўяди, унда хонавайрон бўлаемиз...

Оломон орасидан овозлар чиқди:

— Гапирсин! Гапир, тошбақа!

Оломон гуврана бошлади. Одамлар талаб қилар, ялинар, дўк урар эди:

— Яна икки оғиз гапиргин... тошбақанига... жон тошбақа... айланай, тошбақа... ўргилай...

Бироқ тошбақани аллақачон чодирга судраб кириб кетишган эди. Майра қийқириқлар тўхтагунча кутиб, кейин сакраб пастга тушди ва қўлда лаган билан одамларни оралай бошлади. «Берган пулларингизга тошбақага тухум оламиз... Шўрликка илон олишимиз керак...» деб айланаверди, одамлар лаганга виждонан танга ташлайверди. Уч кишигина томошани текин кўрди ҳисоб: биттаси Торозий, иккинчиси Армон ва учинчиси Кумуш... ҳа, ҳов ўша куни бизнинг тошбақашуносимиз Денгизхон мамлакатда, ташландиқ майдонда учратган Кумуш...

Майра яқин келиб қолгач, Торозий билан Армон тескари бурилиб, майдондан жўнаб қолишди, Кумуш эса, ким қанча ташлаётганини кўриб туриш ҳамда йиғилганларини санаб қўйиш ниятида дарров Майранинг ёнига бориб олди.

Кумуш бу тўданинг шериги эди. Дастлабки томоша

кўрсатилмасдан анча илгариеқ у қаердадир шаҳарнинг бир чеккасида Ҳолдфингег катта томошалар тайёрлаётганини, энг қизиғи ва даромад келтирадигани гапирадиган тошбақа кўрсатадиган ҳунарлар эканини билиб қолди у.

Қайсар тоғлик ҳамон тошбақадан қарзини ундириш ниятида юрадди, шу ерга ҳам Ҳолдфингегни топиб келди. Бир пайтлар Торозийга қандай тушунтирган бўлса, Ҳолдфингегга ҳам ўшанди сўзма-сўз такрорлади: дўкончи бир кундаёқ қишлоғимиздан йўқ бўлиб қолди, у мендан анча-мунча қарз эди ва ҳоказо...

— Нима, ишонмаяпсизми? — деб чинқирди Кумуш кўкрагига муштлаб. — Косаси нимага ўхшайди? Торозининг палласига. Қилиқлари-чи? Кўрқоқ, жирканч... қаранг, уятдан ўлиб-тирилиб тумшугини яшириш пайида!

Бу етти ёт бегона одам ишларига халақит беришидан чўчиган Ҳолдфингег:

— Нималар деб вайсаяпсан?! — деб Кумушнинг бўйнига бир туширди. Сўнгра, хирапашшадай ёпишиб олган Кумушни Фарруҳ иккаласи шаҳарнинг дарвозасигача ҳайдаб олиб бориб қўйишди. Шунга қарамай, кечқурун Кумуш яна қайтиб келди ва масхарабозларнинг ўтовига мўралади.

— Бунга кўриб қўйинглар! — деб бақирарди у аллақандай қоғозни силкитиб. — Ҳаммасини қозига ёздим. Яхшиси, уруш-жанжалсиз келишиб қўялолайлик. — Шундай деяпти-ю, ўзи ҳар эҳтимолга қарши қочишга шай турарди.

Денгизхон ухлаб ётган эди, Ҳолдфингег унинг биқинига туртди:

— Мановни нима қиламиз энди? Бу туришда ишимизнинг белига тепади-ку...

Денгизхон бош қотириб ўтирмай бир доно фикрга келди.

— Тошбақанинг ўзи ҳал қилаверсин, — деди у. Лекин бу пайтда, тўсиқнинг нариёғида ётган тошбақа унинг гапларидан шумлик билан кулиб қўйганини кўрмади.

Ҳолдфингег бу тортишув ҳозир ўзининг фойдасига ҳал бўлишига қатъий ишонган ҳолда тошбақанинг косасига бир тепди-да:

— Ҳеч қанақа дўкончи-мўкончи эмаслигини мановинга тушунтириб қўй! — деди.

Кумуш шартта тошбақанинг қаршисига тиз чўкиб, илтижо билан унга қўлларини чўзди:

— Ҳамқишлоқ, сиз ахир Али баққолсиз-ку, шундайми? Шерикларингизга ростини айтинг... Мен Кумушман, худо ҳақки, эсингизга тушдимми? Ҳар жума дўконингизнинг олдидаги тошга ўтириб оли-иб, бирга чой ичардик-ку? Мени чаён қақиб олган... Бўйинингизга олаверинг... ахир, барибир у қарзини энди ўзингиз тўламайсиз-ку. Қарзимдан кечиб юборсам ҳам бўларди, лекин масхарабозлар сизнинг орқангиздан пул ишлашяпти-да, ҳамқишлоқ... Мен бўлсам, сизга жуда-жуда ачинаман...

— Ҳа, мен Али баққолман, — деди тошбақа заҳарханда кулимсираб.

Кумуш тезда ҳушини йиғиб, сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Ана, эшитдиларингми? Бунинг Али баққоллигини дарров билганман ўзи. Шундай экан, келинлар, тотувлик билан... Бу ишга қозини аралаштирмай...

Бирор дақиқа Ҳолдфингег тошбақага нафрат билан тикилиб қолди. Немис ундан бундай гапни сира кутмаган эди. Кейин ҳаёлида бир нималарни тез ҳисоблаб чиқди-да, қўл силтади: Кумушга бериладиган қарз гапирадиган тошбақани ўйнатиб топиладиган даромаднинг юздан бир қисми экан, холос. Кумушга сотилганининг жазосига эса, одамларнинг кўзида қўрлаш керак бунга, бўйнига арқон солиб, учини Фарруҳнинг қўлига тутқазиб қўйиш керак — ҳар сафар уни чодирдан итдай қилиб судраб чиқарсин...

IX

От эрталабки шудринларни тепкилаб, яна йўлга чиқди. Эгасини яна аллақаяқларга олиб кета бошлади. Ёнида қора хачир пилдираб бормоқда, унинг устига бўш-бўш қафас билан сайёҳимизнинг кундалик керакли лаш-лушлари юкланган...

Торозийни кузатгани чиққан Армон билан Обидтой қимир этмасдан унинг орқасидан қараб қолишган эди. Яна қачондир бир кун келиб устози билан юз кўришишини, сўнг тепаликдаги уйда узун кунларни бирга-бирга ўтказишини ҳис қилиб турган бўлса ҳам, Армон ҳозирги айрилиққа ҳеч чидаёлмасди.

Торозий сариқ қумга қараб борар, қумнинг бу ҳолати йўлнинг оғир келишидан, куннинг эса жазирама иссиқ бўлишидан дарак берар эди.

Ажабки, Торозий таниш қора қумтепани учратди. У шу ерда қимир этмасдан сайёҳнинг қайтишини кутиб тургандай эди. Торозий унга яқин келиши билан қумтепа ўзи каби ёлғиз дарбадар билан саломлашгандай бўлиб, устидаги қумларини шув-шув тўкди.

Торозий таниш қумтепанинг ёнидан ўтиб кетди. Қумтепа энди бу ёққа бурилиб, орқасидан шаҳарни тўсиб қўйди.

Торозий мудраб қолиб сезмабди: қумтепадан унга қараб Денгизхон билан Ҳолдфингег иккаласи чолиб келишар эди.

— Қиёматли дўстим! — деб қичқирарди Денгизхон югурган сари йиқилиб кетай-йиқилиб кетай деб.

Торозий бир сесканиб, отнинг жиловидан тортди. Даствавал томоша кўрсатиладиган аравани кўрди. Арава устида тошбақа... у кўзларини қисиб, шу ёққа қараб турар эди.

Майра унинг бўйнидан кучоқлаб олган, парвойи палак. Энг қийин иш Фарруҳга қолибди — у от ўрнига аравага қўшилган эди.

Денгизхон келасолиб, отнинг шундоқ оёғи тагига тиз чўкди.

— Қиёматли дўстим! Ердам қилинг, ўтинаман...

Ҳолдфингег Денгизхонга норози бўлиб қаради.

— Курфюрст... — деди-ю, гоят хурмат юзасидан айтиладиган бу сўз энди ялангоёққа муносиб бўлмай қолганини сезиб, сал пастроқ товушда кўшиб қўйди: — Денгиз... damlich¹. — Лекин кейин ўйлаб кўриб, ўзи ҳам тиз чўкди.

— Тошбақамиз гапирмай қўйди, — дерди Денгизхон. — Хонавайрон бўлди! Утинаман, гапирадиган қилиб беринг! Вақтинчага бўлсаям, майлиди... — Сўнг, сен ҳам бирор нима де, дегандай Ҳолдфингегнинг биқинига туртди.

— Сизни ўзимизга шерик қилиб оламиз, — деди Ҳолдфингег қовоғини солиштириб.

Иккаласи ҳам Торозийнинг оғзига қараб қолишди. Бироқ Торозий анчагача индамай тураверди. Юзида ичиқораликка ўхшаш нимадир акс этди ва у яна бирпасда одамови бўлиб қолди.

— Яла десангиз, изингиздаги тузни ялайман! — деб айюҳаннос соларди Денгизхон. Пешонасини қумга бир неча марта урди ҳам. — Хонумонимиздан айрилдик! Отни ҳам сотдик...

Торозий арава турган томонга тагин бир марта кўз ташлаб, хаёлга берилди:

«Мана, ҳаммаси яна ўз ўрнига қайтди... Малай Фарруҳ ўз хўжайинини аравага солиб судраб юрибди, Майра бўлса, жазманининг кўнглини овлаш билан овора...»

Айни чоғда Торозий биларди: тошбақа ҳали буткул тошбақага айланиб кетгунча буларга кўп ташвишлар келтиради...

Торозий қамчинини ҳаволатди ва зарб билан отни савалади, от жойидан силтаниб елиб кетди. Денгизхон билан Ҳолдфингег қумда думалаганча қолаверишди.

Улар яна анчагача шундай аллозда ётган, йиқила-йиқила илтижолар қилган бўлса керак, лекин Торозийнинг қўлоғига энди ҳеч қандай товуш етмасди... У кўзларини қисиб, худди ўзи йўл олган томонларда уни бундан ҳам ғаройиб ҳодисалар кутаётгандек бир ҳолатда, уфққа тикилди...

НУРУЛЛО ОТАХОНОВ таржимаси

Нусрат
Карим

Туғилмоқ имлоси

Туғилмоқ имлоси лаҳзадир, лаҳза.
Ки, ишқ ибтидоси лаҳзадир, лаҳза.
Жонга беҳуд ҳислар солма, эй иблис,
Қазонинг ижроси лаҳзадир, лаҳза...

Инсон

Ғазабдан ёнма деб панд берма ҳар дам,
Куйган менинг жоним, сенга бу не ғам?
Инсон ёниб қалбдан сочмаса зиё,
Зулмат ичра қолур курраи олам.

Сарбадорлар

Ҳақ учун азиз жон ёнса-да, ёнсин.
Жон бирла бу имон ёнса-да, ёнсин!
Эрк учун бош қўйиб, бўлди сарбадор,
Эрк бўлмаса, жаҳон ёнса-да, ёнсин!..

Бир азиз жон бу

Тўрт мисра шеър эмас, тўрт нафас он бу.
Юракдан силқиган тўрт томчи қон бу.
Ҳиссиёт туғёни чаққанда чақмоқ
Тўрт қутби ёришган бир азиз жон бу!

Ғафлат

Вафога сўз берган тунлар улфатим,
Олиб кетди қўлдан ноёб фурсатим.
Гоҳ тушга алдандим, гоҳи хаёлга,
Йўқ, ғафлат ўлдирди менинг журъатим.

Тинчлик

Дарё каби уйғоқ, ҳайқирар виждон:
Ки, ўт офатига дуч келгай замон.
Мулки жаҳонингга то тушмасин ўт,
Жаҳолат уйқудир, уйғонил, инсон!

¹ Damlich — жиннисимон, телбароқ (немисча).

Ватанпарвар йигит фожиаси

Тақдири Шекспир қаҳрамонларининг фожиавий қисматиға ўхшаш даҳолар ўзбек халқи тарихида ҳам кўп ўтган. Саргашта Беруний, элдан-элга қувғинди бўлган Ибн Сино, олим ва султон Улуғбек, улуғ шоира, айни вақтда салтанат соҳибаси бўлган Нодирабегим, ўтнафас Машраб, эҳ-ҳе, санайверсанг бу узун тарихдан мундоқ мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Шунингдек, бу тарихда на шоир, на олим, на созанда бўлган, бироқ юрт учун жонларини фидо қилган не-не баҳодир йигитлар ўтмаган. Уларнинг сафида Маҳмуд Торобию Муқаннани, Темур Малигу Номоз ботирни кўрамиз. Бу рўйхатни ҳам яна давом эттириш мумкин. Халқ хотираси абадийдир. Умри афсонага айланган қаҳрамонлар дostonларимизда, эртакларимизда биз билан бирга яшаб келмоқда.

Устоз Мақсуд Шайхзода ана шундай миллий қаҳрамонларимизнинг бадиий образларини яратиш йўлида кўп меҳнат қилди. Мақсуд Шайхзода-нинг шундай кўркем асарларидан бири кўпчиликка маълум «Мирзо Улуғбек» трагедияси бўлса, иккинчиси «Жалолиддин Мангуберди» драматик фожиасидир. Бу асар ўз вақтида республикада театрларида намоёиш этилган, санъатшунос ва адабиётшунослар томонидан юқори баҳоланган. Спектакль хусусида билдирилган кўп сонли фикрлар ичида академик шоир Ғафур Ғулом тақризи ниҳоятда самимийлиги билан ажралиб туради. Аммо мазкур драматик фожа кўп ўтмай саҳнадан ғойиб бўлди, узоқ вақт биз учун бедарак асарлардан бири бўлиб келди. Кейинги пайтларда ушбу фожа озарбайжон тилига ўгирилди. Боқуда китоб ҳолида чоп этилди.

Тарихий мавзудаги асарлар совет адабиётида доимо ўз салмоқли ўрнини эгаллаб келган. Бу ўринда А. Толстой ва С. Бородинларнинг «Пётр I», «Дмитрий Донской» каби асарларини эслаш kifоядир.

Жалолиддин Мангуберди юқорида номлари қайд қилинган асарларнинг қаҳрамонлари сафида ўзига хос ўрин тутди. Жалолиддин келиб чиқишига кўра шаҳзода бўлса-да, ўз ватанпарварлик ҳаракатлари билан Урта Осиё халқлари тарихида унутилмас из қолдирди. Хусусан, Чингизхон истилосига қарши биринчи бўлиб бош кўтариб, мушт туккан шу йигит бўлди. Лекин такрор айтамыз, Жалолиддин феодал тузум фарзанди бўлгани учун унинг кейинги юришлари баъзи эллар бошига кулфатлар ҳам солди. Жалолиддин Мангуберди каби чигал тақдирлар тарихда кўп учрайди. Биз улар ҳаётидан ўзимизга керакли, ибратли ўринларнигина қабул қилиб оламиз, холос.

Устозлар ижодига — бой адабий меросимизга ҳурмат билан муносабатда бўлиш барчамизнинг бурчимиз. Сизнинг ҳукмингизга илк марта ҳавола этилаётган «Жалолиддин Мангуберди» драматик фожиаси Мақсуд Шайхзода яратган юксак бадиий асарларнинг бири бўлиб, Жалолиддин сиймоси эса эркпарвар инсонларнинг умумлашма образидир.

Абдулла ОРИПОВ,

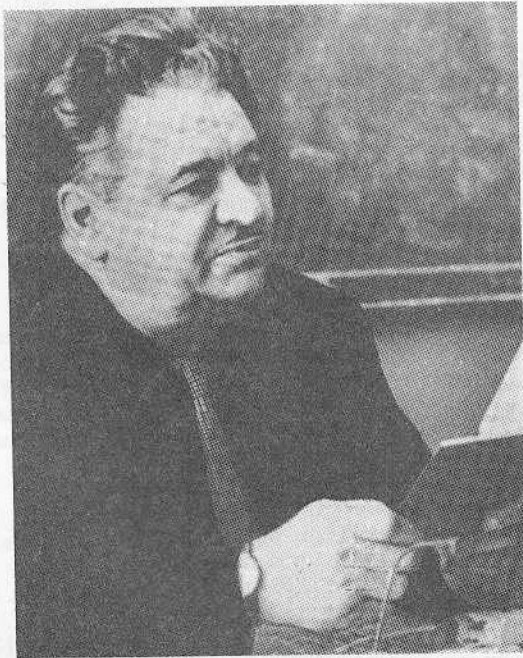
Ҳамза номидаги

республика Давлат мукофоти лауреати

Жалололиддин Мангуберди

ТҮРТ ПАРДАЛИ ТАРИХИЙ ҲОЖИА

Мақсуд
Шайхзода

Қ А Т Н А Ш У В Ч И Л А Р

Султон Муҳаммад Аловиддин Хоразмшоҳ.
Жалололиддин Мангуберди — унинг ўғли.
Султонбегим — шоҳнинг қизи, Жалололиддиннинг
туғишган синглиси.

Амир Бадриддин — Самарқанд ҳоқими, Султонбе-
гимнинг қайлиғи.

Темур Малик — сардор. Хўжанд ҳоқими.

Элборс паҳлавон — чўпон.

Муҳаммад Насавий — тарихчи. Жалололиддиннинг
котиби.

Жалололиддин ва Султонбегимнинг онаси.

Имом Шаҳобиддин Хевоқий.

Яроқбек — Бадриддиннинг мулозими

Чингизхон — мўғул ҳоқони.

Қодоғон нўён — Чингизнинг саркардаларидан.
Девона чол, сипоҳийлар, бозор аҳли, сарой хо-
нимлари, канизаклар, мўғул аскарлари.

Воқеа XIII асрнинг биринчи чорагида ўтади.

БИРИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Самарқандда Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг
муҳташам саройи. Султоннинг ўз қизи Султонбе-
гимни Самарқанд ҳоқими Амир Бадриддинга чиқа-
риш тўйи. Хоразмча кийинган қизлар қаторида
келин — Султонбегим, Самарқандча кийинган йигит-
лар қаторида куёв — Амир Бадриддин ўтирар эди.
Бир ёқда ҳофизлар, машшоқлар, раққосалар, соқий-
лар. Келинга қараб қизлар яллasi:

Я Л Л А

Васли аро лаҳза ҳузур кўргали,
Хатти жамолига хирож бергали,
Ҳоки қадам жойига кўз сургали
Бир қарамоқ шунча гуноҳми ҳали?
Аҳли жаҳон бўлди забун, яли-яли!
Ишқи яна бўлди фузун, яли-яли!

Бизни яна шунча унутмоқ нечун?
Ҳажринг аро ғуссани ютмоқ нечун?
Севги дебон ўзгани тутмоқ нечун?
Ғурбат аро бизни-да отмоқ нечун?
Соҳиби бахт айлар илоҳ, яли-яли!
Шоҳ қизи Султонбегим, оҳ, яли-яли!

Балки куёв кўнглини шод айлабон,
Севги туни ваъдани ёд айлабон,
Нағмаи навзодни мурод айлабон,
Бир чақалоқ ҳар йили бас, яли-яли!
Йилда бири ҳеч кўп эмас, яли-яли!
Йилда бири ҳеч гап эмас, яли-яли!

(Жалололиддин ва Насавий кириб келадилар)

М А Д Д О Ҳ

Ассалом давлатпаноҳ, ҳазрат Жалололиддин, яша!
Ассалом давлатпаноҳ, ҳазрат Жалололиддин, яша!
Мангулик бирлан яша, ё Мангуберди, марҳабо!
Хоразмшоҳ давлати бўлгай музаффар доимо!

ҲАММА

Ассалом давлатпаноҳ, ҳазрат Жалолиддин, яша!
Ассалом давлатпаноҳ, ҳазрат Жалолиддин, яша!

(Жалолиддинга соқийлар олгин пиёлада май тутади-лар)

БАДРИДДИН (қайлиғига)

Хаёлингиз ишқида гўё девона,
Қалбим ичра тутдингиз шундай бир хона,
Унутдим мен ўзимни, элни, мансабни,
Виждонимни, диёрни, дину мазҳабни!

СУЛТОНБЕГИМ

Севги қилди шунчалик паришонхотир!
Ундай бўлса бўлайин мен ҳам хавотир,
Тагин севгим туфайли унутманг мени!

БАДРИДДИН

Номимни ҳам унутсам, унутмам сени!

ЖАЛОЛИДДИН

Олинг дўстлар бодани кечикмай шу дам,
Бода оқар хонага сира ёқмас ғам!

Султонбегим оғасига май узатади. Жалолиддин ўзига хос жойда ўтиради. Енида Насавий, Хоразмшоҳ ўз вазир ва аъёнлари билан кириб келади. Ҳамма таъзим қилади. Шоҳ тахтга ўтиради. Созчилар ва маддоҳлар шоҳ ҳузурига бориб мадҳия айтадилар.

МАДДОҲЛАР

Ассалом, эй Хоразмшоҳ, шаҳриёри пурвиқор,
Бир қўлингда ганжи олам, бир қўлингда зулфиқор!
Қиблайи олам, тасаддуқ, ё амиралмўъминин!
Давлатингда мустарихдир аҳли ислом, аҳли дин.
Офарин, Искандари соний қилиб парвардигор,
Тангрининг олам аро соясидурсан, ҳукмдор!

(куёв ва келин келиб шоҳга таъзим қиладилар)

ХОРАЗМШОҲ

Парвардигор менга айлаб улуғ иноят,
Беш иқлимда қура олдим шонли бир давлат,
Лашкаримнинг савлатидан титрайди жаҳон,
Халифаи Бағдод менга бош эгар альён.
Тахтигоҳим пойғаҳида гурлар, афгонлар,
Тиз чўкдилар қаро хитой, салжуқ, наймонлар.
Шафқатимга сиғинмоқда бир ёқда Ироқ,
Ёнбошимда Ҳинду Панжоб, бир ёқда қипчоқ.
Бир пуфласам ирғи тушар шоҳларнинг тожи,
Карвонларнинг ташигани хазинам божи.
Салтанатнинг андишасин ўйлаймиз кейин,
Сусайтирмай давом этинг қизимнинг тўйин!

(раққосалар ўйинга тушади, худойчи кириб келади)

ХУДОЙЧИ

Чингизхондан келмиш элчи!

ХОРАЗМШОҲ

(қалтираб)

Кира қолсинлар! (худойчи чиқиб кетади)

(ўзича)

Оҳ яна бу бадбашара, жинлар, малъунлар!..
Дашти қипчоқ саҳросида беш йил илгари
Жанг қилгандим... мўғул худди шайтон сингари!

(қўрқинч қиёфаларда мўғул элчилари кириб келади)

ЭЛЧИ БОШЛИГИ

Улуғ ҳоқон Чингизхон
Юбормишдир бир фармон:
Ҳоқон биру жаҳон бир,
Ҳоқонимиз жаҳонгир.
Таслим бўлиб ҳоқонга,
Бож тўланг Чингизхонга!
Бўлмаса жангу жадал
Бошланади шу маҳал!

(Хоразмшоҳ иккиланган ҳолда ўйга ботади)

ЖАЛОЛИДДИН

(шоҳга яқинлашиб)

Жавоб бер, шоҳаншоҳ, кутмасин улар,
Кутдирсак қўрқишга аломат бўлар!

(Бадриддин келиб тўрдан жой олади.)

ХОРАЗМШОҲ

(дадилланиб туради)

Ҳеч кимга бўйсунмас Хоразмшоҳлар,
Мўғул ўғрисими менга баробар?!
Йўқолинг, йўқолинг, бедин мажуслар,
Эгам бўлмоқчилар шу беномуслар!..

(элчилар чиқадилар)

Қуласа биргина қалъамда девор,
Остида минг Чингиз бўлур хокисор.
Қани нима дейди аҳли маслаҳат?

ЖАЛОЛИДДИН

Қонларни қон бирла юварлар албат,
Бағоят зўравон ғанимдир Чингиз.
Бунга кўз юммайин ростин билингиз,
Дедингиз қуласа қалъамда девор,
Остида чингизлар бўлур тор-мор.
Лекин у ётмайди девор остига,
Йўл қилиб чиқади қалъа устига,
Вайрона остида ҳалок бўлмас ул,
Ўзи вайроналар ясайди мўғул,
Зинҳор қалъангизга яқинлатманг ҳеч,
Йиқилса пойтахтлар, омад қолур кеч.
Сирдарё бўйида бор кучингизни
Мушт қилиб, қайтаринг қонли Чингизни!

ХОРАЗМШОҲ

(асабий)

Амир Бадриддин?!

БАДРИДДИН

Ҳайронман шунга,
Ҳайронман валиаҳд Жалолиддинга.
Оламшаҳаншоҳга том камарбаста,
Бу нима?.. Чингизу Чингиз... пайваста?!
Чўлларнинг бўриси шерга не қилур?
Беҳаё бир гадо элга не қилур?
Ўтиз йил дамодам қиблайи олам,
Хасмлар қасдини қилолди барҳам.
Чунки шиоридир: таваккал — оллоҳ,
У тангри сояси, удир зиллаллоҳ!

ХОРАЗМШОҲ

Имом Шаҳобиддин?

ИМОМ

Аҳкоми қуръон
Буюрмиш: Ватанни ҳифз айла ҳар он,
Ҳадисда Муҳаммад расул — зишон
Дебди: «Хуббил — Ватан минал-имон».
Душман мажусидир, бедин, бутпараст,
Мусулмонободга айламишдир қасд.
Унга бермоқ керак ҳозироқ шикаст,
Ҳазрат валиаҳднинг таклифи хўп мос.

І В А З И Р

Фикри ожизонам, қиблайи олам,
Афгон тупроғида аскар бўлса жам,
Бу ерда ҳар қалъа ўзи жанг этсин,
Душманни чарчатиб ҳолин танг этсин.

І І В А З И Р

Евга кўринмаслик ҳунар дунёда,
Қўшинни жам қилинг Амударёда!

ХОРАЗМШОҲ (ўрндан туриб)

Эшитинг амримни... Мулоҳаза бас!
Ҳозир жангга кирмак ақлдан эмас!
Кўпдир мамлакатда кераксиз чўллар,
Ев келиб етгунча очидан ўлар.
Евга радди бадал қилгай ҳар қалъа!

(Бадриддинга)

Самарқанд қалъаси сизга ҳавола!

В А З И Р Л А Р

Кўп доно қарор — таборакалло!

ХОРАЗМШОҲ (ўтириб)

Мен жангдан қочмайман, тангридир гувоҳ,
Аммо қумлоқ даштда урушсак агар,
Муғулдан кўп озор тортади лашкар.
Ялмоғиз мўғул шум, ётоғидир қум,
Ичгани қимиздир, таоми заққум,
Мен кўрдим уларни дашти қипчоқда...

ЖАЛОЛИДДИН

Шаҳаншоҳ, бор эдим мен ҳам у чоқда:
Даштга сипоҳ тортиб яроқли, ўқли —
Босганда Жўжихон — Чингизнинг ўғли.
Сиз қўлга тушмакка сал қолган эди.
Хосса аскарингиз қамалган эди,
У чоқ қиличимнинг дамини ўпиб,
Отланиб ҳамлага бошладим чопиб,
Шаҳаншоҳ, у ёғи ёдингиздами?!

ХОРАЗМШОҲ

Нажотни ёзганди тангри қалами!

НАСАВИЙ

Машҳурдир сардорнинг шу қилган иши,
Эл дейди: «Мўғулни қочирган киши».

БАДРИДДИН

(Насавийга)

Не керак тарихдан ўқимоқ қисса,
Тахтигоҳ қачондан бўлмиш мадраса?

ХОРАЗМШОҲ

Бас қил мақтанмоқни, Жалолиддин, бас!

ЖАЛОЛИДДИН

Ўзингиз гувоҳсиз, бу ёлгон эмас!
Ўтмиш бу саргузашт дашти қипчоқда,
Евни қува олдик чўлда, қумлоқда!

ХОРАЗМШОҲ

Одамзод умрида минг саргузашт бор,
Ҳаммасин эсламоқ, айтмоқ не даркор?
Буйруғим буйруқдир, бошқа гап бекор...

ЖАЛОЛИДДИН

Бизнинг хонадонга бу номус, бу ор,
Тахтнишин бўлгандек сулҳу роҳатда
Ўлкага бўлайлик сарвар офатда
Эмас ватанимиз Хоразм фақат,
Кун чиқар томонда Сирдарё сарҳад,
Буюринг, сипоҳга бўлай саркарда,
Сафарда туғилдим, ўсдим эгарда,
Қиличим ҳассадир, тулпорим ўртоқ,
Менга кошонадан чодир яхшироқ.
Қўшинни бер менга, бошлай жангу жаҳд,
Шаҳаншоҳ нойиби, менман валиаҳд.

БАДРИДДИН

(шоҳ қулоғига)

Мақтанар мен шоҳни қутқаздим дея,
Сиз ҳаёт, у тахтга бўлмоқчи эга!

ХОРАЗМШОҲ

Итоат... Ҳаққимдир оталик, шоҳлик!
Бу қандай саркашлик, қандай гўстоҳлик?!

ЖАЛОЛИДДИН

Отамсиз, валламат ва шаҳаншоҳим,
Гўдаклик чоғидан пуштипаноҳим,
Ўсдим бу ҳаётда пояма-поя,
Энди мен юртимни қилай ҳимоя.

ХОРАЗМШОҲ

У қандай ҳимоя?! Барҳаёт-ку шоҳ?

ЖАЛОЛИДДИН

Ҳимоя қилмаса у хоҳу-по хоҳ...

ХОРАЗМШОҲ

(газаб билан)

Сен эмас валиаҳд... шу кундан бошлаб,
Қарорим қатъийдир, ўзгармас матлаб!

ЖАЛОЛИДДИН

(тоғни тахт олдига қўяди.)

Киши туғилмайди бошда тож билан,
Туғилар эркликка эҳтиёж билан,
Бошимнинг тожидир онамга қасам!

(кетеди)

ИМОМ

Шоҳаншоҳ, шоҳаншоҳ, қиблайи олам,
Туркистон элига чўқдирманг алам,
Мўғулни қочирган киши — шу киши,
Фақат шу Жалолдан қўрқар ул ваҳши.

Айвондан бир гуруҳ хотинлар йўрғақда бир болани
олиб ўтаётганида, Хоразмшоҳ уни имлаб

ХОРАЗМШОҲ

Бас, имом, валиаҳд Ўзлиғ Қутбиддин,
Менинг кенжа ўғлим, итоат қилинг!

(вазирлар у томонга қараб таъзим қилишади.)

НАСАВИЙ

(ўзича)

Бировнинг давлатин оларкан худо,
Даставвал ақлидан қилади жудо.

Шоҳни Бадриддин қўлтиқлаган ҳолда вазир ва
аъёнлар билан чиқиб кетади.

НАСАВИЙ

(орқаларидан Бадриддинга ишора қилиб)

Чирикка ўхшайди бу қўлтиқтаёқ!
Насибни қарангки, битта чақалоқ,
Ва яна алжираб қолган қайсар чол
Соҳиби фармонлар... Тахт эссиз, увол!
Кўп йиллар мен ёздим тарихи замон.
Кўрганим, билганим қайд этдим ҳамон.
Тахти олий топди Хоразмшоҳлар,
Фалакка рашк берди баланд даргоҳлар.

Аммо бошга тушди ёмон тушқунлик,
Шоҳнинг донолиги бўлди уч кунлик,
Нифоқу низолар тушди ўртага,
Гирдобга ботмасак, ёраб, эртага!
Ағар бўлмасайди Жалол оламда,
Қудрат бўлмас эди шу қўл, қаламда.

(Жалолиддин кириб келади)

Шаҳзодам, бу ишдан бўлмангиз ғамгин,
Бетож ҳам сиз сардор, сиз — Жалолиддин!

ЖАЛОЛИДДИН

(бепарво)

Эл — ўлка соғ бўлсин, тож келиб кетар!

НАСАВИЙ

Калла омон бўлсин, соч келиб кетар.

(кулишадилар)

ЖАЛОЛИДДИН

Фурсат оз, сўйлагин тез, хазинадор
Берсин лашкаримга бир юз минг динор!

(Насавий чиқади)

Одамлар ўйларки бўлмаса тожим,
Қаландар бўлурман, қолмас иложим.
Вечора отам-чи, фаҳми шунча кўр?
Билмаски шу билан тахтга қазир гўр...
Отами азиздур ёки салтанат?
Кўп оғир масала... Куфрдир албат —
Отага қарши кўтармоқ исён.
Айём хатарноқдир, бу менга аён.
Эл узра булутлар келса ҳаводан,
Майдонга кирмайми қўрқиб балодан?
Йўқ, келсин бўронлар, ёгсин тошлар ҳам,
Булар назаримда саҳарги шабнам.
Бу гал ўхшамайди отага ўғил,
Мулк аҳли мўғулга сира бўлмас қул.
Туғилдим қилич-у, қалқонга хуштор,
Бўлай ғаним узра мисоли аждар.
Ҳазар айламасман девдан, шайтондан,
Ҳатто авроилдан, ҳатто яздондан.

(Хазинадор ва Насавий кирадилар)

ХАЗИНАДОР

Буюргансиз лашкарларга бир юз минг динор...

ЖАЛОЛИДДИН

Қани, қани?

ХАЗИНАДОР

Кечиргайсиз!

ЖАЛОЛИДДИН

Нима арзинг бор?

ХАЗИНАДОР

Валиахдлик мухри керак, у сизда эмас!

ЖАЛОЛИДДИН

(чакмони остидан қиличини кўрсатиб)

Мана муҳрим... Фармонимга шунинг ўзи бас.

(Хазинадор таъзим билан кўрқиб чиқади)

НАСАВИЙ

(қаҳқаҳа билан)

Аммо сизнинг муҳрингизнинг одати бошқа,
Фармонларнинг тагигамас, босилар бошга.

ЖАЛОЛИДДИН

(шўх)

Бўлмасачи! Хазинанинг бор-йўғи, ичи,
Мухр билан топилганми дейсан, тарихчи?

МАҲРАМ

(кириб)

Сиздан рухсат сўрар Элборс паҳлавон.

ЖАЛОЛИДДИН

Дарҳол келсин!

(Маҳрам чиқади.)

Отахоним, қадимги чўпон!

(Элборс паҳлавон киради.)

ЖАЛОЛИДДИН

(уни қучоқлаб)

Кўрганимга ўн йил бўлди сизни, отахон!

ЭЛБОРС

Сиз шаҳзода, биз Сирдарё бўйида чўпон.

ЖАЛОЛИДДИН

(кулиб)

Қўйинг, қўйинг! Сирдарёнинг яшил, озода,
Қирғоғида чаман ичра битта шаҳзода —
Отни қўйиб ўтлоқларга най тинглагани,
Сира эрдан чиқармикан? Ўша най қани?

(Элборс чўнтагидан найни кўрсатади)

Қандай хабар билан келдинг, паҳлавон ота?

ЭЛБОРС

Подамизга кирган бўри бағоят катта,
Мўғул босди Сирдарёни...

ЖАЛОЛИДДИН

Ҳой кекса чўпон,

Бўри кирар бўшанг бўлса албатта посбон.
Дарҳол Темур-Маликка элт биздан бир фармон,
Хўжанд бўлсин ёвга қарши баҳайбат кўрғон.
Найни бекит, ёнига ҳам битта ханжар ос,
Чўпон ота, ҳунар кўрсат, бўриларни бос!

ЭЛБОРС

Бадахшоннинг кўппагидай бўлиб мен ёвуз,
Йиртиб, бўғиб ташлагайман ёвни аёвсиз!

(бир гуруҳ мингбошилар ва сипоҳлар кириб келади)

ЖАЛОЛИДДИН

Дўстлар, бирга эдик доим тўйда, азада,
Яна энди ҳамсаф бўлсак қонли ғазода!

БАДРИДДИН

(кириб)

Хоразмшоҳ бўлмиш сиздан бағоят дилтанг,
Яқин бирон сирдошингиз қилдими найранг?
Сиз бермангиз ҳар кимга ҳам...

ЖАЛОЛИДДИН

Ҳа! Бу қандай сирдир?

БАДРИДДИН

Тахт ҳақида балки бирон ташвиш ёки қасд...

ЖАЛОЛИДДИН

Хато! Амир! Жалололиддин эмас тахтпараст.

БАДРИДДИН

Бўлмаса, бу қўшин — лашкар?..

ЖАЛОЛИДДИН

Ниятимиз бир.
Эл — ўлкамиз Чингизхонга бўлмасин асир.

БАДРИДДИН

Самарқандда ғовғага йўл қўймайман сира.

ЭЛБОРС

(Насавийга)

Ана куёв! Истар, бўлсин келин асира.

БАДРИДДИН

Маълумингиз, Самарқандда менман ҳукмрон.
Бир қалъада бўлмас икки соҳиби фармон!

НАСАВИЙ

(Элборсга)

Қўп меҳмондўст ҳоким экан бу амир, ёҳу,
Дарвозага келган ёвга пешвоз чиқар у.

ЖАЛОЛИДДИН

Вилоятни ким сақласа удир ҳукмрон,
Кўкрагимга ошинадир селобу бўрон,
Бу қасрнинг соҳиби сиз, майли бемалол,
Ўтирингиз девон ичра ва лекин Жалол —
Шу оғайни сипоҳлар-ла жангга тайёрдир,
Ким элига ғамхўр бўлса эл унга ёрдир!
Сизга иззат ва эҳтиром, тўсмангиз йўлим,
Сипоҳларнинг хилъатидир мен учун сўлим,
Ва билингки, сипоҳларнинг бир одати бор,
Жанг чоғида сусткаш ёрни биз деймиз ағёр.

БАДРИДДИН

Қайноғанинг домодига шуми ҳурмати?
Бу пажмурда сарбозларнинг кетмиш омади.
(чиқиб кетади)

ЖАЛОЛИДДИН

Ким чарчаган, ким камарни белдан ечмоқчи,
Очиқ айтсин, ким сипоҳий ишдан кечмоқчи?

(сукут)

Ҳар ким тайёр қилиб кутсин ўз аскарини,
Интизорда, мен боргунча жанг хабарини!

Маҳрамлар пиёлаларда май келтирадилар. Ҳар
ким қўлида пиёла билан тикка тургани ҳолда.

ЖАЛОЛИДДИН

Олинг дўстлар, Элборс полвон, чиқар найингни!

(паҳлавоннинг найига мослаб ялла)

СИПОҲЛАР ЯЛЛАСИ

Сипоҳийлик ҳар кишининг иши эмас,
Номард ёвга ялинганлар киши эмас,
Номард ёвга ялинганлар киши бўлса,
Бу дунёда лочин шоҳлар қуши эмас.
Ўғлинг бор-ку, она, қалбинг тинсин, шундай!
Кўзларингга бир оз уйқу қўнсин, шундай!
Биз сипоҳлик диёрига чиққанлармиз,
Ноинсофлар хонасини ёққанлармиз,
Ноинсофлар хонасини ёқиб, йиқиб,
Инсоф аҳли, жононларга ёққанлармиз.
Дилбаро, хайр, йигитлар от минсин, шундай!
Душманларнинг бошлари ҳам синсин, шундай.

(ҳаммаси майни ичиб, пиёлаларни бирдан ерга
ташлаб синдирадилар.)

Парда

Иккинчи кўриниш

Ойдин тун. Хўжанд ёнида, Сирдарё ўртасида бир
орол. Бу ерда Темур Малик бир тўда аскар ила бир
неча ойдан бери мўғуллар билан курашмоқда. Гулхан
атрофида бир гуруҳ соқчи исинмоқда. Саҳна орқаси-
дан найнинг товуши эшитилади. Соқчилар найдаги
куйга мослаб қўшиқ айтади.

СОҚЧИЛАР ҚУШИҒИ

Баланд учган оқ лайлак,
Бир пас менга боқ, лайлак.
Бухоронинг йўлида —
Ер эшигин қоқ, лайлак!
Баланд учган оқ лайлак,
Кўйлагинг шоҳи кўйлак!

Лайлак, Урганч етарсан,
Ерга салом элтарсан,
Ер эшикни очмаса,
Сарсон бўлиб кетарсан?!
Е Вағдодга кетарсан,
Е Сайхунга қайтарсан!

Қийғоч учган кўк каптар,
Бунда бир пас чўк, каптар,
Ғариб кўнглим интизор —
Интизорлик бас — етар!
Қийғоч учган кўк каптар,
Ердан келтир хат-дафтар!

(Элборс паҳлавон қўлида най билан саҳнадан ўтиб
кетар экан, соқчилар уни кўриб қоладилар)

1-СОҚЧИ

Паҳлавон, ҳисобинг нечага етди?

ЭЛБОРС

Кеча роса бўлди бир юзу етти!
Ҳали қўйларимнинг сонича эмас,
Мўғул ҳали менга уч юз калла қарз!

(Элборс ўтиб кетади)

2-СОҚЧИ

(унинг орқасидан)

Нодону, ҳисобда муннажимдай соз!
(орқадан ваҳима белгиси, бонг)

ТОВУШЛАР

Сувдан хабар о-оол, сарбо-оз!
(соқчиларнинг ҳар қайсиси ҳар ёққа тарқалишиб
кетади)

(Темур Малик ўз маҳрами билан киради)

МАҲРАМ

Мижжа қоқмай юрдингиз уч кеча қатор,
Мизғисангиз озгина дейман, ё сардор!

ТЕМУР МАЛИК

Майли ўтсин туну кун, ҳафтала ўтсин,
Майли қуёш ухласин, юлдузлар ётсин,
Кўп ўтмай ётоғига борсин ювош ой,
Аллаласин чўлларни бу алдоқчи сой,
Балки сувда ухлайди бетинч балиқлар,
Аммо тинглар: дарёда жосус қайиқлар!
Гирдобларнинг қўйнида йўқ менга тиним,
Чунки кутар саркардам, Жалололиддиним!
Уйқу ҳаром отага, хавф чоғи ҳар дам,
Ухла ўғлим, шаҳрингда менинг учун ҳам.

Уйку ҳаром сардорга йил ўтса ҳарчанд.
Чунки йиғлар тутқунда уйқусиз Хўжанд!

*(Бир муддат Хўжанд қалъасининг ойдиндаги
мужассамасига қараб туради)*

Қўхна Хўжанд мағрурдир асоратда ҳам,
Унинг қаддин буколмас ўлим ва алам.
Оҳ не учун бу орол эмас бир қайиқ,
Токи улуг соҳилга сузиб чиқайлик.
Асов, илдам Сайхуннинг бахтли сувлари
Хоразм денгизига қовушар бари,
Қўшилиб тўлқинларга, курашар, қайнар,
Қучиб Жайхун сувларин жўр бўлиб ўйнар.
Аммо мен-чи, йироқда Жалолиддиндан,
Ватан ичра ғарибман, вовайло, аттанг!!
Бироқ мен барқарорман қоядай шунда,
Гарчи уч юз сарбозим қолмиш қўшинда.
Ёв ўрдуси уч ойдир шунда овора,
Ғанимларнинг кўксидан очдим кўп яра.
Бир киши қолганда ҳам ахир енгамиз,
Шу шарт билан сипоҳ деб туғди онамиз!

(Темур Малик кетади, соқчилар кела бошлайди.)

1-СОҚЧИ

(қорнини ишқаб)

Ҳой жўра, сомсага қалайсан ҳали?

2-СОҚЧИ

Гапирма, кишининг чиқади жаҳли!

1-СОҚЧИ

Бўлмаса таъбингиз тортарми кабоб?

2-СОҚЧИ

Сирдарё сувидан қилайми ардоб?

(қорнини ишқайди)

1-СОҚЧИ

Жим!.. Дарахтнинг орқасида ким?

(номаълум киши — табиб кириб келади)

ТАБИБ

Мусулмонлар, менман бир ҳаким,
Бедаволар дардига ғамгин!

2-СОҚЧИ

Қандай чиқдинг оролга, айтгин?

ТАБИБ

Пусиб келдим мен мўғуллардан,
Четлаб ўтиб қоровуллардан —
Бир қайиққа отландим дарҳол,
Билар эдим яқиндир орол.

1-СОҚЧИ

Не гаплар бор?

ТАБИБ

Бечораларим,
Неча ойлаб овораларим!..
Жалолиддин ўлгандан бери
Урушмоқнинг қолмади баҳри...

СОҚЧИЛАР

(ҳайрон)

Жалолиддин... ўлгандан... бери?..

ТАБИБ

Ҳа, бандалик!

2-СОҚЧИ

Елғондир бари!

ТАБИБ

Сўзим ҳақдир, худованд гувоҳ,
Жангда ортиқ қон тўкмак гуноҳ!
Аёлмандсиз, серқайғу, йўқсил,
Оч сарбоздан афзалдур тўқ қул!
Ким бўйсунса ҳоқонга дарҳол
Иззат топар, мана мен мисол.

2-СОҚЧИ

Табибмисан, оғзинга қара,
Билиб қўйки, тиз чўкмас сира
Темур Малик сипоҳийлари.

ТАБИБ

Жаҳлингни бос... тентак, гўрона,
Не бор шунда? Боғми ё газна?!
Нон гадои — чекасиз фарёд,
Ким ҳам сизни ҳозир қилар ёд?
Мендан бошқа...

СОҚЧИЛАР

Хўш, ҳаким ота?!

ТАБИБ

Сарбозмиз деб бўлманг гўл, содда,
Бу оролда кўп каптарлар бор.
Овласангиз кабоб ҳам тайёр.
Бу сир! Аммо билмасин сардор!
Каптарларга у кўп ихлоскор!

2-СОҚЧИ

Каптар қилар мазорни тавоф,
Гуноҳ бўлар гўштидан кабоб!

ТАБИБ

Оч қолишни ким дейди савоб?!
Тентак бўлманг, ботмас ҳануз ой —
Бориб овланг, тайёр-ку ўқ-ей,
Яна билинг, овланса агар,
Оёғида қалқалик каптар,

Каптарбозлар каптаридир ул,
Гўшти бўлур кўп ширин, маъқул.
Дарҳол боринг!

(соқчилар кетишади)

Кўп шириндир каптарнинг гўшти!
Бу гўллар ҳам қўлимга тушди.
Яроқбек деб бу оворалик,
Ўғлим бўлгай ҳақим ва малик!

(кетади)

(Соқчилар киришади, Темур Малик сарбозларга)

ТЕМУР МАЛИК

Қаранг йигитлар:
Сувдан эшкак садоси келар,
Ев чиқмасин бунга мабодо,
Ҳар гўшада бўлинг омода!

1-СОҚЧИ

Малик сардор, масала аён,
Жанг не керак бундан ҳам буён!

ТЕМУР МАЛИК

Ким экан у номард баёқуш,
Лочин аро, юрган, ҳай бойқуш!

1-СОҚЧИ

Жалолиддин... азамат раҳбар
Шаҳид, шаҳид бўлди, дейдилар.

ТЕМУР МАЛИК

(катта ҳаяжон билан)

Жим... Ким айтмиш бу шум хабарни?

(Ўзи ҳам бошини ушлаб қолади. Шу пайтда саҳна орқасидан Элборс паҳлавоннинг найи эшитилади. Темур Малик қайрилиб, чуқур таассурот ичра найни тинглайди ва бирдан)

Бу гап ёлғон... Тингланг унларни!
У куйларни у қамиш найдан
Эшитгандим Жалол ила мен
Сирдарёнинг лабида бир дам
Неча йиллаб бундан муқаддам.
Еш бир ўсмир эди шаҳзода,
Аммо найни тинглар аснода
Туриб қараб осмонга у
Деган эди: яшайди мангу
Шу қамиш най, унинг куйлари,
Шу эркин халқ, Сайхун бўйлари.
Йўқ, шаҳзода ҳамон тирикдир,
Ҳар қаёқда бизга шерикдир!

СОҚЧИЛАРДАН БИРИ

Қандай шерик, йўқ дому дарак?

БОШҚА ОВОЗ

Бундан буён жанг ҳам не керак?

ТЕМУР МАЛИК

(най чалинади)

Эшитинглар у сас нимаси?
Саркарданинг ўлмас нафаси.
Жалол яшар, демак жанг яшар,
Юрт жангида қонимиз жўшар.
Виз қасамда келтирдик қуллуқ,
Жалолиддин буйруғи буйруқ!
У тур депти, турамиз шунда...
Икки фармон бўлмас қўшинда,
Ким ён берса бирон қутқуга
Ўзим бўғиб ташлайман сувга.

(1-соқчи секин чиқади)

Борай деса ким юртга тирик,
Ёвни қириб, ясагин кўприк.

ЭЛБОРС

(қириб)

Мен ҳам бўлай бу ишга шерик,
Ҳисобимда юз етти ўлик.

ТЕМУР МАЛИК

Жалолиддин ўлмас дунёда!

ҲАММА

Ҳеч ўлмайдим бизнинг шаҳзода...

ТЕМУР МАЛИК

Ким бўҳтончи, у аҳли фасод?

(1-соқчи табибни ушлаб олиб келади)

1-СОҚЧИ

Сардор, шудир «олий хизмат зот»!

ЭЛБОРС

(ҳужум қилиб, табибни ушламоқчи бўлади)

Шу бақани менга берингиз,
Ҳисоб бўлгай бир юзу саккиз!

ТЕМУР МАЛИК

(уни тўхтатиб)

Тўхта, Элборс!

(Табибга)

Сўйлагин, сен ким?

ТАБИБ

(қўрқа-писа)

Жаноб сардор, мен эски ҳақим,
Шу оролда йиғаман гоҳ-гоҳ
Дору учун майсаю гиёҳ.

ЭЛБОРС

(ўзича)

Кўп сотқинга ўхшайди кўзи,
У шайтони лаъиннинг ўзи.

ТЕМУР МАЛИК

(истеҳзо билан)

Хўш, қанақа дориларинг бор?

ТАБИБ

Сизга лойиқ маъжун бор, сардор,
Бир ичсангиз бир ҳафтага бас,

(бир шиша беради)

Таом, уйқу ҳожат ҳам эмас.

ЭЛБОРС

(шишани тортиб олиб, табибнинг ўзига чўзади)

Аввал ичгин сен ўзинг бир бор,
Бизнинг элда шундай одат бор!

ТАБИБ

(қалтираб чўкиб)

Сардор... сардор... *(полвонга)*
Тўхтагин, тўхта!

ЭЛБОРС

Дорунг қалай... Табиб, гўрсўхта!
«Таом, уйқу керак эмас» муш!
Ўзинг ухла энди, каламуш!

ТАБИБ

Сардор, авф эт, олийжаноб бўл,
Буюргандир бу ишни мўғул,
Сизга маъжун деганим заҳар!

ЭЛБОРС

Ана холос, табиб, баччагар!

1-СОҚЧИ

Доринг заҳар бўлса, шарманда,
Каптар гўштинг заққум экан-да!
Ол ўзинг е... *(эгаги остидан бир каптар жасадини ташлайди)*

БОШҚА БИР СОҚЧИ

Ол ўзинг е, пес!

(у ҳам бир каптар жасадини ташлайди.)

1-СОҚЧИ

Бу муттаҳам, биз бўлса беэс.
Каптар гўшти ширин бўлур деб
Бизга қутқу қилди бу «табиб»!
Жонимизга қасд айлабди у,
Қайдам? Каптар гўшти ҳам оғу!

ЭЛБОРС

(бирдан ерга ташланган бир каптар жасадини олиб)

Сардор, сардор, ана шу каптар...
Ана ҳалқа, танидим... етар!
Тентак эмас бу табиб, айёр!

ТЕМУР МАЛИК

Очиқ сўзла... Бунда не сир бор!

ЭЛБОРС

Самарқандга қиларкан сафар
Бу оролда беш-ўнта каптар
Шаҳзодага совға этгандим,
Оёқларга ҳалқа илгандим.
Ўша ҳалқа!

ТЕМУР МАЛИК

Чиқар ҳалқани...

(Элборс каптар оёғидан ҳалқани чиқаради. Унинг тегига ўралган бир хат чиқади.)

(севиниб)

Менга берчи... Менга бер, қани!

(ўқийди)

«Темур Малик, салому алик!
Муҳрим: ихлос ва биродарлик —
Узиб сувда мўғул занжирин —
Сўл соҳилга сарбоз кўчиринг!
Сизга маълум, шикоргоҳ томон
Ҳозир хавфу хатардан омон
Банд бўлмоқлик у ерда тамом.
Менга тез ет — ҳосили калом,
Сипоҳларга сипоҳи салом.
Жалолиддин».

ҲАММА

Алик салом!

ТЕМУР МАЛИК

(хатни ўпиб букаркан, ҳамма сарбозлар ҳаяжонда)

Бу на тушдир ва на каромат,
Саркардадан жонли аломат.

(Табибга)

Жалолиддин ҳақида бўҳтон —
Сен тўқидинг, табиб, бадгумон?

ТАБИБ

Ёлғон эди... Тамоман ёлғон!

ЭЛБОРС

Сен табибми ёки каптарбоз?

ТАБИБ

Инсоф қилинг, эшитинг бир оз,
Мен бегуноҳ... табиб, савдогар,
Мажбур этди мени мўғуллар.
Топширдилар қўлимга заҳар,
Тилимга ҳам ёлгон шум хабар.
Буюрганди менга нўёнлар
Орол узра номачи каптар
Учраб қолса овла ва йўқот.
Токи Темур Малик қолсин мот.

ТЕМУР МАЛИК

Юртфурушга йўқ асло омон!

ТАБИБ

Тўхтанг... сардор... бир сир бор... Алъон...
Ой ботганда чиқмоқчи улар,
Тайёрланган юзлаб қайиқлар.
Сардор, воллоҳ юрагим тоза,
Кетмоқликка беринг ижоза!

ТЕМУР МАЛИК

Сотқинларга йўқ асло омон!

ТАБИБ

Лутфингизга сиғиниб ҳамон
Рост гапларни айтдим бирма-бир,
Тўғри гапга завол йўқ ахир!

ТЕМУР МАЛИК

Сенинг умринг бутун ифлос, доғ,
Ёлгонларга чулғонган ҳар чоғ,
Умринг бўйи қонли губоринг —
Юволмайди ночор иқроринг!
Элборс, тўлдир бир юз саккизни!

(Элборс олиб кетади)

ТАБИБ

(саҳна орқасидан)

Фарёд... мен-ку ислом, бу нега?

ЭЛБОРС

Чўқингансан Чингиз бутига,
Бу ёққа юр, ҳой, бир юз саккиз!

ТЕМУР МАЛИК

(сарбозларга)

Кунботарга бориб турингиз,
Хабар олинг ҳар бир шарпадан,
Сувни кўзланг тошлоқ тепадан,
Майли чиқсин соҳилга душман,
Барча қайиқ келгунча шошманг!
Сўнгра қириб мўғулни бирдан
Қайиқларга ҳатлангиз ердан.
Сўнгра соҳил, улуг эл, Хоразм!
Саркарда деб қилгусимиз азм!
Боринг, пусиб ётингиз жарда!
Омон бўлсин улуг саркарда!

(Соқчилар кетадилар)

(Маҳрабга)

Жалолиддин мени доимо
Ўнг қўлим деб қиларди нидо.

МАҲРАМ

Забардастдир қиличга ўнг қўл!

ТЕМУР МАЛИК

(кулиб)

Фотиҳам шу: сен ҳам сардор бўл!

(узоқда ҳаяжон бонги)

ОВОЗЛАР

Қайиқлар... Мўғуллар!

ТЕМУР МАЛИК

Чиқсин... Чиқсин... Чиқсинлар улар,
Бу ер ёвга гўристон бўлар.
Чириб кетинг бунда, мурдорлар,
Соҳилларга чиқсин сардорлар.

(Бир гуруҳ мўғуллар саҳнага чиқади. Пистирмадан сарбозлар чиқиб уруша бошлайдилар. Қодоғон нўён кўринади.)

ҚОДОҒОН НЎЕН

(қиличини суғуриб)

Энди ўзим ҳолингни кўрай!

ТЕМУР МАЛИК

Лаббай! *(ўқ узади)*
Кўрмакликка бир кўз ҳам етар!

ҚОДОҒОН НЎЕН

Лаънати мерган. *(чўкади)*

ТЕМУР МАЛИК

Кўрганингни хонга бер хабар!..
(сипоҳларга)

Чиққанларни қиличдан ўтказ
Сарбоз... Ўзни қайиққа етказ!..
(кета туриб)

Калласини уз!

ЭЛБОРС

(узоқдан)

Бу, бир юз тўққиз!

Парда

ИККИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Урганч... Хоразмшоҳнинг олий қасри. Саройдан
базм ва айшу ишрат нидолари эшитилмоқдадир.

Ҳофизнинг ашуласи:
Офарин, эй Хоразмшоҳ, шаҳриёри пурвиқор,

Бир қўлингда ганжи олам, бир қўлингда зулфиқор!
Қиблайи олам, тасаддук, ё амиралмўъминин,
Давлатингда мустарихдир аҳли ислом, аҳли дин!

(айвондан Султонбегим чиқиб, ҳовлига тушади.)

СУЛТОНБЕГИМ

Оҳ, дилда ташвиш бор, улуғ андиша,
Илонлар кўраман тушда ҳамиша...
Хабар йўқ Бадрдан, не бўлди экан?
Дарёда қайиқман гўё беелкан.
Севгини бир бало дебдилар: бу чин.
Оҳ, хотин юраги бетинчдир, нечун?

*(Амир Бадриддин ёнида мулозими Яроқбек билан
майдон томондаги дарвозадан кириб келади. Қўли-
даги сандиқчани айвонга қўйиб, Яроқбек қасрга
кириб кетади.)*

БАДРИДДИН

Маликам, фариштам, қуёшим, ойим!

СУЛТОНБЕГИМ

Бу тушми, ё ўнгми? Ростми илойим?!
Инсофсиз, шунча вақт на хат, на паём,
Интизор маҳв этди умримни тамом.
Энди сизга берай катта бир жазо...

БАДРИДДИН

Ҳукм сендан чиқса, дорга ҳам ризо!

СУЛТОНБЕГИМ

Гуноҳингиз учун сизга жазо:
Мен билан доимо бўлмоқлик сазо...

БАДРИДДИН
(кулиб)

Шундай жазо учун мен яна кўп бор
Шу хил гуноҳларни қилмоққа тайёр!

СУЛТОНБЕГИМ

Самарқанд нечукдир, сўйлангиз дарҳол!

БАДРИДДИН

Чингиз оёғида бўлди поймол.

СУЛТОНБЕГИМ

Уруш бўлмадими? Мардлар йўқмиди?

БАДРИДДИН

Йўқ эди душманни енгмоқ умиди.

СУЛТОНБЕГИМ

Қалъада бўлдингми сўнгги дамгача?

БАДРИДДИН

Чиқолдим қалъадан қоронғу кеча!

СУЛТОНБЕГИМ

Азизим, яширма, жароҳат бордир?

БАДРИДДИН

Ерга мажруҳ бормоқ биз учун ордир.

СУЛТОНБЕГИМ
(хафа)

Нима деб қилдингиз Хоразм азмин?

БАДРИДДИН

Сени деб... Келтирган совғам ҳам вазмин!

*(айвондаги сандиқчани олиб, қимматбаҳо тош-
ларни ва гавҳарларни кўрсатади)*

СУЛТОНБЕГИМ

Самарқанд кўнглимни илк очган шаҳар,
Севгимни қутлади у ерда саҳар.
Оҳ, эри ярасин силаб боғлаган
Бахтли келинларга ҳасад қиламан.
Оҳ, кошки шунчалар зийнатдан кўра
Келтирсанг у ердан битта ғиштпора!
Не керак Самарқанд лаълу тилласи?!
Раҳмат дердим бўлса мўғул калласи.

БАДРИДДИН

Айт, нега шунча ҳам тажанг бўлмоқлик.
Васлингга етганда шундай бир қилиқ!
Ана боқ, кокилар худди малика,
Нақадар ярашар бу зийнат сента!

*(Сандиқчадан чиқарган билакузук, гардонбанд ва
ҳалқаларни ўнг қўли, бўйинларига ва қулоғига
тақиб қўяди. Сандиқдан яна бир узук чиқади. Бад-
риддин уни тез ўзи олади.)*

Ва лекин бу узук меники, бу сир,
Анчайин сир эмас, тилсимли сеҳр,
Менга бағишлаган эгу бир устоз.
Жангда тақсанг, дерди, ишинг бўлур соз.

(узукни яширади)

Бир оз кул, маликам, очил ва сочил,
Мен ҳижронзодани қилмагин хижил.
Самарқанд борурмиз, бил, иншооллоҳ!

(секин)

Сен эркин малика, мен эса...

СУЛТОНБЕГИМ
(севиниб)

Оҳ-оҳ!..

БАДРИДДИН

Бу сирни мен билай... сен ҳамда... оллоҳ.

СУЛТОНБЕГИМ

(ўзича)

Ғалати имолар, таваккаллоҳ!
(Бадриддин уни қўлтиқлаб, саройга кириб кетадилар.)

ЯРОҚБЕК

(қасрдан чиқади)

Отамни ташлаган Сирдарёсига —
Йўлиқай фалакнинг ҳар балосига
Темур Малик экан отам қотили,
А мен-чи? Дунёнинг тентак софдили?!

(Бадриддин чиқади)

БАДРИДДИН

Яроқбек, нега сен шунча ҳам маъюс?

ЯРОҚБЕК

Дардни минг айтсам ҳам камаймас, афсус!
Гумроҳ бир дарвишдай сизни пир дедим.
Бешни бир десангиз, мен ҳам бир дедим.
Амир, юрагимни парчалар қасос!

БАДРИДДИН

(кулиб)

Ўзингни тий тентак, жаҳлингни сал бос.
Ваъдасин унутмас амир Бадриддин,
Манзилга оз қолди, маррага етдинг!

ЯРОҚБЕК

Топмоғим вожибдур Темур Маликни!

БАДРИДДИН

Қўй дейман, қўй дейман шу тентакликни.
Дарбадар юргансан дашту биёбон,
Аммо бўлмагансан асло шикорбон.
Бургутлар бошлиғин отмасанг агар —
Ғаласин тўзғитмас юз йил шамоллар,
Бошлиқдан қасос ол, аммо яширин,
Қўлга тушмагайсан, ҳаёт кўп ширин.
Яна бил: хун олай дегансан, тақсир.
Ханжарни ким берса, сенга барибир,
Кўп бордир ёвингга ёв бўлган дилгир!

(унинг қулогига пичирлайди)

ЯРОҚБЕК

(хурсанд)

Ҳа... Ҳа, тушунаман!

БАДРИДДИН

Қасосни ахтар —
Хароба чўлларда ўлимдан баттар.

ЯРОҚБЕК

Отамнинг хуни... Отамнинг хуни!

(чоғиб чиқиб кетади)

БАДРИДДИН

Мўлжалга еткиз, бахт, ушбу ўқимни!

Парда

Иккинчи кўриниш

Урганч. Бозор. Савдогарлар, деҳқонлар, чорвадорлар, тўралар, косиблар, фолбинлар, амалдорлар, мирзалар, муллабаччалар, домлалар, сарбозлар, масхарабозлар... Юрувчилар ўртасида туркистонликлар, Мовароуннаҳр аҳли, араблар, қипчоқлар, хитойлар, кавказликлар, эронлар, ҳиндулар, славянлар, туркманлар ўз қиёфалари билан ажралиб турмоқдалар. Бозор аҳли ўртасида эрлар қаторида очик хотинлар ҳам кўринади. Созандалар чалиб, масхарабозлар ўйин-кулги қилишмоқда. Қасослар, бозор аҳли ва савдогарлар умумий ашула айтади.

БОЗОР АҲЛИ

(хор)

Пойтахти жаҳонда,
Хоразмшоҳ томонда —
Ғаройблар бор анда,
Улмай десанг армонда —
Урганчни бир кўриб кет!

Бозорлар раста-раста,
Дўконлар ҳам пайваста.
Таом тайёр бирпасда,
Қолмай десанг дилхаста —
Урганчда кайф суриб кет!

ИГИТ ВА ҚИЗЛАР

(хор)

Хоразм эли дилнавоз,
Қўлларида ўрдак-ғоз,
Қизларидир кўп танноз,
Севай десанг бирон ёз —
Урганчда бир туриб кет!

АЖНАБИЙ САВДОГАРЛАР, САЙЕҲЛАР

ВА ҚАРВОНБОШИЛАР

(хор)

Айландик олам аро,
Кўп шаҳри аъзам аро,
Халойиқ, одам аро,
Қолмай десанг ғам аро —
Урганчда бир юриб кет!

(бозорда ҳар хил ўйин-кулги, масхарабозлик, сувчи болалар суе олиб ўтиб қичқирадилар)

БОЛАЛАР

Оби замзам, оби замзам,
Оби Жайхун!!

1 - ЧОЛ

(сувдан ичиб)

Жайхундан айланай, болам, соғ бўлгин!

БОЛАЛАР (Ўғиб кетади)

Оби замзам, оби замзам!
Оби Жайхун, яхтай!

1 - А Ж Н А Б И Й (судан ичиб)

Амударё табаррук, нимасини махтай?

М А С Х А Р А Б О З

(Чингиз хайкалини кўрсатувчи бир қўғирчоқни олиб келиб ўртага қўяди)

Бўжи келди, бўжи келди,
Чингиз билан Жўжи келди,
Вир эснабон кўрай-чи —
Вазўр кимнинг кучи келди?!

(Масхарабоз узоқ масофадан туриб эснаши билан қўғирчоқ йиқилади. Кулги. Вир неча қочқин ҳовлиқиб бозорга киради.)

Қ О Ч Қ И Н Ч И Л А Р

Мусулмонлар, мусулмонлар, огоҳ бўлингиз,
Бухорони хароб қилиб келмоқда Чингиз!

(Халқ дўкон-бозорни бекитиб қочади. Бозор майдони бўшайди. Орқадан ҳофизнинг танбур чалиб айтган ашуласи эшитилади. Шоҳ жарчилари бозор майдонидан ўғиб қичқирадилар.)

Ж А Р Ч И Л А Р

Эшит ҳамма одам,
Шаҳаншоҳи олам
Подшоҳи замон
Ҳомий аҳли имон
Султон ибн Султон ибн Султон
Султон Муҳаммад Алоуддин Хоразмшоҳ,
Соҳиби мулук ва сипоҳ
Иродаи шоҳонани
Баён қилгани
Арқдан чиқадилар!

(Бозор майдонига халқ тўпланади. Шоҳ, орқасидан вазирлар, Бадриддин, мулозимлар сафар кийимида чиқадилар. Сарой ва ҳарам аҳли йўлдан ўғиб туради. Майдон ўртасида шоҳга кўчма тахт қурилади.)

Х А Л Қ

Е мадад, ё шоҳ!
Шавкатли давлатпаноҳ!

Х О Р А З М Ш О Х

Тинчланинг эй халойиқ, дунёдур фоний,
Бу тақдири илоҳи, амри раббоний!
Ўттиз беш йил салтанат бўлди андишам,
Фуқарога ғамхўрлик шоҳона пешам.
Энди пойтахт аҳлига катта дард келди,
Аллақандай одамхўр бир номард келди.
Мен лашкар тўплагани кетмоғим зарур,
Сизга бўлса итоат вазифа эрур!

Х А Л Қ (ҳаяжон билан)

Бизлар-чи, подшоҳ!
Эвоҳ, эвоҳ!!!

Б А Д Р И Д Д И Н

Бу қандай саркашлик... жим бўл жамоат!
Бу қандай гап, исёнми, йўқса жаҳолат?
Хоразмшоҳ пойтахтин босолмас Чингиз,
Фил ўрнини босолмас каркидон ҳаргиз!
Эронда лашкар йиғиб қиблаи олам,
Бухорода қилмоқчи душманни барҳам!

Х О Р А З М Ш О Х

Подшоҳ бир, худо бир, ваъда ҳам бирдир,
Сабр қилинг халойиқ, худо собирдур.

(Хоразмшоҳ тахтдан туради. Сипоҳлар йўл очмоқчи бўлиб халқни итара бошлайди. Халқ эса бирдан ёппасига ерга ёғиб, йўлни тўсади.)

Х А Л Қ

Қиблайи олам, қиблайи олам,
Жасадимиз устидан ўт, босиб қадам!

(Бир ёқдан Хоразмнинг катта уламоларидан имом Шаҳобиддин Хевоқий пайдо бўлади.)

И М О М

Бу муртадлик бидъатдир, тур, эй халойиқ!
Фақат тангри-таоло саждага лойиқ.

(Халқ аста-секин тура бошлайди. Имом Хоразмшоҳга қараб.)

Пайғамбар ҳам, чорёр ҳам бўлди саркарда,
Умр ўтказиб чодирда, жангда, эгарда.
Чарчадимиз қўлингиз газот жангидан?
Оёғингиз толдимиз от-узангидан?
Е амиралмўъминин, омад кутмак бас,
Пойтахтни ташламанг, тахтсиз шоҳ бўлмас,
Буюринг амирларга бўлсинлар ҳамкор,
Сиз бўлинг лашкарбоши ва сипоҳсолор!

Х О Р А З М Ш О Х

Имом, имом қўйингиз, бу гаплар бекор,
Ҳақ таоло ўзидир менга нусраткор!

И И Г И Т Л А Р

Биз тайёрмиз, йўл бошла, бизнинг ҳукмдор!

Х О Р А З М Ш О Х

Қўйинг, қўйинг ўғлонлар, бу гаплар бекор!

Х О Т И Н Л А Р

Бизни аянг, ташламанг, мўғул кўп ғаддор!

Х О Р А З М Ш О Х

Беклар, тортинг карвонни, муҳлат-фурсат тор!

(Шоҳ туради. Беклар халқни итармоқчи бўладилар. Саҳна орқасидан жангий музика эшитилади.)

БИР НЕЧА КИШИ

Жалололидин!

БОШҚАЛАР

Шаҳзода!!

ЯНА БИРОВЛАР

Мангуберди!

БИТТАСИ

У ғозийдир!

ИККИНЧИСИ

У сардор!!

З-КИШИ

Хоразм марди!!!

ИМОМ

Келаётир мўғулни қочирган киши!

ХАЛҚ

Бахтимга айлангай дунё гардиши!

(Жалололидин, унинг ёнида Насавий ва бир тўда аскарлар кириб келади.)

ХОРАЗМШОҲ

Жалололидин, мен сендан эмасман ризо,
Нега тахтим атрофи нифоқу низо?
Недур даъвонг?

ЖАЛОЛИДДИН

Даъвомга йўқ сизда даво.

І В А З И Р

Шу жавобми ўғлидан отага раво?

ХОРАЗМШОҲ

(газаб билан)

Даъвонг нима, мақсад не, бахти бад ўғлим,
Сен доною тентакми шу етти иқлим —
Бўйсунаркан фалакнинг каж рафторига?

ЖАЛОЛИДДИН

Бўйсунмайман шу фалак ихтиёрига!

І І В А З И Р

Фақат сизми ихлоскор шоҳ диёрига?

ЖАЛОЛИДДИН

Нифоқларга ошён қасрингиз, эй шоҳ!
Қинга қайтмас қиличим, шоҳиддир оллоҳ.
Бирлашмаса бу эллар, беклар, ўлкалар
Хоразмшоҳ тахтига пес мўғул келар...
Жавобим шу... Керакса эшитинг яна!
Тегиб турса юрак рост, чўкмайди сийна.
Улуғ давлат тиз чўкмас, ботир ёлбормас,
Чинор синар, эгилмас, бедов от ҳормас.
Чингизхондан қўрқмоқлик — курашсиз ўлим,
Сизга ҳамроҳ эмасман, ўзгадир йўлим.

ХОРАЗМШОҲ

Бу хунрезлик, қонхўрлик... Оқибат бекор!

ЖАЛОЛИДДИН

Эй падари бўзўргвор, шунда хатонг бор.
Таваккалнинг, сабрнинг йўқми пояси,
Сиз дейсиз: мен дунёда тангри сояси.
Лекин соя қочмайди нуқул бир томон,
У ҳам босар кечки чоғ тоғ-даштни, инон!
Сирдарёда душманни қайтариш учун
Менга лашкар бермасдан кетдингиз нечун?
Гарчи сиздан берухсат, талашдим, турдим,
Нўёнларни қочирдим, ёвни кўп қирдим.
Хануз номим айтилса қалтирар Чингиз,
Бу лоф эмас, ота, сиз фахр қилингиз!
Мухрингизнинг бор экан ҳукми, обрўи —
Айтинг, менга бош эгсин беклар юрт бўйи.
Қўшин бошлаб Чингизни қилай тору мор.

БАДРИДДИН

(шоҳ қулоғига)

Шунчалик ҳам ўғлингиз тахтга ҳаваскор.
Эмиш унга лашкарнинг жиловини тут,
Сизга эса, султонга... кафан ва тобут.

ХОРАЗМШОҲ

(қатъий)

Йўқ, саркарда — Қутбиддин Ўзлиғшоҳ, кенжам.

ЖАЛОЛИДДИН

Қани ўша?

ХАЛҚ

Чийиллар бешикда беғам

(қиссиқ кулки)

ЖАЛОЛИДДИН

Халойиқ, йўл берингиз, жўнасин султон,
Йўлларда бор кўп захмат, хатар, биёбон!

(Султон гуруҳи жўнаб кетади. Саҳнадан ҳарам хогинлари ўтади. Жалололидиннинг онаси ҳам ўтар экан, ўз канизаклари билан тўхталиб қолади.)

Она, сўйла, ким ҳақли, отам ёки мен?
Қароримга ишонай, сўйла, токи сен!

О Н А

(бир тумор беради)

Ўғлим жавоб — туморни армуғон қилиш,
Отанг бўлсам берардим дудама қилич!
Тиз чўкмайсан дўзахдан келса фотиҳ ҳам,
Оқ сутимни оқлагин: сенга фотиҳам!

(она ўпиб ўтади)

Ж А Л О Л И Д Д И Н

Хоразмшоҳ йўқ деса, ҳа дер хотини,
Жалололиддин онаси дерлар отини.
Бу дунёда онасиз туғилган ким бор?
Жон берганга жон бермоқ мардларга даркор!
Онамизнинг онаси бўлса шу Ватан —
Кўрлик афзал бу юртни асир кўрмоқдан.

Х А Л Қ

Ешулли Мангуберди!!
Ешулли Жалололиддин!!

(Темур Малик ҳам Элборс паҳлавон бир-икки мулозим билан кириб келадилар.)

Ж А Л О Л И Д Д И Н

Хўжанднинг баҳодири шу Темур Малик,
Эй одамлар, севинглар уни менчалик!
Агар чидамасайди Хўжанд мардона,
Аллақачон бўлурди Урганч вайрона!
Билинг, аввал бу менинг катта оғамдир,
Сўнгра Темур сардорим, машҳур дарғамдир.

(қучоқлашиб оладилар)

Х А Л Қ

Темур Малик ёшулли!

Н А С А В И Й

Қуйилгандай Жайхун ҳам Сайхун баробар
Хоразм денгизига мисли биродар,
Хоразм саркардаси, Хўжанд сардори
Бирга бўлса, қуримайди элнинг мадори.

Х А Л Қ

Жалололиддин ёшулли!
Темур Малик ёшулли!

Т Е М У Р М А Л И К

Улуғ сардор, амрингни келтирдим бажо,
Ҳозир недур амрингга менман муҳайё!
Етмиш минг ёв бўғилди, қочди, тарқалди!

Э Л Б О Р С

У оролда фақат бир кўр қуён қолди.

Х А Л Қ

Темур Малик ёшулли!

Ж А Л О Л И Д Д И Н

(Элборсни кўриб кулиб)

Ҳа. Элборс ота,
Каптардан келтирмабсан дейман шу марта.

Э Л Б О Р С

Сизга учиб келдию минг-минглаб каптар

(кулги, халқни кўрсатиб)

Юз минг киши юраги, шахзодам, етар!

Т Е М У Р М А Л И К

(Элборсни имлаб)

Унутдирди азобни най чалиб нуқул,
Битта ўзи ўлдирди юз эллик мўғул!

Э Л Б О Р С

Чўпонларнинг қариси мендурман балки!

Ж А Л О Л И Д Д И Н

Шер минг йил кексайса ҳам бўлмайди тулки!
Темур Малик, қалъани кўрайлик бирга.

(Маҳримга)

Сипоҳийлар киришин айтган тадбирга!

(Жалололиддин. Темур Малик, Элборслар кетади. Орқаларидан халқ ва сипоҳлар ҳар ёққа тарқалишади. Султонбегим бир канизаги билан ўта туриб ўхтайди. Ердан бир ҳовуч тупроқ олиб ўпади.)

С У Л Т О Н Б Е Г И М

Ватан, Ватан, ажралмоқ тупроғингдан оҳ!
Бу жазога сазовор қилдим не гуноҳ?
Гарчи эдим Хоразм қасрига безак,
Бахтиёрман бу ерда қолсам канизак.
Бедонадай талашар кўнглимда ҳислар,
Тош отилган бир кўлдай қайнайди эслар!
Эрга севги, оғамга меҳру муҳаббат,
Ватанга-чи? Унга ҳам ишқим зўр албат!
Севги, ишқ ҳам муҳаббат... Қандай ажиб ҳол!
Амударё сувидек қоришди ҳаёл!
Азиз тупроқ, оҳ, яна сени қучмоқлик,
Насибамми чашмангдан сувлар ичмоқлик?
Мабодо шу бўлмаса, қурийди шўрим,
Ҳеч бўлмаса қўйнингда кош бўлсин гўрим!

(Бадриддин шошилиб келади)

Б А Д Р И Д Д И Н

Султонбегим, бу не ҳол?
Кутмоқликка йўқ мажол!
Кечикдик-ку биз тоза,
Бекилгуси дарвоза!

(уни қўлтиқлаб элта бошлайди.)

С У Л Т О Н Б Е Г И М

Йўқ қолмоққа мадорим,
Хайр юртим, сардорим!

*(Кетадилар. Жалолиддин, Темур Малик, Элборс.
қисман сипоҳлар ва халқ тўплана бошлайди.)*

МАҲРАМ
(чоғиб келиб)

Султонбегим даргоҳдан чиққан, шаҳзодам,
Амир Бадри бирла у кетганмиш баҳам!

ЖАЛОЛИДДИН
(ўзича)

Синглимга сўнг бўса ҳам бўлмади насиб,
Ким ўлару, ким қолар, тақдир кўп ажиб!

ТЕМУР МАЛИК

Буюрингиз шаҳзода, бўлиб шитобан,
Дарвозани бекитай, тўхтасин қарвон,
Қайтарайин шоҳни ҳам, сипоҳни ҳам
Йўлни тўссам ўтолмас улар бир қадам!

ЖАЛОЛИДДИН
(ўйланиб)

Йўк, кетсин, сарой аҳли бизга не даркор,
Лекин синглим қолса-чи?.. Ҳа... не фойда бор?
Узук таққан у нозик бармоқларга, бил,
Ўқ-камонни тортмоқлик бағаят мушкул!

(халққа)

Бу юрт учун ўлмакка бўлинг муҳайё,
Оби замзам дейсизлар шу Амударё —
Дўзахийлар лабидан бўлғойми мурдор!

ХАЛҚ

Йўк, биз жангга тайёرمىз, эй улуғ сардор!

ЖАЛОЛИДДИН

Сўл қанотнинг сардори Темур Малиқдир,
Мен саркарда, зафарга гаров бирликдир!

(тўраларга)

Тўдаларни жам қилинг, лашкарлар тузинг,
Қўшилмаган бекларни бостилинг, бузинг!

НАСАВИЙ

Султон қочди, сизларга сарвар, баҳодир,
Буюк Мангубердидур, Жалолиддиндур!

ИМОМ ШАҲОБИДДИН

Истамам, лаънат билан мени қилсин ёд —
Ислом мачитларида аҳли эътиқод!
Ғазавотга қўзғолинг ё айюҳаннос,
Ғозийларга шарофат, шаҳидга ўроз!

*(Минораларда такбир садолари. Йигитлар Насавий
олдига келади. У рўйхатга ола бошлайди. Қизлар,
келинлар Жалолиддин маҳрамига қимматбаҳо буюмларини — халқа, узук, сирғаларини бермоқдалар.)*

БИР КЕЛИН

Олинг, тўрам, келиннинг олтин узуги —
Эмас унинг яғона зийнат-безаги!

ЖАЛОЛИДДИН

Еттидан етмишгача қўзғал, эл-ўлка,
Ҳурриятнинг ишқида бошлайин йўлга!

ХАЛҚ

Улуғ сардор, сен бўлгин бизга нажоткор!

ЖАЛОЛИДДИН

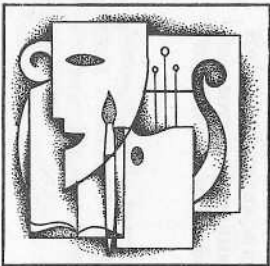
Қиличлар дами ўткир, садоқда ўқ бор,
Қуласа ҳам бош эгмас бу шаҳри азим,
Эрлар ўлар, қилмайди Чингизга таъзим!

ХАЛҚ

Ешулли!

ПАРДА

Давоми келгуси сонда

— Бир неча йил муқаддам «Комсомолец Узбекистана» газетасида УзТАГ мухбири билан суҳбат қурган эдингиз. Ушанда сиз ёшларнинг тасвирий санъатдаги изланишлари тўғрисида анча қизиқарли гаплар айтгансиз. Уларнинг изланишларини асосан маъқуллаган ҳолда, айримларнинг репродукционизмга берилаётганликларини танқид қилгансиз. Мана, орадан беш-олти йил ўтиб кетди. Ёшлар ҳақидаги эндиги таассуротларингиз қандай?

— Авваламбор, бир нарсани айтиб қўяй. Ростини гап, мен ёшларга панд-насиҳат бермоқчи, ундай қилинг, бундай қилинг демоқчи эмасман. Фақат санъат ҳақидаги фикр-мулоҳазаларим, кузатишларимни ўртоқлашмоқчиман, холос.

Мен бугун, 12 апрель куни Рассомлар союзи залида очилган кўرғазмани қайта бошдан кўздан кечирдим. Биласизми, қандай хулосага келдим? Кўрғазмада қатнашган рассом хоҳ ёш, хоҳ кекса бўлсин, ҳар бирининг асарида замон руҳи бор. Лекин афсуски, гап фақат шунда эмас экан-да. Мени катта авлод, ҳатто тенгқур рассомларнинг ишлари ҳам унча қаноатлангирмади. Кўрғазмадаги асарларда биз ҳали ҳам эски анъаналар орасида ўралашиб қолаётганимиз, фикрларда анча қолок эканлигимиз кўзга ташланади. Тўғри, ишлаяпмиз, ёмон ишламаяпмиз, лекин бир пайтлар давр белгилаб берган эски анъаналар занжирини узиб чиқа олмаяпмиз. Мана, мен худди шу бугун бизнинг авлодга мансуб рассомлар — Қўчқор Носиров, Муборак Йўлдошев асарларини томоша қилиб, шу хулосага келдим. Биргина улар эмас. Виздан кейинги авлоддан Анвар Мирсоатов асарлари. Ҳа, кўрғазмадаги тенгқурларим Евгений Мельников, Юрий Талдикин, Бурмакин асарлари ҳақида ҳам шунини айтиш мумкин. Улар ўз пайтида жуда ҳам илғор, прогрессив эдилар. Сўнгги асарларида орқага қайтишга ётмади, назаримда. Бу яхшими, ёмонми — бу ёғини гапириб ўтирмайлик. Менимча, рассом ҳаётда фаол бўлиши, янгича таассуротлар билан бойиб бормоғи шарт. Мен қарши эмасман: рассом фақат ўз устахонасидан чиқмай ижод қилаверсин. Лекин, тажриба шунини кўрсатадики, устахонадан чиқмай ишлаш — ўтмишни тасвирлашдан нарига ўтмаслик экан. Менимча, ўтмиш келажак ҳамда ҳозирги замон нуқтаи назаридан туриб ифода этилмоғи лозим. Вунинг учун эса...

— Баъзи рассомлар «Мени келажак одамлари тушунишди, сизлар менинг асарларимни тушунишга қодир эмассизлар», дейишади. Балки улар ҳақдирлар?

— Бу гапни энг истеъодли рассом ҳам, истеъодсизни ҳам айтиши мумкин. Уларни фарқлаш керак. Энг истеъодли рассом баъзан маълум системага асосланган фикрлаш чегарасидан чиқиб, янгича, ҳали омма қабул қилишга тайёр бўлмаган

Рассом Рўзи Чориевга ўн савоъл

«Енги йил ғалабага»

— Демак, реализмнинг бағри кенг, у ҳар қандай бошқа оқимнинг энг яхши элементларини ўзида мужассам эгишга қодир. Шундайми?

— Албатта. Шу маънода ёшларимизнинг фаоллиги менга ёқади. Тўғри, мен ҳазм қила олмайдиган бир нарса бор. Бу, репродукционизм деб аталган нарса.

— Аммо сиз ҳам, гарчи биринчи марта бўлса-да, «Ҳиндистон» деб аталган асарингизни фото асосида яратдингиз. Узингиз айтақолинг, бу асар замонасоз, яъни сизнинг иборангиз билан айтганда, коњъюнктурами, йўқми?

— Авваламбор, репродукционизм — фотодан бевосита кўчириб ишлаш деган сўз. Мен эса асаримни ишлашда кинофестивалга келган кўпгина ҳиндистонлик меҳмонларни чизганларимдан фойдаландим. Улар асарга едирилиб юборилган. Қолаверса, мен фотографияга материал сифатида қарайман, холос. Биринчи марта ушбу асарда фотодан материал сифатида фойдаландим. Қачонки, рассомга натурадан чизиб иложи бўлмаса, у фақат материал сифатида фотодан фойдаланиши мумкин. «Ҳиндистон» келажакда яратиладиган янги асарим учун бир тажриба бўлди. Қўраимиз, қани бу ишим менга келажакда қандай натижа келтираркан? Бир оз вақт ўтсин-чи?

— Фотодан эркин фойдаланиш... барибир қулоққа унча сингмайди. Фотодан олинган таассурот бошқа, ҳаётдан олинган таассурот бошқача-да...

— Албатта. Лекин мен ҳам айтдим-ку: рассом имконияти бўлмагандагина фотодан фойдаланиши мумкин... Айрим ёшларнинг бевосита слайдлардан, фотолардан ошпа-осон кўчириб қўйишларини қораламоқчиман. Бу нарса, бу иллат инқилобнинг етмиш йиллигига бағишлаб очилган кўрғазмада камроқ экани мени қувонтиради, албатта. Бу кўрғазмада ёшларнинг ҳеч кимга тақлид қилмасликлари, ўзига хосликларини кўрсатишга интилишлари ёқди. Бу жиҳатдан Аслиддин Исаев, Баҳодир Саломовнинг ишлари жуда маъқул кўринди. Улар нафақат чизиб маҳоратларини кўрсатишган, асарларида маънавий бир дунё борки, беихтиёр ўша дунё ҳавосидан нафас ола бошлайсиз. Уларнинг асарларига бир қарасангиз, аёл, ҳовли, дарахдан бошқа ҳеч нима йўқдай туюлади. Аммо томоша қилганингиз сари ана шу манзаралар, предметлар, одамлар жонлана бошлайди, уларнинг маънавий олами сизни сеҳрлаб олади. Агар улардан ҳам ёш авлод ҳақида гапирадиган бўлсам, бир гапни таъкидлашни истаيمان: тасвирий санъатимизга муносиб ёшлар келишяпти. Фақат битта тилагим, улар ўзларини алдаб ижод қилмасалар, бас. Хатолар, адашишлар табиий бўлгани маъқул.

— Ҳар бир авлоднинг ўзига яраша адашишлари, камчиликлари бўлади, албатта. Ҳозирги ёшларда қандай камчиликлар бор?

— Кеча кўрғазмада уч рассом билан суҳбатлашиб қолдим. Улар ўз асарлари ҳақида фикримни сўрашди. Атайлик, Собир Раҳметовга мен қўшиқчи портретдаги ютуқ-камчиликларни айтдим. Рассом артистнинг тантанавор портретини чизмоқчи

услугда ижод қилади. Лекин у ҳеч қачон ёлғиз бўлмайди. Унинг ҳеч йўқ озгина ҳаммаслаклари, ҳамфиррлари бўлади. Буни биз адабиёт тарихидан ҳам, тасвирий санъат тарихидан яхши биламиз. Янгича изланишларда хатоларга ҳам йўл қўйилади. Баъзида истеъдодсиз рассом ҳам ўзича янгича изланишлар қилмоқчи бўлади. Афсуски, у аллақачон босиб ўтилган йўллардан нўноқлик билан йўргалайди, ҳар хил нагмалар кўрсатади, холос. Истеъдодли рассомнинг ҳар бир ишида, хоҳ у муваффақиятли ёки муваффақиятсиз чиққан бўлсин, унда нимадир бўлади. Буни профессионал ижодкор дарҳол ҳис қила олади. Янгича ишланган, аммо муваффақиятсиз чиққан ўша асар асосида, заминида бир нима бўлади.

Дарвоқе, суҳбатимиз ёшларнинг изланишлари ҳақида бораётган эди... Ҳар бир авлод вакиллариининг ижоди нимаси бирларига яқин бўлади. Айтайлик, Жавлон Умарбеков. Алишер Мирзаев, Масхуд Тўхтаевлар авлодини олайлик. Уларнинг дунёқарашлари, услублари турлича бўлгани билан, умумий йўналишда яқинлик бор. Улар ҳақида бир пайтлар илиқ гаплар айтганман. Аммо ҳозир менинг назаримда улар ижодида ҳам турғунлик сезилади, олдинга интилиш, ўзидан, аввалги фикрлашларидан ўзиб кетиш йўқ. Ўзларининг қобикларидан чиқиша олмаяпти. Эндиги ёшлар одамни хурсанд қилишяпти. Уларда фикрлаш турлича, хатто ишлаш услублари ҳам, умумий йўналишда ҳам олиб кўрилганда, сира ўхшамайди. Фақат, битта нарса мени ташвишга солади. Ёшларда бир камчилик бор — холстни бўлар-бўлмасга мажбурий бўйсундириб олиш. Холстни, агар у мақсадга хизмат қилмаса, зўраки безаш фақат зиён келтиради. Гаглоева холстни мажбуран ўзига бўйсундирган, лекин жуда ажойиб асар яратган. Буни мен шу бугун, кўргазмага қўйилган асари мисолида айтганман. Аслида эса, холст эркин нафас олиши керак. Ижодкор учун бу жуда муҳим.

— Ёшларнинг турли хил оқимларда, турли хил йўналишларда изланишларига фикрингиз қандай?

— Мен ҳеч қандай оқимга, ҳеч қандай изланишларга қарши эмасман. Хатто, шунинг тарафдориман. Мана, кабарингиз бор, Пикассо кубизмда ҳам, абстракционизмда ҳам, хуллас, турли услубларда асарлар яратган. Натижаси — улуг рассом шаклланди. Лекин, барибир, мен учун реализм қадрли. Нега? Айтайлик, шаклдаги ҳар қандай изланишларни томоша қиласану.. яхши, ажойиб дейсан. Бор-йўғи — шу. Реализм, биласизми, кишини изтиробга, ҳаяжонга солади. Инсон реал фикрлагани учун ҳам реалликка, реал асарга муҳтож. Унинг учун доимий, кундалик маънавий эҳтиёжга айланган. Худди вон каби. Мана шундай реализмнинг қадрига етиш учун ҳам рассом ҳар қандай оқимда ижод қила оладиган бўлмоғи, охиروقибат яна реализмга қайтмоғи табиий, деб биламан.

— Ўзингиз абстракт шаклларда асар яратганмисиз?

— Мен олтишинчи-етмишинчи йиллар ўртасида шу оқимда бир қатор изланишлар қилганман. Бу асарларда қўшиқ, ранг, бўёқ, ёруғлики қандай ҳис этишим ифода этилган. Асарларим кўргазмадан ўтиши учун сал усталик қилганман: уларни «Қўшиқ» ёки «Амударё дельтаси» деб номлаганман. Агар альбомни олиб шу асарга қарасангиз, ҳеч қандай Амударё дельтасини кўрмайсиз. Ўша кезларда бундай ишларни ўтказиш қийинроқ эди. Кейин мен бошқа оқимларнинг элементларини реал асарларга олиб кира бошладим. Лекин бутунлай эмас.

бўлган. Ҳаммаси яхши. Лекин барибир, портретда бош масала ноаниқ. Ахир, танлаш керак, портретда тасвирланувчи киши руҳиятидаги маълум бир томон бўртиб туриши керак. Портретни бусиз тасаввур қилиш қийин. Қодир Юсуповнинг картинасини олайлик. Унда келин, кампир жуда яхши чизилган. Айниқса, кампир. Аммо келин қўлидаги чақалоқ кўғирчоққа ўхшаб қолган. У на классик, на замонавий услубда чизилган. Мен унга янги бир холст олиб, бу асарни қайта кўчириб ишлашни маслаҳат бердим. «Ялқовлик қилманг», дедим. Раҳмон Шодиевнинг ишларида фақат Бойсун манзараси маъқул бўлди. Аммо барибир, бу асарлар вақтинчалик эканини айтдим. Айниқса, «Қирқим» деб аталган иши. Санъат асари вақтинча эмас, мангу бўлиши керак.

— Сизнингча, санъат асарининг мангулиги нимадан иборат?

— Асар томошабини доимо чорлаб турса, уни ҳар сафар томоша қилганингизда янги-янги ҳислатларини кашф этсангиз, мангулик деб аталган нарса шу. Бу мангулик маҳоратни ҳам, шаклни ҳам, мазмунни ҳам, ҳис-ҳаяжонни ҳам, яна мен билмайдиган кўп нарсаларни ўзида мужассамлаштирган бўлади.

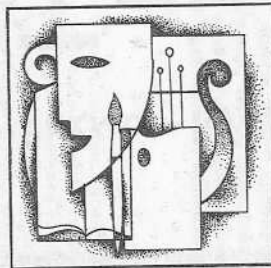
— Баъзан жуда мақталган асарларда миллий колорит кўринмайди. Рангтасвирда миллий колоритнинг роли йўқми?

— Нега? Бу жуда муҳим нарса. Асарнинг мукамаллигини таъминлаш учун фақат маҳоратнинг ўзи етмайди. Миллий колорит айрим рассомлар ишларида тўлдириб ташланган этнографик элементлар, декорациядан иборат эмас. Колорит атраф-муҳитнинг, тасвирнинг ички моҳиятидан келиб чиқади. Шу маънода Баҳодир Саломов, Аслиддин Исаев, Ислон Охунов ишларида колоритнинг бўртиб турганини кўраман. Бу ҳол мени жуда қувонтиради. Айримлар эса колорит деб асарда ҳикоя яратишни тушунишади. Тўғри, асарда ҳикоя бўлиши мумкин. Айтайлик, Қранах, ака-ука Ванюки, Мемлинг асарларида ҳам ҳикоя бор. Аммо қандай ҳикоя! Улар ортиқча деталларсиз, мазмунни очишга хизмат қилади. Колорит рассом табиятида йўғрилган бўлиши лозим. Қалбини безовта қилаётган нарсани чизганида, ранг, ёруғлик, шакл, мазмун омухта, уйғунликда ифодаланади.

— Тасвирий санъатнинг энг кенжа авлодида бу хусусият сезиладими?

— Албатта. Масалан, Турдиев, Шаржонов ишларида шу ҳислатлар борлигини кўриб қувондим. Улар маънавий, фалсафий нуқтаи назардан колоритга ёндошганлар. Декоратив колоритдан қочиш керак. Яна қўшимча қилиб айтадиган бўлсам, колорит — ҳаётнинг бир парчасини типик ҳолда тасвирланиши.

Мен ёшлар ҳақида нимаики танқидий фикр айтган бўлсам, аввало ўзимга тегишли деб биламан. Негаки, киши ўзида рўй берган камчиликни биров қайтаришини истамайди. Шу маънода ёшларда ҳаётнинг фаол аралашини, устахонани тарк этиб, юртимизни тузук ўрганишларини жуда-жуда истар эдим. Ана шунда, ишлаш давомида шаклда ҳам, мазмунда ҳам ҳар хил изланишлар пайдо бўлади. Бу эса, шубҳасиз муваффақиятсизликка, муваффақиятсизлик эса охиروقибат галабага олиб келади. Осон келадиган галабада муваффақиятсизлик рўй беради, аммо киши катта галабага яқинлашиб боради. Мен ёшларнинг мўлжални ўшандай катта олишларини истар эдим.

ташаббус кўрсатганларини ифодаловчи бир образ бўлиши керак эди» (Гап тузишдаги озгина ғализликни стенограмма ёзувчининг иши деб билдик!) Шундай образ бўлмагани учун бечора бош қаҳрамоннинг бошига нима кунлар тушмайди:

«Сидиқжон колхозга яхши ният билан ҳам келган одам эмас. У колхозларга жиноят макони, колхоз аёлларига икки оғиз ширин сўзга учадиган бузуқ хотинлар деб қарайди» в. х. (11—12-бетлар). Мана шу хил гаплар билан қаҳрамонни уришиб, ўзининг ҳақлигига ишонч ҳосил қилиб бўлгач, докладчи энди ёзувчининг ўзига ўтади:

«Абдулла Қаҳҳор мана шу одамни ўз асарининг бош қаҳрамони қилиб олади. Энди биз бу ерда ўқувчиларнинг норозиликни қайси тил билан изҳор қилишни билмаймиз. Наҳотки ёзувчи маънавий жиҳатдан шунчалар қашшоқ бўлган одамни ўзининг бош қаҳрамони қилиб олса?! Наҳотки адибимиз соғлом тушунчаларга эга бўлган замонамизнинг илғор одамларини акс эттирувчи образни ҳаётдан тополмаган бўлса? Ахир, социалистик давр адабиётининг хусусияти совет кишиларнинг яхши хислатларини намоён қилиш эмасми?» Адабиёт табиатини мутлақо ҳисобга олмаслик, конкрет бадий ҳодисага унинг ўзидан келиб чиқиб эмас, балки субъектив дунёқарашнинг тор доирасида туриб баҳо бериш мана шундай фикрларни — эътироз билдиришдан ҳам тубан турадиган фикрларни дунёга келтирди. Ваҳоланки, ёзувчи роман руҳига худди шу ҳодисани — жамиятда юз берган ижтимоий ўзгариш, ҳатто, узоқ йиллар давомида онгиде хусусийлик психологияси қотиб қолган кишига қандай таъсир қилгани, у адаша-адаша ниҳоят бу фикрий турғунликдан қутулгани ҳақидаги гоёни сингдириб юборган эди. Агар Сидиқжон романга тайёр, камчиликлардан холи, ҳар қандай ишни оғизда қилиб юборадиган киши бўлиб кирганида, бу асар А. Қаҳҳорнинг эмас, «бугунги кун талабларига жавоб берадиган», эртага биров ўқимайдиган асарлар ёзиб юрадиган бошқа ёзувчи номи билан чиқиши керак эдики, буни докладчи ўйлашни ҳам хоҳламайди...

Докладдан сўнг биринчи сўзни олган адабиётшунос Иззат Султон гапининг бошида ёзувчининг ўзига хос истеъдодини эътироф этади-да, «ўзидаги ҳамма иккиланишларга қарамай» «Қўшчинор» ҳақида бир мақола ёзишга қарор қилганини, бу ердаги гапларининг қайсинисига қўшилиш ёзувчи ихтиёрида эканини айтиб, кейин мақсадга кўчади: «Романда масаланинг қўйилиши бошдан оқ нотўғри ва бу масала талантил ҳал қилинганига қарамай, барибир нотўғри ҳал қилинган». (36-бет)

Хўш, бу нотўғрилиқни мунаққид нималарда кўради?

«...Тасвирнинг ҳар бир деталда кўзга қашшоқлик кўринади. Ҳарқалай, ер ислохоти бўлиб, батрақлар ер олганидан бери 30 йил вақт ўтди. Бу давр ичида улар нималаргадир эга бўлишган-ку!» (38-бет. И. Султон русча гапирган.)

Аввало, И. Султон жуда оддий масалани чалкаштиради, ер ислохотидан кейин колхозлаштириш даврига 30 йил эмас, ўн йилнинг атрофида вақт ўтган эди. Нимагадир танқидчи ўзи яшаб турган вақтдан ҳисобни бошлайди. Янги оёққа турган колхозларни ҳаётда бўлмаса ҳам, китобда гуллаб-яшнаган, бой-бадавлат кўриш истаги танқидчининг эътиборидан объектив тарихий сабабни ҳам соқит қолдиради.

И. Султоннинг бу эътирозлари ўша давр шоираси Светлана Сомованинг кашфиётлари олдида ҳеч нарса бўлмай қолади. У адабиётга шунчалик примитив нарса сифатида қарайдики, ўзининг шоиралик қимматини ҳам шу нарса балки белгила-гандир. У А. Қаҳҳор ўз қаҳрамонини «халқнинг энг яхши вакилларидан эмас, қандайдир жуда қийин томондан» танлаганини ҳеч тушуна олмайди. «Танқидчи» шоира Сидиқжоннинг онаси олиб келган беҳиларни кўриб, ўзидан уялиб кетганини «ўз онасини совмаслик, она совғасидан уялиш» деб тушунадики, одам боласининг ақли ҳар нарсага қодир экан-да, дея ёқа ушлайсиз. «Ажойиб ўзбек мақоли бор — қозонга яқин юрсан қораси юқади. Шунга ўхшаш аҳмоқ одамни безовта қилиб балага қолиш мумкин. Ҳайронман, нимага автор шунча одамни танлади?!» (41-бет).

Фақат бош қаҳрамон эмас, романдаги жой номлари ҳам Сомованинг пешонасини тириштиради. У Бақажуруллоқ, Кўғазор, Бешсерка, Капсанчи каби қишлоқларга «наҳотки постизроқ номлар топилмаган бўлса?!» деб ҳайрон бўлади.

Романда агроном Иброҳимов, Ўрмонжон ва Сидиқжоннинг пахтадан оз меҳнат қилиб кўпроқ даромад олиш йўллари ҳақидаги суҳбатлари бор:

«Агар шу колхозда бир центнер пахта бир меҳнат кунига тушса қандоқ бўлар эди? — деди Иброҳимов Сидиқжонга қараб.

Сидиқжон қовунни тез-тез карчлар экан, қулди:
— Унда одамларнинг италоғи олтиндан бўлар эди-ку».
(151-бет.)

С. Сомова худди шу гапни ушлаб олиб, нималар деб юбормайди. Ўқувчининг ижозати билан, яна бошқа бир нарсага эътиборини тортиш мақсадида стенограмманинг шу жойини батафсилроқ келтирамиз:

«Сомова: Наҳотки колхоз тузумининг моҳияти одамларнинг бойиши ва уларнинг ўз итлари учун олтин ялоққа эга бўлишларида бўлса?!

Залдан овоз: Охир-оқибатда шу-да!

Овоз: Социализмнинг ўзи ҳам шунда.

Сомова: Биз вазифаларни бажариш учун катта қийинчи-ликларни бошдан кечирмоқдамиз, бироқ биз италоқларнинг олтиндан бўлиши учун жон куйдирмаслигимиз керак. Бундай ҳолда қаҳрамон бойиш мақсадида колхозга кирган бўлиб чиқади.

Овоз: Хўш, бўлмаса қайси мақсадда колхозга кириш керак?!

Овоз: Яхши яшаш учун кирилади-да.

Овоз: Биз революцияни омманинг яхши яшаши учун қилдик-ку!

Сомова: Мен ўйлайманки, агар автор ўзининг келгувси ишларида шундай жойларни қайта кўриб чиқмаса, бу нарса унинг романини тўла муваффақиятсизликка олиб келади. Чунки авторнинг бу позициясида келиб чиқадиган бўлсак, колхозлар итларнинг олтин ялоққа оқват ейиши учун тузилган деган хулоса келиб чиқади. Бу буткул нотўғри позициядир». (44-6.)

Абдулла Қаҳҳорнинг шу гапларни тинглаб ўтирган ҳолатини бир мuddат тасаввур қилинг-а. Ундан ташқари, ўқувчилар номидан бемалол гапирётган одамлар уюштирган диспут руҳи билан ўша ўқувчиларнинг, жамоатчиликнинг фикри нечоғли бошқа эканлигига ҳам эътибор берсак, А. Қаҳҳорга нисбатан қилинаётган адолатсизликнинг моҳиятига етиш мумкин...

Хуллас, бундай «асаршунослик» икки кун давом этади. Тўғри, сўзга чиққанлар орасида нисбатан адолатли бўлганлар ҳам бор эди. Бироқ диспутнинг умумий руҳида «Қўшчинор»га ҳукм ўқиш барибир устивор бўлди. Муҳокама сўнгиде А. Қаҳҳорнинг ўзига сўз берилди. Ёзувчи — йиллаб оқ қоғоз устида ўзини азоблаган, ўқувчи халқнинг бадий маданияти, тарихий билимини ўстириш мақсадида тунларни оқлаган одам нима ҳам дер эди.

«А. Қаҳҳор: ...Ёзувчи учун энг муҳими шу китоб тўғрисидаги гап, китобда ёзилмаган нарса тўғрисида эмас. Китобда бор нарса тўғрисида ўқувчининг ҳам танқидчининг фикрини эшитиш... Мен бўлган гапларга жуда диққат билан қулоқ солдим. Ҳозир менинг бир нарса дейишим қийин... Бу нарсалар, бу талаблар катта масалалар. Шунинг учун ўйлаб кўришим керак.

...Энди жумлаларнинг ўқилиши масаласига келсак, бу ерда ҳеч қандай мураккаблик йўқ, бир-икки вергулнинг нотўғри қўйилиши бу ҳеч қандай тўсиқ эмас. (Гап асарни бадий томондан йўққа чиқармоқчи бўлиб гапирган фил. фанл. кандидати Р. Жуманиёзовга тааллуқли. — Р. Қ.) Борис Полевонинг китобида Совет қаҳрамони айтадики, ер юзида ҳеч қандай хотин йўқки, эркакка берилмаса. Яна айтади: ҳар қандай хотинни икки соат ичида қўлга олиш мумкин. Шунга ўхшаш бу ерда ҳам тўғрилаш мумкин...

Энди мен ҳозир билмай қолдим, мен ҳалиги восита билан (жаноза ўқитиш эпизоди. — Р. Қ.) Ўрмонжонни ҳалиги тўппонча таққандан фарқ қиладиган — халқ билан келишувчи одам деб олганидим...

Бир-биримизга шундай десак, нима бўлади? Мумкинми мен билан мунозара қилсангиз, эҳтимол менинг ўзимнинг назарияларим бордир...» (71—72-бетлар.)

Биз ёзувчининг гапини анча кенг кўчирдик. Буни, албатта атай қиялпимиз. Чунки диспутда нари борса қирқ-элик киши қатнашгандир. Республика жамоатчилиги бўлса унинг ўтганлиги ҳақида газета хабаридан воқиф бўлади. «Қизил Ўзбекистон» газетаси (бу сафар редактор ўринбосарининг эмас, масъул муҳаррирнинг ўзи — Ш. Рашидов имзоси билан чиққан!) ўз хабарида диспутда энг адолатсиз фикрлар айтган Р. Жуманиё-

зовни таъкид билан маъқуллагани ҳолда, асар авторини кескин танқид қилади. Уқувчиларимиз А. Қаҳҳорнинг юқоридаги гапларини ва ўша гапларга газета билдирган муносабатни солиштириб кўрсинлар: «Романинг авторини А. Қаҳҳор танқидлардан тегишли хулоса чиқариб олмаган. Шунинг учун ҳам ҳаққоний танқидларни рад этишга уриниб кўрди. У «Қўшчино»нинг иккинчи қисми чиқмасдан, биринчи қисмини танқид қилиш ноўрин деди ва қилинган ҳаққоний танқидни рад этишга уринди... А. Қаҳҳор қилинган ҳаққоний танқидларнинг мазмунига тушуниб етмай, катта хато қилди. У, мунозарда қилинган танқид асосида романда кўрсатилган хатоларни албатта тузатиши керак»¹.

Элик саккизинчи йилгача ҳали анча бор эди...

Албатта, адабиётшунослик фақат Сомовалардан ёки Р. Жуманиёзовлардан иборат эмас. Адабиётга даврнинг ҳар қандай сунъий туманликлари орасида бўлса-да, ҳолис ва равшан қарай олганлар, бу туманликда оқ ва қорани тўғри фарқлай билганлар ҳам бўлган. Улар асар тўғрисида қандайдир манфур манфаатларни кўзлаб эмас, бадияят ривожини, Ватанимиз руҳий потенциалининг ўсишини ўйлаб фикр билдирганлар. Рус танқидчиси Юрий Либединский «Литературная газета»нинг 1948 йил 14 август сониде эълон қилинган «Сидиқжоннинг уйғониши» мақоласида А. Қаҳҳор романини асосан тўғри таҳлил қилади, ёзувчининг мақсадини аниқ тушунтириб беради:

«Авторнинг диққат марказида қолақ ва эътибордан четда бўлган батрак Сидиқжон туради, — деб ёзади у. — Бир қарашда, унинг бош қаҳрамон қилиб танлангани ғалати туюлади. Чунки, Сидиқжон колхоз қурилишининг ташкилотчиси ҳам, илғор арбоби ҳам эмас. Бироқ, қаҳрамон тақдирига диққат билан назар ташланса, авторнинг мақсади ойдинлашади. Колхозлаштириш ҳаракати қишлоқ ҳўжалигини социалистик ишлаб чиқаришга буришнинг кучли омилигина бўлиб қолмай, айни замонда деҳқонларни социалистик жамиятнинг онгли аъзолари, коммунизм қурувчиси қилиб тарбиялашда гоят қудратли фактор ҳам эди. А. Қаҳҳорни колхоз тузумининг айнан шу ўзига хослиги қизиқтиради ва Сидиқжон тақдирини шуниси билан уни ўзига тортади. Бу одамнинг қайта туғилишига сабаб бўлган қалбидеги теран силжишларни ёзувчи ҳаққоний ва бадий ифодалаган».

Ю. Либединский ўз мақоласини романининг иккинчи қисмини тезроқ ўқиш умиди билан тугатади. Бу мақола, албатта, ўзбек танқидчиларининг кўзини очини, уларга сабоқ бўлмоғи керак эди. Бироқ, орага яна бошқа кучлар, ўзлари бир сатр адабий жумла тизмаган бўлишига қарамай, адабиёт ҳақида муҳокама қилинмайдиган фикрлар айтувчи ролларда ўтирган кучлар қўшиладио бошқа сабоқлар адабиётнинг «кўзини очишга» киришади...

Тарих фанлари доктори, профессор Мавлон Ваҳобов «Правда Востока» газетасининг 1986 йил 4 декабрь сониде эълон қилган «Тарих ҳақиқатиға қарши» мақоласида ҳозирги адабиётшуносликда «урушдан кейинги йиллардаёқ республикада фош қилиб ташланган» классик адабиётни баҳолашдаги буржуа «ягона оқим» назарияси қайта пайдо бўляпти, деб ҳеч қандай мисолсиз ва асоссиз танқид қилди. Мана шу мақолани ўқиб, фан докторининг урушдан кейинги йилларни нега бунчалик қўмсаб эслаётгани билан қизиқдик. Бу қизиқшимиз бизни ғалати фактларга дуч келтирди...

Уша пайтларда УзК(б)П МКнинг секретари вазифасида ишлаган М. Ваҳобов республикадаги маънавий муҳитнинг планлаштирилишида марказий ролларнинг бирини ўйнаган. Ҳар бир сўзлаган нутқининг мақоласининг устига чекадиган имзоси унинг шахсий фикрини бирданига умумлашма даражасига кўтарган. М. Ваҳобов қарашлари сўзсиз қонунлашаверган. Албатта, бу фикрлар агар объектив илмий қимматга, ҳақиқий марксистик методологияга эга бўлганида эди, уларни бугун биз фахр билан эслаб ўтган ва бундан бошимиз кўтарилган бўлар эди. Афсуски, ҳозир бошимиз ҳам...

1949 йил 1—4 март кунлари УзКПнинг X съезди бўлиб ўтди. Ундаги музокараларда сўзга чиққанлар орасида М. Ваҳобов билан «Қизил Ўзбекистон» газетасининг масъул муҳаррири

Ш. Рашидов ҳам бор эди. Агар ҳисобот докладида классик меросга, съезддан жиндай илгари бўлиб ўтган Навоий таваллудининг 500 йиллиги тантаналари руҳига чуқур ҳурмат сақланган бўлса, М. Ваҳобов классик адабиёт намуналарига, унинг яратувчиларига ҳеч қандай асоссиз равишда менсимаслик позициясида туради. Бир ўқ билан икки қуёни уришга ҳаракат қилган нотик, ҳам ўтмиш адабиётга (халқ оғзаки ижодиға ҳам!), ҳам замонавий асарларга бориб турган вульгар социологик фикрлар билан «зарба беради».

«Ўзбек жангчиларига бағишланган бир қанча асарларда Олпомиш, Гўрўғли, Фарҳод ва бошқа қаҳрамонлар идеаллаштирилиб, кўкка кўтарилиб мақталган. Бундай асарларда ўзбек жангчилари ана шу ўтмишдаги қаҳрамонлардан ибрат олишга даъват этилган...»

Бу мулоҳазаларнинг фақат маънавий томондан эмас, балки сиёсий нуқтаи назардан ҳам нечоғли зарарли эканини, Маркс ҳар бир адабиётнинг, санъатнинг бошланиши, «она бағри» деб баҳолаган халқ оғзаки ижодиға, демак халқнинг руҳий илдиэларига шу тарзда қараш қанчалик хавфли эканини нотик ўйлаб ҳам ўтирмас эди. В. И. Ленин 1920 йилдаёқ олға сурган қуйидаги амалий қоидалар эса ўтмиш маданиятиға тиш-тирноғи билан қарши турган М. Ваҳобовнинг ёдиға ҳам келмайди: «Янги пролетар маданияти ўйлаб чиқарилмайди, балки мавжуд маданиятнинг энг яхши намуналари, традициялари, ютуқлари марксизм дунёқарашини нуқтаи назаридан ва пролетариат диктатураси давридаги пролетариат ҳаёти ва курашининг шарт-шароитлари нуқтаи назаридан ривожлантирилади». (Асарлар, 42-том, 200-бет) М. Ваҳобов эса бадий қуввати, қамров доираси, мақсаднинг турли-туманлиғидан қатъи-назар, ўйлаб асарларни яна ҳеч қандай конкрет мисолсиз пучакка чиқараверади: «Навоий», «Жалолитдин» драмасида феодал жамият ва феодализм даврининг арбоблари кўпроқ идеаллаштирилди. «Фарҳод ва Ширин», «Улуғбек» либреттосида хитой маданияти олдида сажда қилишға ва космополитизм ғояларига йўл қўйилди. «Тоҳир ва Зухро», «Лайли ва Мажнун», «Баҳодир» музикали драмасида ва бошқа бир қанча асарларда умидсизликка йўл қўйилиб, афсонавий қаҳрамонлар ҳаддан ташқари мақталди»¹.

Кўрпясизки, нимаики ўтмишға, халқ ёдиға тааллуқли бўлса, ҳаммаси инкор этилади, халқни бу илдиэлардан маҳрум қилишға уринилади.

М. Ваҳобовнинг ғоявий тўлдирувчиси бўлиб сўзға чиққан Ш. Рашидов бўлса кўпроқ замонавий ёзувчиларни элақдан ўтказди. Уша йиллар Ёзувчилар союзига раҳбарлик қилган Ойбекни қандай бўлмасин обрўсизлантириш учун у съезд минбаридан фойдаланади. Партия манфаатларининг ҳимоячиси ролита чиққан масъул муҳаррир аслида съезддан кўп ўтмай амалға ошадиган (орадан ярим йил кечар-кечмас у Союз раҳбари бўлади!) ўз манфаатлари учун қайғурган эди!

«Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзининг раҳбарлари Ойбек ва Шарипов ўртоқлар танқид ва ўз-ўзини танқидға эътиборсиз қараётган ўртоқлардандир. Ўртоқ Ойбекнинг ўз поэмаси «Қизлар» тўғрисида ва Шариповнинг «Максим Горький» поэмаси тўғрисида газетамизда босилиб чиққан танқидий мақолаларға муносабати уларнинг большевистик танқидни назар-писанд қилмаётганлигини яққол кўрсатади...

Ойбекнинг «Қизлар» поэмасини кўздан кечириб чиқайлик. Поэмада Ватан уруши йилларида большевиклар партиясининг қишлоқдаги роли камситилади...»

Эътибор берган бўлсангиз, бу иккала нотик ҳам гўё социалистик маданият тўғрисида, большевистик танқид устида жон куйдиришяпти. Аслида бўлса, уларнинг жонлари ўша йиллари ёмғирдан кейинги қўзқориндек кўпайиб кетган, на ғоясининг, на бадий савиясининг адабиётға алоқаси бўлмаган «асарларни кўриб эмас, бугунги кунда ҳам ўз қимматини йўқотмаган, муаллифларига абдийлик келтирган асарларни кўриб куйган эди. Улар қандай қилиб бўлмасин, талантли асарни қоралашға, авторлар ҳақида шубҳа пайдо қилишға уринишарди. Бу қораловчилар ҳужумига фақат «Қўшчино» романи эмас, Ойбекнинг «Навоий» романи ва поэмалари, М. Шайхзоданин «Жалолитдин» драмаси ва лирик асарлари, Миртемир ва Зулфиянинг сара шеърлари, С. Аҳмадининг энг яхши ҳикоялари, ҳозирги кунда театр ва кино санъатимизнинг

¹ «Қизил Ўзбекистон» газ. 1948 йил. 4 август сони.

¹ «Қизил Ўзбекистон», 1949 й. 6 март сони.

Яна ҳамма қўл кўтарди.

— Қани Сухсурип, сен айт.

Сочлари устара билан қирилган, тақирбош Сухсуров орқада ўтирган РайОНО вакили томонга бир қараб олди-да, иккала қўлини карнай қилиб, муаллимга шипшиди.

— Муаллим, ҳей муаллим, мен чап қўлимни кўтардим, чап қўлимни...

— Гапир, — ўшқирди Базиргонов.

— Йўк, гапирмайди, — деди РайОНО вакили. — Ахир у чап қўлини кўтарди, ўзингиз кўрдингиз-ку!

— Ия, уни қаранг, эсим қурсин... — қизариб кетди муаллим.

Исмоил Оллоберганов

Оқибат

— Тишинг борди аломат,
Энди ўнга тўлибсан.
Вой, қизиқ-ку, Каромат
Кемшик «кампир» бўлибсан.
— Ҳар бир шеър эртақда
Ичдик мурабболи чой.
Конфет, қанд едик роса
Оқибати бўлди вой.
Соппа-соғ эди тишлар,
Инжу каби ҳар бири.
Шу ҳолга солди бизни
Болалар шоирлари.

Йирик шоир

Ҳайратланинг одамлар, ахир,
Нечун завқдан кетмайси тошиб.
Шеърхонликка келдим мен фақир
Қанча-қанча манзиллар ошиб.
Сизлар учун не бахтки бу дам,
Қаршингизда тирик шоирман.
Нақ юз кило чиқади гавдам,
Демакки, мен йирик шоирман.

Туртки

Диккинафас хонада
Шоир Жўшқин ўлтирар.
Жиғибийрон недандир
Бошин қашлаб ўй сувар.
Рафиқаси ушбу дам
Атрофида парвона:
— Нега хитсиз, адаси?
Куюнар ёна-ёна.
— Талай шеърлар битардим
Афсус, илҳом бенишон, —
Гудранади норози, —
Туртки керак, хотинжон!
Хотини дер: Сиз билан
Бирга хаёл сураин.
Ёзақолинг, адаси
Ўзим туртиб тураин.

ТОМОШАБОФ

Францияда ҳар йили анъанавий китоб ярмаркаси ўтказилади. Утган йилги ярмарка чоғида миллий социология институти мамлакат китобхонлари билан савол-жавоб ўтказди. Китобхонларга «Замонавий француз ёзувчиларидан кимни энг йирик адиб деб ҳисоблайсиз?» деган савол билан мурожаат қилинди. Берилган жавобларга кўра, Эрве Базен, Анри Труайя, Симона де Бовуар, Бернар Клавель, Маргэрит Юрсенар ва Жорж Сименонлар давринг энг йирик адиблари деб эътироф этилди.

Гонкур академиясининг президенти Эрве Базен ўзининг адабий асарлари билангина эмас, балки урушга қарши анжуманларда фаол иштироки билан ҳам шуҳрат топган. Анри Труайя эса Россия тарихига бағишланган бир қанча тарихий романлар ва бошқа асарларнинг муаллифидир. Унинг китобхонлар томонидан катта қизиқиш билан кутиб олинган сўнгги китобларидан бири Антон Павлович Чеховнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган.

* * *

Астрид Линдгрэн кейинги ўн йилликлар давомида Швециянинг энг машҳур ёзувчиси бўлиб келмоқда. Статистик маълумотларга қараганда, мамлакат кутубхоналарида ҳар йили унинг китобларини ўқувчилар икки миллион мартадан ортиқ ўқишга оладилар. Аммо кейинги пайтда бу машҳур адибага ажойиб «рақиб» пайдо бўлди. Бу Осса Нильссон исмли хонимдир. Унинг ёзган нарсалари ҳар куни олти миллион нусхада тарқалади. Ҳар йили у маърифий ёки юмористик характердаги 96 асар яратади. Бу асарлар қоғозда эмас, балки сут солинадиган пакетларда эълон қилинади. Шведлар эса уларни анъанага кўра нонушта устида иштаҳа билан ўқийдилар.

* * *

Платон Грекос Кипрнинг энг ёш ёзувчиси ҳисобланади. У яқинда етти ёшга кирганига қарамай, ўзининг биринчи китобчасини эълон қилишга улгурди. Унда ҳайвонлар ва қушларнинг ҳаёти ҳақидаги 16 та жажжи ҳикоя берилган. Кичик ёзувчи беш ёшидаёқ ўзининг ижодкорлик қобилиятини намоён қилганди. У ўз дўстларига қизиқарли воқеаларни мароқ билан ҳикоя қилиб берарди. Платоннинг ҳикоялари ўқувчини болалар хаёлотининг гўзал ва рангин оламига етаклайди.

Муқованинг 1—4 саҳифаларида:
«Ҳаёт дарахти». Рассом Р. Зүфаров